

Філософська думка

1

1977

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються статті на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару з теми: «Актуальні проблеми теорії і політики КПРС у світлі рішень XXV з'їзду партії». У цьому номері публікуються статті: «Актуальні питання теорії наукового комунізму у світлі рішень XXV з'їзду КПРС»; М. М. Мокляк, А. О. Ручка — «Провідна роль робітничого класу в житті суспільства», О. О. Поліщук — «Реакційна сутність буржуазно-націоналістичних тверджень про «українську соборну самостійну державу», Є. М. Причепій — «Соціологія пізнання К. Маннгейма та її класова обмеженість», А. М. Угрімова — «Антигуманний характер буржуазних концепцій організації і управління».

З М І С Т

Назустріч 60-річчю Великого Жовтня

Актуальні питання теорії наукового комунізму у світлі рішень XXV з'їзду КПРС	3
Характерні риси соціалістичного способу життя	
Мокляк М. М., Ручка А. О. — Провідна роль робітничого класу в житті суспільства	13
Проблеми взаємозв'язку науки і практики	
Фролов І. Т. (Москва) — Народження нових наук про людину і їх соціально-етичні засади	27
Попова І. М. (Одеса) — Роль соціально-економічного пізнання в збереженні природи в умовах розвинутого соціалізму	36
Методологічні проблеми спеціальних наук	
Роменець В. А. — Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом методологічних основ наукової психології	42
Кузнецов В. І. — Особливості гносеологічної ситуації у фізиці елементарних частинок	53
Булатов М. О. — Місце категорій у структурі діалектичного матеріалізму і принципи їх систематизації	64
Малахов В. А. — Художня творчість як спілкування	76
Дородних Ю. О. (Миколаїв) — Зв'язок фантазії з інтуїцією в науковій творчості	85
Критика буржуазної ідеології	
Поліщук О. О. — Реакційна сутність буржуазно-націоналістичних тверджень про «українську соборну самостійну державу»	91
Причепій Є. М. — Соціологія пізнання К. Маннгейма та її класова обмеженість	102
Угрімова А. М. — Антигуманний характер буржуазних концепцій організації і управління	111
Критика і бібліографія	
Макаров А. М., Клименко В. І. — Критика сучасних буржуазних концепцій в курсі наукового комунізму	121
Рецензії	
Коваль П. Д. — Науково-теоретичний аналіз становлення і розвитку соціалізму	124
Манзенко П. Т., Павелко О. П. — Боротьба за історичний матеріалізм в СРСР в 20-ті роки	125
Мазепа В. І. — Актуальні питання естетичного виховання	128
Жмир В. Ф. — Проблема мотивації у дослідженнях активності людини	131
Барабой В. А., Парнюк М. О. — Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності	132
Підсумки конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму	134
Про проведення конкурсу статей з актуальних проблем розвинутого соціалізму	135
Наші автори	136

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ 60-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. Актуальные вопросы теории научного коммунизма в свете решений XXV съезда КПСС. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Мокляк Н. Н., Ручка А. А.*— Ведущая роль рабочего класса в жизни общества. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Фролов И. Т.* (Москва) — Рождение новых наук о человеке и их социально-этические начала. *Попова И. М.* (Одесса) — Роль социально-экономического познания в сохранении природы в условиях развитого социализма. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Роменец В. А.* — Разработка К. Марксом и Ф. Энгельсом методологических основ научной психологии. *Кузнецов В. И.* — Особенности гносеологической ситуации в физике элементарных частиц. ♦ *Булатов М. А.* — Место категорий в структуре диалектического материализма и принципы их систематизации. *Малахов В. А.* — Художественное творчество как общение. *Дородных Ю. А.* (Николаев) — Связь фантазии с интуицией в научном творчестве. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Полищук А. А.* — Реакционная сущность буржуазно-националистических утверждений об «украинской соборной самостоятельной державе». *Причепий Е. Н.* — Социология познания К. Маннгейма и ее классовая ограниченность. *Угримова А. Н.* — Антигуманный характер буржуазных концепций организации и управления. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Макаров А. М., Клименко В. И.* — Критика современных буржуазных концепций в курсе научного коммунизма. Рецензии. *П. Д. Коваль* — Научно-теоретический анализ становления и развития социализма. *Манзенко П. Т., Павелко А. Ф.* — Борьба за исторический материализм в СССР в 20-е годы. *Мазера В. И.* — Актуальные вопросы эстетического воспитания. *Жмырь В. Ф.* — Проблема мотивации в исследованиях активности человека. *Барабой В. А., Парнюк М. А.* — Материалистическая диалектика и концепция дополнительности. ♦ Итоги конкурса статей по актуальным вопросам диалектического и исторического материализма. О проведении конкурса статей по актуальным вопросам развитого социализма. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 60th ANNIVERSARY OF THE GREAT OCTOBER. Urgent Problems of the Scientific Communism Theory in the Light of the 25th CPSU Congress Decisions. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOVIET MODE OF LIFE. *Mokljak N. N., Ruchka A. A.* — A Leading Role of the Working Class in Life of the Society. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATION. *Frolov I. T.* (Moscow) — Emergence of New Sciences on the Man and Their Socio-ethical Principles. *Popova I. M.* (Odessa) — Role of Socio-economic Knowledge in Conservancy of Nature Under Conditions of Developed Socialism. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Romenets V. A.* — Development of Methodological Fundamentals of Scientific Psychology by K. Marx and F. Engels. *Kuznetsov V. I.* — Peculiarities of Gnoseological Situation in Physics of Elementary Particles. ♦ *Bulatov M. A.* — Place of Categories in the Dialectic Materialism Structure and Principles of Their Systematization. *Malakhov V. A.* — Creative Work in Arts as Intercourse. *Dorodnykh Ju. A.* (Nikolaev) — Relation of Imagination to Intuition. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Polishchuk O. O.* — Reactionary Essence of the Bourgeois-Nationalistic Statements on the "Ukrainian Council Independent State". *Prychepij Je. N.* — Sociology of Cognition by K. Mannheim and Its Class Limitation. *Ugrimova A. N.* — Antihumane Character of Bourgeois Conceptions of Organization and Management. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Makarov A. M., Klimenko V. I.* — Criticism of Modern Bourgeois Conceptions in the Course of Scientific Communism. Reviews. *Koval' P. D.* — Scientific and Theoretical Analysis of Socialism Formation and Development. *Manzenko P. T., Pavelko A. F.* — Struggle for Historical Materialism in the USSR in the 20s. *Mazera V. I.* — Urgent Problems of Esthetic Education. *Zhmyr' V. F.* — Problem of Motivation in Studies of Human Activities. *Baraboj V. A., Parnjuk M. A.* — Materialistic Dialectics and Conception of Additivity. ♦ Results of the Competition of Articles on Urgent Problems of Dialectic and Historical Materialism. On Carrying the Competition of Articles on Urgent Problems of the Developed Socialism. OUR AUTHORS.

Актуальні питання теорії наукового комунізму у світлі рішень XXV з'їзду КПРС

Велика Жовтнева соціалістична революція, шістдесятиріччя якої відзначають у цьому році Країна Рад, народи соціалістичної співдружності, усі сили, що борються проти експлуатації і гноблення, за революційне знищення капіталістичного ладу, справжню свободу, рівність, незалежність, мир і соціальний прогрес в усьому світі, відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму і утвердження комунізму.

Значення Великої Жовтневої соціалістичної революції — неминуще. Розпочатий нею всесвітньо-історичний поворот від капіталізму до соціалізму вивів людство на стовповий шлях історії, який веде до комуністичного майбутнього.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслює: «Минуть віки, людство досягне висот, які перевершать найсміливішу фантазію наших сучасників, багато подій може бути забуто. Але 7 листопада 1917 року — день, коли була здійснена перша переможна соціалістична революція, назавжди збережеться в пам'яті прийдешніх поколінь»¹.

Шістдесятирічний ювілей Жовтневої революції — це торжество марксизму-ленінізму, торжество ідей і справ нашої ленінської партії. Під керівництвом КПРС, натхнені рішеннями XXV з'їзду партії, радянські люди впевнено йдуть ленінським шляхом, і сьогоднішні їхні звершення — це пряме продовження справи Жовтня, практичне втілення ідеалів соціалізму. Переконаливим свідченням цього є успішний старт десятої п'ятирічки — п'ятирічки величезних масштабів і великих економічних і соціальних можливостей.

Річницю Великого Жовтня наш народ зустрічає значними успіхами у здійсненні історичних накреслень XXV з'їзду КПРС. Під могутнім впливом рішень з'їзду країна вступила в другий рік десятої п'ятирічки. Широко розгорнулася творча, будівнича діяльність партії і народу. Радянські люди, глибоко усвідомлюючи велич завдань, поставлених з'їздом, гаряче підтримують політику партії, докладають усіх зусиль для виконання і перевиконання накреслених нею планів. «Курс партії, намічений XXV з'їздом, — зазначив у промові на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — забезпечує безперервне нарощування економічного потенціалу країни, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, наше даліше просування до комунізму. Він спрямований на розв'язання найактуальніших проблем, які стоять перед країною і які зачіпають інтереси кожної радянської людини»².

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, с. 73.

² «Радянська Україна», 1976, 26 жовтня.

XXV з'їзд КПРС підбив підсумки історичних звершень радянського народу, узагальнив величезний політичний досвід революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу, трудящих мас, висунув положення, які всебічно розвивають марксизм-ленінізм, є істотним внеском у теорію і практику комунізму. З'їзд приділив величезну увагу теоретичному осмисленню практики соціалістичного і комуністичного будівництва, з усією силою показав, що тільки марксизм-ленінізм дає надійний ключ до пізнання складних явищ і процесів, закономірностей розвитку сучасного світу.

У своїй політичній діяльності партія неухильно керується марксистсько-ленінською теорією, яка, за визначенням В. І. Леніна, виростає «з сукупності революційного досвіду і революційної думки всіх країн світу»³. Наукове осмислення явищ суспільного життя, вивчення його головних тенденцій дають можливість партії передбачати хід соціальних процесів, виробляти правильний курс у внутрішній і зовнішній політиці, науково керувати життям розвинутого соціалістичного суспільства, будівництвом комунізму.

XXV з'їзд показав глибоку закономірність зростання значення марксистсько-ленінської теорії у житті і розвитку суспільства, підкреслив, що «на нинішньому етапі розвитку країни потреба в дальшій творчій розробці теорії не тільки не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою»⁴. Партія розглядає творче застосування і дальший розвиток марксистсько-ленінського вчення як одну з найважливіших передумов нашого успішного просування до комунізму. Загальновизнаним є великий особистий вклад Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва у скарбницю марксистсько-ленінської наукової думки, особливо в теорію розвитку зрілого соціалізму і переходу до комунізму, в глибоку розробку ключових проблем економічного і соціального розвитку країни. Як підкреслюється у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР та Ради Міністрів СРСР товаришеві Л. І. Брежнєву 19 грудня 1976 р., висунуті ним «положення з питань розвитку соціалістичної індустрії, аграрної політики, спрямовані на всемірний розвиток сільського господарства, підвищення ефективності суспільного виробництва, з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу, вдосконалення суспільних відносин, комуністичного виховання трудящих, з проблем міжнародних відносин і завдань зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянської держави мають основоположне значення на сучасному етапі розвитку нашої нашої Батьківщини»⁵.

КПРС — партія наукового комунізму — дає у партійних документах і зокрема у матеріалах XXV з'їзду зразки наукового аналізу соціальної практики соціалістичного і комуністичного будівництва, закономірностей суспільного життя, розгортання світового революційного процесу.

Матеріали XXV з'їзду КПРС свідчать про дальше зростання ролі і значення теорії наукового комунізму в сучасних умовах. Серед найважливіших напрямів розвитку наукових досліджень у галузі суспільних наук на XXV з'їзді КПРС названо такі, що безпосередньо стосуються теорії наукового комунізму. З'їзд поставив завдання:

«спродовжити роботу по науковому узагальненню всесвітньо-історичного досвіду КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху;

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 27, с. 9.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

⁵ «Радянська Україна», 1976, 19 грудня.

досліджувати теоретичні проблеми розвинутого соціалізму, закономірності його переростання в комунізм, механізм їх дії і використання; продовжити розробку теорії створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя;

всесірно розвивати дослідження з проблем науково-технічної революції, підвищення ефективності та інтенсифікації суспільного виробництва, вдосконалення управління і планування народного господарства, а також прогнозування соціально-економічних процесів;

розширити дослідження з питань розвитку соціалістичної економічної інтеграції СРСР з країнами — членами РЕВ, зовнішньо-економічних зв'язків з іншими зарубіжними державами, проблем сучасного світового розвитку.

Підвищити роль суспільних наук у наступальній боротьбі проти антикомунізму, в критиці буржуазних і ревізіоністських теорій, викритті фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму»⁶.

Уважне вивчення і глибоке усвідомлення партійних рішень, концентрація зусиль радянських науковців на дослідженні поставлених в них проблем — запорука дальшого розвитку наукового комунізму.

Висунуті у матеріалах з'їзду положення творчо розвивають теорію наукового комунізму, збагачують її проблематику, спрямовують дослідників, що працюють у галузі наукового комунізму, на розгляд актуальних питань сучасності. Науковий комунізм — це творча наука, що постійно розвивається. Всебічний аналіз нових явищ і процесів у житті нашої країни, усього світу, глибоке осягнення вимог часу й історичних перспектив становить характерну рису теорії наукового комунізму. КПРС надає великого значення її дальшому поглибленню і розвитку. Принципова партійна настанова — зробити «дедалі рішучіший поворот суспільних наук у бік розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього»⁷, постійне піклування партії про піднесення рівня науково-теоретичної роботи стимулювали у роки дев'ятої п'ятирічки значне поживлення досліджень у галузі наукового комунізму.

Певних успіхів у цій галузі досягнуто і в Українській РСР. Науковці сектору наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України проводили дослідження ряду соціально-політичних проблем сучасної науково-технічної революції, вивчали особливості її розгортання в соціалістичному суспільстві, зв'язок науково-технічного прогресу з дальшим загостренням антагонізмів, притаманних капіталістичному суспільству, посиленням класової боротьби у країнах капіталу, ідеологічним протиборством між соціалізмом і капіталізмом.

Помітні успіхи в дослідженні ролі праці у розвитку соціалістичного способу життя, у вивченні питань становлення комуністичної праці, проблем теорії управління, формування всебічно розвинутої особи, закономірностей зближення соціалістичних націй, діалектики інтернаціонального і національного за соціалізму досягнуті вченими Інституту філософії АН УРСР. Фахівці з наукового комунізму у творчій співдружності зі спеціалістами інших філософських наук провели плідні дослідження закономірностей розгортання сучасної НТР в умовах розвинутого соціалізму, її впливу на прискорення соціального прогресу, на темпи і ефективність будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

Співробітники кафедри наукового комунізму Київського університету здійснили дослідження з питань розвитку Комуністичною партією

⁶ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 240—241.

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 3, К., 1972, с. 279.

єю Радянського Союзу і братніми марксистсько-ленінськими партіями теорії наукового комунізму в сучасних умовах, яке є логічним продовженням розробки попередньої комплексної теми, присвяченої питанням ленінського етапу у розвитку теорії наукового комунізму. Актуальні проблеми життєдіяльності соціалістичного суспільства розглянуті при аналізі питання про характерні риси і особливості розвинутого соціалізму. Пожвавилоса наукове життя на інших вузівських кафедрах наукового комунізму.

Протягом дев'ятої п'ятирічки в республіці помітно збільшився загін дослідників і викладачів наукового комунізму, значно зросла кількість аспірантів, спеціалістів вищої кваліфікації, поліпшилася справа підготовки і підвищення кваліфікації викладацьких кадрів.

Зростання значення і ролі наукового комунізму на сучасному етапі, розгортання комуністичного будівництва в нашій країні, нові завдання, поставлені перед марксистсько-ленінською наукою XXV з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу, накладають на вчених високі й відповідальні обов'язки. Як підкреслив у виступі на Загальних зборах Академії наук УРСР, присвячених врученню Академії ордена Дружби народів, член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «динамізм нашого життя... такий, що зупинятися на досягнутому не можна... Обов'язком учених республіки повинно стати своєчасне і ефективне розв'язання насущних проблем, які висуває практика. Наша держава, наш народ глибоко зацікавлені в тому, щоб величезний творчий потенціал радянської науки повною мірою був поставлений на службу комунізму»⁸.

Завдання, що містяться у рішеннях XXV з'їзду КПРС, охоплюють велике коло соціальних проблем, вимагають високоєфективного комплексного дослідження тих суспільно-політичних процесів, які визначають нині хід і напрям суспільного розвитку, потребують істотного прирощення наукового знання про загальні закономірності переходу людства від капіталізму до комунізму.

«Ми живемо в епоху докорінних соціальних змін,— говорив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії,— продовжують зміцнюватись і ширитись позиції соціалізму. Перемоги національно-визвольного руху відкривають нові горизонти перед країнами, які завоювали незалежність. Наростає класова боротьба трудящих ...проти експлуататорських порядків. Набуває дедалі більших масштабів революційно-демократичний, антиімперіалістичний рух»⁹. Розгляд кожної із цих рис сучасної епохи, вивчення закономірностей сучасного світового революційного процесу, взаємодії і єдності різних його потоків, дослідження особливостей його розгортання у різних країнах і регіонах світу, аналіз протиборства сил у питанні про війну і мир— усі ці завдання є нині визначальними для дальшого успішного розвитку теорії наукового комунізму.

У світлі рішень XXV з'їзду КПРС нової актуальності набувають питання, пов'язані з дальшим розвитком теорії соціалістичної революції, зокрема — питання про зближення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, про сучасні особливості розвитку рушійних сил, співвідношення форм соціалістичної революції. Враховуючи особливості визрівання революційної ситуації у різних країнах і регіонах світу, комуністи, як зазначав товариш Л. І. Брежнев, «у своїй боротьбі

⁸ «Вісник Академії наук Української РСР», 1975, № 12, с. 9—10.

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 30.

виходять із загальних закономірностей розвитку революції і будівництва соціалізму і комунізму»¹⁰. Однією з таких закономірностей є зумовленість розвитку революційного руху об'єктивними факторами життєдіяльності капіталістичного суспільства, поглибленням загальної кризи капіталізму, кризовими явищами у галузі політики, ідеології, моралі. Ці питання потребують глибокого осмислення, комплексного розгляду з урахуванням дії багатьох соціальних факторів, розстановки класових сил, темпів визрівання передумов для соціалістичної революції. Особлива увага має бути приділена вивченню ролі суб'єктивного фактора в сучасному революційному русі, впливу цього фактора на формування і визрівання революційної ситуації, на дальше розгортання революційного процесу.

Важливою ланкою у дальшому розвитку теорії наукового комунізму є дослідження питання про провідну роль робітничого класу у сучасному революційному процесі. Грунтовного наукового осмислення потребує, зокрема, тенденція до розширення соціальної бази класової боротьби у капіталістичних країнах, становлення єдиного антимонополістичного фронту. Слід і надалі давати рішучу відсіч антимарксистським твердженням про «розчнення» робітничого класу, про його «зникнення» внаслідок впливу НТР на сучасне матеріальне виробництво. В сучасних умовах принцип гегемонії пролетаріату у революційному процесі залишається одним із основоположних в науковому комунізмі, а сам робітничий клас — провідною рушійною силою у революційному знищенні капіталістичного ладу, у будівництві соціалізму і комунізму.

Нині, коли відбувається дальше зміцнення позицій світового соціалізму і сил, що борються за соціальне й національне визволення, відкриваються нові горизонти перед міжнародним комуністичним рухом. «Одним із знаменних явищ минулого п'ятиріччя»¹¹ назвав товариш Л. І. Брежнев зростання впливу компартій у капіталістичному світі. У ході запеклих класових битв вони розширили свою масову базу, зміцнили свій авторитет, поглибили зв'язки з прогресивними некомуністичними партіями. Здійснюючи генеральну лінію світового комуністичного руху, дотримуючись спільно вироблених принципів стратегії і тактики, Комуністична партія Радянського Союзу, братні марксистсько-ленінські партії успішно борються за згуртованість комуністів у всьому світі, зміцнюють її основу — ідейну єдність на базі марксизму-ленінізму.

Рішення XXV з'їзду КПРС передбачають ґрунтовне вивчення й наукове узагальнення новітніх здобутків у зміцненні єдності світового комуністичного руху. Це надзвичайно важлива ділянка теоретичної роботи, пов'язаної з прирощенням нового знання з теоретичних питань наукового комунізму. Серед них особливе місце посідають проблеми пролетарського інтернаціоналізму — одного з головних принципів марксизму-ленінізму. Захист пролетарського інтернаціоналізму — це святий обов'язок марксиста-ленінця, підкреслено у рішеннях XXV з'їзду, у виступі Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Берлінській конференції комуністичних і робітничих партій Європи, у матеріалах жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС й інших партійних документах. Пролетарський інтернаціоналізм є випробуваною зброєю світового комуністичного і робітничого руху, основою зовнішньої політики, яка спрямована на забезпечення корінних інтересів світо-

¹⁰ Там же, с. 34—35.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 34.

вого соціалізму, міжнародного робітничого класу, на згуртування трудящих всього світу.

Класова природа зовнішньої політики нашої партії виявляється і в утвердженні відносин мирного співіснування, розрядки й співробітництва між народами. Втілюючи в життя ленінські принципи мирного співіснування, партія, Радянська держава виробили конструктивну лінію на відвернення світової війни, зміцнення миру в усьому світі. Марксист-ленінці розглядають мирне співіснування як специфічну форму класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, як передумову дальшого розгортання світового революційного процесу, протиставляють буржуазним доктринам «ідеологічного миру», конвергенції соціалізму і капіталізму широку програму дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. Ця програма, прийнята XXV з'їздом КПРС, виходить з тісного зв'язку боротьби за мир з класовою боротьбою робітничого класу, з широким рухом за демократичні перетворення, за соціальний прогрес.

Політика партії на міжнародній арені робить актуальними дальшу розробку теоретичних питань мирного співіснування, марксистсько-ленінський аналіз головної суперечності сучасного світового розвитку, визначення нових перспектив політики розрядки. «Ми хочемо, щоб мирне співробітництво держав,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС,— було не тільки двостороннім, але набувало все більш широкого, багатостороннього характеру, утворюючи собою немовби сполучну матеріальну тканину миру»¹². Це покладає на спеціалістів з наукового комунізму завдання глибокого осмислення проблем розвитку відносин між державами, між світовим соціалізмом і капіталістичними країнами.

У своїй зовнішньополітичній діяльності КПРС спирається на зростання могутності, міжнародного авторитету світового соціалізму, виходить з того, що соціалізм і мир неподільні. Як найгуманніший суспільний лад, що виражає інтереси і волю найширших мас трудящих, соціалізм за своєю історичною сутністю є оплотом миру, соціального прогресу, найбільшим історичним досягненням суспільного розвитку.

XXV з'їзд партії всебічно обґрунтував положення про те, що створена зусиллями братніх марксистсько-ленінських партій соціалістична співдружність перетворилася на провідну силу сучасності. «Розвиток країн соціалізму, зростання їх могутності, посилення благотворного впливу міжнародної політики, яку вони проводять,— ось що становить нині головний напрям соціального прогресу людства»¹³,— відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії. Вплив країн соціалізму на хід світових подій стає дедалі сильнішим, дедалі глибшим, невпинно зростає їх міжнародний авторитет.

П'ять минулих років — це роки неухильного піднесення країн соціалізму, їх впевненого поступального руху до розвинутого соціалістичного суспільства, до комунізму. Одночасно з дальшою політичною консолідацією в соціалістичних країнах швидкими темпами розвивалося суспільне виробництво, підвищувався матеріальний і культурний рівень трудящих. Характеризуючи соціалістичну співдружність як одне з найбільших досягнень реального соціалізму, товариш Л. І. Брежнев зазначив: «...Наша чудова співдружність соціалістичних держав живе багатим, повнокровним життям. Це фактор величезного значення...»¹⁴. Дія цього фактора виявляється нині в усіх сферах життя соціалістичних

¹² «Радянська Україна», 1976, 26 жовтня.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 30.

¹⁴ «Радянська Україна», 1976, 26 жовтня.

країн. Успіхи соціалістичної економічної інтеграції, створення величезного економічного потенціалу є значним кроком у формуванні матеріально-технічної бази розвинутого соціалізму і комунізму. Вироблена спільними зусиллями єдина політична лінія, що справляє істотний вплив на сучасний світовий розвиток, широке ідеологічне й культурне співробітництво, щирі відносини дружби й братерства, засновані на принципах соціалістичного інтернаціоналізму,— усе це вияв важливої історичної закономірності розвитку світового соціалізму, виняткове значення якої розкрито у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії. Як підкреслив у промові на VII з'їзді ПОРПІ товариш Л. І. Брежнев, «соціалістична співдружність — це союз зовсім нового типу. Він ґрунтується не просто на спільності державних інтересів груп країн, а являє собою братню сім'ю народів, державних марксистсько-ленінськими партіями, спаяних спільним світоглядом, спільними високими цілями, відносинами товариської солідарності і взаємної підтримки. Це — союз, який спирається на неминущу єдність позицій і дій, що дає додаткову силу кожному з його учасників для розв'язання національних завдань і в багато разів збільшує їх сукупну вагу і вплив на світові справи»¹⁵.

Дослідники, що працюють у галузі наукового комунізму, мають посилити увагу до проблем сучасного розвитку світового соціалізму. Тут важливо всебічно вивчити і зіставити соціально-політичні особливості досвіду будівництва нового суспільства у кожній із соціалістичних країн, глибоко проаналізувати його інтернаціональне значення. Практика реального соціалізму дає величезний матеріал, який потребує осмислення, підсумування, виділення нового в усіх сторонах життя соціалістичного суспільства — у динаміці його соціально-класової структури, розвитку суспільних відносин, співвідношення інтернаціонального й національного у його життєдіяльності.

Істотно важливим, як зазначено у матеріалах XXV з'їзду, є поглиблене дослідження теоретичних основ розвинутого соціалізму, питань комуністичного будівництва у нашій країні, де соціалізм вступив у пору своєї зрілості, могутньо продемонструвавши свої будівничі можливості.

Розвинуте соціалістичне суспільство, підкреслив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев, перебуває нині на порозі нового великого етапу¹⁶ у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Він пов'язаний з дальшим удосконаленням соціалістичних суспільних відносин, соціалістичного способу життя, з органічним поєднанням досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалізму. Спеціалісти в галузі наукового комунізму покликані активно і своєчасно виявляти і висвітлювати соціально-політичні аспекти життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства, характерні для цього нового етапу. «Особливої актуальності,— підкреслив у Звіті ЦК Компартії України XXV з'їзду Комуністичної партії України товариш В. В. Щербіцький,— тепер набуває дальше вивчення становлення комуністичної суспільно-економічної формації, закономірностей зростання керівної ролі КПРС у будівництві комунізму, процесів соціально-економічного і духовного життя суспільства розвинутого соціалізму, узагальнення досвіду організаторської та ідеологічної роботи партійних

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5, К., 1976, с. 408.

¹⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 43.

організацій, їх керівництва господарським і культурним будівництвом»¹⁷.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС висунуті важливі теоретичні положення, що стосуються будівництва матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні, зокрема завдань докорінного оновлення виробництва, забезпечення глибоких якісних зрушень у структурі і технічному рівні народного господарства, дальшого розгортання сучасної науково-технічної революції.

Будівництво матеріально-технічної бази комунізму — це не тільки економічний, а й соціальний процес. Суспільствознавцям, зокрема спеціалістам з наукового комунізму, належить зосередити зусилля на дослідженні соціально-політичних аспектів цього процесу, на вивченні тенденцій до інтелектуалізації праці, до стирання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею, між містом і селом. Необхідна і комплексна розробка питань, що стосуються зближення класів і соціальних груп радянського суспільства, утвердження соціальної єдності при збереженні провідної ролі робітничого класу.

Нині назріла потреба в обґрунтуванні закономірностей, виділенні загальних рис, ознак розвитку відносин між націями і народностями в СРСР. Розквіт і зближення націй, вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік, в основному вже здійснене нині, діяльність нової історичної спільності людей — радянського народу, — ці процеси, притаманні соціалістичному суспільству, мають бути предметом творчого осмислення і узагальнення в теорії наукового комунізму. Належить проаналізувати хід процесу інтернаціоналізації суспільного життя, основні тенденції соціально-політичного розвитку радянських соціалістичних республік, здобутки дружби народів СРСР, зміцнення за соціалізмом інтернаціональної єдності людей, що належать до різних націй і народностей.

Висунуті XXV з'їздом КПРС завдання, які стосуються пропорційності, збалансованості, комплексності сучасного розвитку зрілого соціалістичного суспільства, тісного взаємозв'язку між різними галузями суспільного життя, зумовлюють потребу в розробці соціально-політичних аспектів теорії управління соціальними процесами, зокрема питань, пов'язаних з оптимізацією управлінських процесів, плануванням і науковим передбаченням, здійсненням комплексних програм соціального розвитку соціалістичних колективів. Очевидною є необхідність кардинального дослідження соціального управління як політичної діяльності, всебічного обґрунтування закономірного зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС у всіх сферах життя розвинутого соціалістичного суспільства. Всебічний аналіз керівної діяльності КПРС як політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, її впливу на розвиток трудової і політичної активності мас, на формування високої ідейності, комуністичного світогляду, зміцнення у трудящих важливого соціального почуття господаря своєї Батьківщини — відповідальне завдання суспільної науки.

Важливим розвитком теорії наукового комунізму є дослідження закономірностей удосконалення політичної організації радянського суспільства, глибоко демократичного характеру громадського і політичного життя у нашій країні. Як зазначав товариш Л. І. Брежнев, «вдосконалення нашої соціалістичної демократії ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, -К., 1976, с. 38.

всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності, як створення умов для всебічного розквіту особи»¹⁸.

Заслугує на виняткову увагу аналіз всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, вивчення її впливу на хід світового суспільного розвитку, на розгортання світового революційного процесу, висвітлення її ролі у збагаченні теорії і практики наукового комунізму, глибоке осмислення того визначного факту, що Жовтнева революція вперше в історії зробила людей праці свідомими творцями сучасності і майбутнього, поклала початок будівництву соціалістичного суспільства. Шістдесятирічний досвід будівництва нового суспільства в нашій країні має неоціненне історичне значення. Спираючись на нього, прогресивні сили сучасності примножують свою могутність, дістають небачені можливості для свого розвитку. «Шість десятиріч — це менше, ніж середня тривалість життя людини. Але за цей час наша країна пройшла шлях, що дорівнює століттям»¹⁹.

XXV з'їзд КППРС привернув увагу вчених-суспільствознавців до питань, пов'язаних з удосконаленням соціалістичного способу життя. Фундаментальне дослідження соціально-політичних аспектів соціалістичного способу життя спеціалісти з наукового комунізму пов'язують передусім з розробкою теорії становлення нової людини, комуністичного виховання трудящих. З'їзд збагатив теоретичну базу комуністичного виховання положенням про злиття політичного і трудового виховання, про роль соціалістичного змагання у формуванні нової людини, виховний вплив громадської думки, важливість морального виховання. Настанови партії зобов'язують спеціалістів з наукового комунізму ще ширше розгорнути науково-дослідну роботу над проблемами духовного збагачення радянської людини, її всебічного і гармонійного розвитку. Широка, комплексна розробка питань розвитку соціалістичного способу життя провадиться у нашій республіці. В Інституті філософії АН УРСР, на який покладено організацію і координацію цих досліджень, у Київському університеті й інших вузах республіки розробляється ряд фундаментальних наукових тем, які стосуються означених проблем. Розгортаючи цю роботу, слід всебічно аналізувати діалектику становлення комуністичної праці, глибше вивчати процес удосконалення соціалістичного побуту, розглянути динаміку і способи використання вільного часу, основні сфери і можливості для самовиявлення особи у суспільстві розвинутого соціалізму. Треба досліджувати питання формування у всіх радянських людей комуністичного світогляду, високої ідейності, переконаності, нетерпимості до пережитків минулого.

Розвиток теорії наукового комунізму тісно пов'язаний з наступальною боротьбою за чистоту марксистсько-ленінського вчення, із захистом його основоположень від буржуазного і ревізіоністського спотворення, з відсічю ідеологічних підступів антикомунізму. В умовах, коли ідейне протистояння двох соціальних систем стає дедалі активнішим, а імперіалістична пропаганда — все більш витонченою, працівники наукового комунізму повинні більше уваги приділяти ґрунтовному критичному аналізу буржуазних, антикомуністичних доктрин, своєчасно викривати їх науковою безпідставністю, політичну реакційність. «Важливо, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — щоб послідовно додержувались принципи партійності в науці, щоб давалась рішуча відсіч правоопортуністичним і лівацьким поглядам зарубіжних ідейних противників»²⁰.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КППРС, с. 96.

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КППРС, с. 97.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КППРС, с. 82.

Це положення, висунуте на XXV з'їзді КПРС, безпосередньо сто-сується і обґрунтування методологічних принципів теорії наукового ко-мунізму. У матеріалах з'їзду визначені основні орієнтири для розробки методології наукового комунізму, даються зразки діалектичного поед-нання спадкоємності і новаторства у теорії. Вони націлюють на поста-новку таких теоретичних проблем, які відповідають вимогам життя, практики. Необхідне поглиблене дослідження питання про предмет наукового комунізму, оскільки матеріали XXV з'їзду партії розширю-ють його проблематику.

Розв'язання цих проблем потребує активізації діяльності дослідни-ків у галузі наукового комунізму, організації високоякісних комплекс-них досліджень, сміливого творчого пошуку, який глибоко притаман-ний науковому комунізму.

Натхнені історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, вчені які пра-цюють в цій важливій галузі суспільствознавства, докладуть усіх зусиль для розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії.

* * *

В передовій статті аналізується творческое развитие XXV съездом КПСС теории научного коммунизма, освещаются актуальные вопросы этой важной отрасли общественнознания.

М. М. МОКЛЯК, А. О. РУЧКА

Провідна роль робітничого класу в житті суспільства

Цього року наша країна, увесь прогресивний світ відзначають знаменну дату — шістдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. За роки Радянської влади створене, як зазначив на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, «нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало»¹.

Роки героїчної боротьби, напруженої праці з переконливістю підтвердили одне з основних положень марксистсько-ленінської теорії про робітничий клас як провідну силу соціальних перетворень — як у здійсненні соціалістичної революції, так і в соціалістичній перебудові суспільства.

Марксистсько-ленінська наука приділяє велику увагу питанням, пов'язаним із закономірностями і рушійними силами будівництва комуністичного суспільства, розвитком соціалістичного способу життя, зміцненням в ньому комуністичних засад, принципів, рис. Розвинуте соціалістичне суспільство, радянський спосіб життя — це результат і наслідок великих суспільних завоювань робітничого класу, всіх трудящих нашої країни.

Розглядаючи спосіб життя як сукупність суттєвих рис, притаманних діяльності народів, класів, соціальних груп, осіб в умовах певної суспільно-економічної формації², потрібно враховувати тісний зв'язок між способом життя і характером суспільних відносин, за яких здійснюється ця діяльність. Отож, можна констатувати, що вдосконалення способу життя передбачає здійснення заходів, спрямованих на перетворення різних видів діяльності людей та їх суспільних відносин.

У класово-антагоністичному суспільстві способи життя експлуаторського і експлуатованого класів діаметрально протилежні. Панівним є спосіб життя економічно і політично панівного класу. У буржуазному суспільстві — це клас капіталістів, спосіб життя якого заснований на експлуатації найманої праці.

Зовсім інший спосіб життя у буржуазному суспільстві властивий робітничому класові, який є основною продуктивною силою і основним виразником соціального протесту, силою, що здатна вивести за межі капіталістичного суспільства, буржуазного способу життя.

Таким чином, антагоністична соціально-класова структура буржуазного суспільства поляризує способи життя різних класів і соціальних груп суспільства, зумовлює протилежність їх соціально-класових інтересів.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 97.

² Див.: Руткевич М. Н. Образ жизни и качество жизни. — «Социологические исследования», 1976, № 4, с. 18.

Соціалістичний спосіб життя, який визначається соціалістичним способом виробництва, соціалістичними виробничими відносинами, соціалістичною соціально-класовою структурою, є цілковитою протилежністю буржуазному способу життя. Характерними рисами соціалістичного способу життя є соціалістичний колективізм, органічне поєднання суспільних і особистих інтересів, інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм, висока трудова і соціально-політична активність, комуністична ідейність і висока моральність тощо.

Провідним суб'єктом соціалістичного способу життя є робітничий клас. В матеріалах XXV з'їзду КПРС підкреслена і всебічно розкрита провідна роль робітничого класу в суспільстві розвинутого соціалізму, у вдосконаленні всіх сторін соціалістичного способу життя. Посідаючи провідне становище у Комуністичній партії, Радах депутатів трудящих, профспілках, робітничий клас вносить у діяльність цих організацій свою революційну енергію, організованість, високу свідомість і політичну зрілість. «Передовий робітник сьогодні, — підкреслив тов. Л. І. Брежнев, — це людина, яка має глибокі знання, широкий культурний кругозір, свідомо і творчо ставиться до праці, він почуває себе господарем виробництва, людиною, відповідальною за все, що відбувається в нашому суспільстві. Такий робітник політично активний, він не терпить розхлябаності і безвідповідальності, будь-яких недоліків в організації виробництва. Він непримиренний ворог усякого міщанства, будь-яких пережитків минулого у свідомості і поведінці людей.

Ідеали партії, ідеали комунізму стали для такого робітника суттю усього його світогляду, вони визначають його вчинки, його відносини з людьми, всю його життєву лінію»³. Соціальна активність робітничого класу постійно зростає, справляючи значний вплив на якісні зрушення в його соціальному складі. Вона є важливою умовою виконання ним провідної ролі у нашому суспільстві, у розвитку соціалістичного способу життя.

Досвід революційної боротьби робітничого класу, соціалістичного і комуністичного будівництва підтвердив основне положення класиків марксизму-ленінізму про те, що тільки робітничий клас «може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»⁴.

Марксизм-ленінізм вчить, що за своїм становищем в історично-зумовленій системі виробництва, свідомістю та організованістю робітничий клас — єдиний до кінця революційний клас, який здатний очолити боротьбу народних мас за повалення капіталізму і побудову комунізму.

Будучи авангардом соціалістичного суспільства, робітничий клас через державні та громадські організації й установи впливає на основні види діяльності (виробничу, соціально-політичну, духовну) суспільства загалом і його соціальних груп, на всю систему суспільних відносин і, таким чином, на формування комуністичного способу життя.

Зрозуміло, що основою, серцевиною соціалістичного способу життя є соціалістична трудова життєдіяльність, завдяки якій задовольняються матеріальні потреби членів суспільства, формуються і розкриваються творчі здатності працівників, їх духовне обличчя. Зміст і характер соціалістичної праці зумовлюються способом зв'язку працівника із засобами виробництва, які є суспільною власністю і використовуються для

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, с. 460.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 295.

гармонійного розвитку усіх сфер суспільного життя, всебічного розвитку особистості.

Матеріальну основу, яка зумовлює провідну роль робітничого класу в соціальному оновленні суспільства, становить та вища форма суспільного виробництва, — промисловість, насамперед її серцевина — важка індустрія, головним носієм якої він є. Розкриваючи цю загальну корінну виробничу причину провідної ролі робітничого класу, В. І. Ленін писав: «Тільки пролетаріат, — в силу економічної ролі його у великому виробництві, — здатний бути вождем усіх трудящих»⁵. Він неодноразово підкреслював, що «тільки певний клас, саме міські і взагалі фабрично-заводські промислові робітники, спроможний керувати всією масою трудящих»⁶⁻⁷.

За соціалізму в епоху науково-технічної революції ще більше зростає провідна роль робітничого класу, особливо того загону, що зайнятий в ключових галузях промисловості. Робітничий клас втілює всі новітні природничонаукові відкриття в засобах і продуктах матеріального виробництва, саме через його діяльність наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу. Цей економічний фактор найбільш повно, всебічно і на якісно новому рівні діє в умовах соціалістичного суспільства. Робітничий клас, вільний від усіх форм соціального і національного поневолення, в союзі з колгоспним селянством й інтелігенцією становить творчу, вирішальну продуктивну силу суспільства. Це наочно можна продемонструвати на прикладі першої у світі країни соціалізму.

Робітничий клас СРСР — головна продуктивна сила соціалістичного суспільства, носій науково-технічної революції, головний творець матеріально-технічної бази комунізму, найчисленніший клас радянського суспільства. Робітники в нашій країні становлять понад 60% населення, зайнятого в народному господарстві. Промислові робітники виробляють понад 80% валового суспільного продукту СРСР. Здійснення науково-технічної революції у нашій країні, яке супроводжується залученням нових мас трудящих до активної творчості, приводить до дальшого зростання робітничого класу. В процентному відношенні його чисельність зросла з 1959 по 1975 рік на 11,4% (це становить понад 25 млн. чоловік).

Соціально-політичною основою провідної ролі робітничого класу є його особливе місце серед решти класів суспільства. Як уже зазначалося, робітничий клас — єдиний в історії до кінця революційний клас, найбільш організований, здатний згуртувати навколо себе всіх трудящих у боротьбі за повне і остаточне визволення людства від усіх форм соціального і національного гніту, об'єднати всі національні загани трудящих, підпорядкувати національні інтереси загальним завданням повної і остаточної перемоги комунізму в усьому світі.

Політичну основу провідної ролі робітничого класу становить керівництво згуртованої, озброєної марксистсько-ленінською теорією Комуністичної партії, яка організовує і надихає всіх трудящих на послідовну боротьбу за соціалізм і комунізм.

Ідеологічною основою провідної ролі робітничого класу є марксистсько-ленінська теорія, яка розкриває об'єктивні закономірності побудови комуністичного суспільства і науково обґрунтовує шляхи здійснення історичної місії робітничого класу.

Усі зазначені фактори (економічні, соціально-політичні, ідеологічні) визначають гегемонію робітничого класу у здійсненні соціалістич-

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 24.

⁶⁻⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 14.

ної революції, його провідну роль у боротьбі за побудову соціалізму і комунізму, за утвердження комуністичного способу життя. Провідна роль робітничого класу дістає вияв в керівній і спрямовуючій діяльності його авангарду — Комуністичної партії, яка, послідовно обстоюючи інтереси найбільш передового класу сучасності, забезпечує повне здійснення його кінцевої мети — побудови комунізму.

Комуністична партія втілює всі кращі риси, які властиві цьому класові: революційність, класову непримиренність до соціального і національного гніту, згуртованість, творчу силу й історичний оптимізм. У своїй діяльності Комуністична партія уособлює «гігантськи сміливий, історично великий, повний беззавітного ентузіазму почин і розмах справді революційного класу»⁸. Безмежна відданість партії справі робітничого класу, інтересам усіх трудящих, віра у творчі сили свого народу — невичерпне джерело її успіхів у революційно-перетворюючій діяльності. Цю характерну рису нашої партії яскраво розкрив товариш Л. І. Брежнев у Звіті Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові: «...Весь світ бачить, що діяльність нашої партії, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини, в ім'я людини. Саме ця найвища, гуманна мета партії ріднить її з народом, з'єднує її з усіма радянськими людьми міцними, нерозривними узами»⁹.

Аналіз діяльності КПРС, що був даний на її XXV з'їзді, з винятковою переконливістю показав велику роль нашої партії як керівної і спрямовуючої сили розвинутого соціалістичного суспільства.

Реалізуючи в усьому політику, яка відповідає інтересам робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, КПРС використовує такі форми, методи й засоби втілення цієї політики в життя, які найбільш повно відповідають глибоко демократичній суті нашого ладу, виходять з народних інтересів. «Щоб обслуговувати масу і виражати її правильно усвідомлені інтереси, передовий загін, організація повинна всю свою діяльність вести в масі, залучаючи з неї всі без винятку кращі сили, перевіряючи на кожному кроці, пильно і об'єктивно, чи підтримується зв'язок з масами, чи живий він. Так, і тільки так, передовий загін виховує і освічує масу, виражаючи її інтереси, навчаючи її організації, спрямовуючи всю діяльність маси по шляху свідомої класової політики»¹⁰, — писав В. І. Ленін.

В положеннях і висновках, висунутих товаришем Л. І. Брежневим у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, міститься глибокий творчий розвиток цих лєнінських ідей, які реалізуються в практичній діяльності партії. Залучаючи до своїх рядів кращі сили робітничого класу, всіх трудящих, партія розширює свій зв'язок з масами і зміцнює свій вплив на всі сфери суспільного життя, всі ділянки комуністичного будівництва. Після XXIV з'їзду до КПРС було прийнято майже 2,6 млн. передових робітників, колгоспників, представників інтелігенції. Характеризуючи зростання партії, роботу, спрямовану на поліпшення її якісного складу, товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС підкреслив, що «в умовах розвинутого соціалізму, коли Комуністична партія стала партією всього народу, вона аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу. Ми глибоко задоволені тим, що робітники становлять нині 58 процентів тих, хто вступає в її ряди. Це закономірно, це відображає про-

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 32, с. 397.

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 98.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 24, с. 36.

відну роль робітничого класу в житті суспільства»¹¹. Саме через партію робітничий клас поширює вплив на усі галузі розвитку радянського суспільства, на дальший розвиток соціалістичного способу життя.

Водночас партійний прошарок серед колгоспників та інтелігенції нині теж високий: серед спеціалістів, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, кожний четвертий-п'ятий спеціаліст — член партії. І це природно, оскільки в умовах науково-технічної революції партійні організації мають компетентно керувати розв'язанням наукових і виробничих проблем.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства КПРС — партія робітничого класу — є партією всього народу, всіх класів і соціальних верств суспільства. Як відомо, корінні суспільні інтереси класів і соціальних верств пов'язані насамперед з економічною сферою, з розвитком виробництва, врешті-решт — з розподілом національного доходу. І тут результати роботи нашої партії особливо переконливі. Вона зуміла так організувати суспільну працю, що реальні доходи на душу населення у нас в країні подвоюються приблизно кожні 15 років. В цілому 80% національного доходу СРСР безпосередньо направлено на народний добробут, житлове та соціально-культурне будівництво¹². Вже з цього узагальненого показника можна зробити висновок про головну спрямованість політики партії.

Завдяки реалістичній, науково обгрунтованій економічній політиці КПРС в Радянській країні створені передумови для дальшого зростання добробуту, рівня життя радянських людей, здійснення соціально-економічних завдань, поставлених Програмою партії, її останніми з'їздами. Принципова установка на розв'язання цих завдань дана у доповіді товариша Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС і сконцентрована у прийнятих з'їздом «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки».

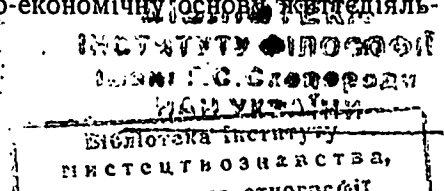
Політику і практичну діяльність КПРС відзначають глибоке розуміння діалектики найближчих і далеких цілей, поточних і перспективних потреб. Головна сфера творчого застосування сил робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції — сфера економіки — була і залишається предметом найбільшої уваги КПРС. У галузі матеріального виробництва зосереджується близько 3/4 складу партії.

Спрямовуючи свої головні зусилля у сферу народного господарства, КПРС виходить з того, що успіхи соціалістичної економіки зумовлюють дальше вдосконалення соціалістичного способу життя, становлення комуністичних суспільних відносин, формування нової людини. Водночас партія зважає на те, що економічні досягнення автоматично не забезпечують розв'язання цих завдань. Проблеми, що пов'язані із всебічним розвитком особи, не менш складні і багатогранні. Установа XXV з'їзду КПРС на забезпечення гармонійного розвитку матеріальних і духовних сфер життя радянських людей, орієнтація на те, щоб зростання матеріальних можливостей супроводжувалося піднесенням ідейно-морального і культурного рівня трудящих; продиктована глибоко гуманістичною турботою партії про радянську людину, про її моральне та інтелектуальне вдосконалення.

Яскравим виявом піднесення ідейно-морального і культурного рівня робітничого класу є дальший розвиток соціалістичного колективізму. Колективізм як характерна риса способу життя може утвердитись лише в такому суспільстві, де матеріально-економічну основу життя

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 70.

¹² Там же, с. 125—126.

ності людей становить суспільна власність на засоби виробництва.

Головним суб'єктом формування нових форм взаємовідносин, які ґрунтуються на принципі колективізму, є робітничий клас, що зумовлено його місцем у системі суспільного виробництва. Соціалістичному способу життя притаманні такі форми колективності, які підносять особистість до усвідомлення відповідальності за загальну справу, утверджують та розвивають почуття єдності з іншими людьми¹³⁻¹⁴. Колективізм соціалістичного способу життя виключає індивідуалістичні орієнтації людей, перетворює суспільний інтерес в особистий. Добровільна і свідома участь усіх трудящих у суспільно-політичному житті розвинутого соціалістичного суспільства — це дійсно масова і типова риса життєдіяльності радянських людей, яка паочно демонструє можливість та переваги соціалістичного способу життя.

Потрібно підкреслити, що колективізм радянського суспільства нерозривно пов'язаний з соціалістичною демократією, що теж є суттєвою ознакою соціалістичного способу життя. Провідна роль у розвитку і вдосконаленні соціалістичного демократизму належить робітничому класові, який здійснює соціально-політичне керівництво соціалістичним суспільством через свої політичні організації і насамперед через свій випробуваний авангард — марксистсько-ленінську партію. Демократизм як спосіб життєдіяльності трудящих виражає міру залучення до соціально-політичної та громадської діяльності всіх членів соціалістичного суспільства, представників робітничого класу, колгоспного селянства та інших соціальних груп нашого суспільства.

Відповідальне ставлення кожного громадянина до своїх обов'язків, до громадських справ створює надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи¹⁵.

Партія виходить з того, що вільна людина, яка живе у розвинутому соціалістичному суспільстві, дістає найбільше задоволення насамперед у свідомому історичному творенні. І справді, здатності радянських людей найяскравіше виявляються у соціалістичному змаганні, русі за комуністичне ставлення до праці і в багатьох інших формах соціальної творчості. В інтересах дальшого піднесення соціальної активності радянського робітничого класу як провідної сили суспільства, самодіяльності та ініціативи його відданого політичного союзника — колгоспного селянства та інтелігенції партія повною мірою використовує всю розгалужену політичну систему зрілого соціалізму, великі переваги соціалістичної демократії. Масові громадські організації партія також розглядає як одну із важливих форм розвитку соціалістичного способу життя. Охоплюючи практично все доросле населення країни, ці організації мають в своєму розпорядженні невичерпні можливості для активного залучення трудящих до управління суспільством. Комуністична партія скеровує професійні спілки, ленінський комсомол, інші громадські організації та добровільні товариства на більш повну реалізацію цих можливостей.

Комуністична партія Радянського Союзу, зазначив XXV з'їзд КПРС, «гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, всього народу»¹⁶. Піднесення керівної і спрямовуючої ролі партії в розвинутому соціалістичному суспільстві є непорушним законом і важливою політичною передумовою переростання соціалізму в комунізм. Воно пов'язане з неухильним зростанням значення свідомо-

¹³⁻¹⁴ Див.: Социалистический образ жизни и современная идеологическая борьба. М., 1976, с. 221.

¹⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 95.

¹⁶ Там же, с. 70.

го, суб'єктивного фактора у розвитку соціалістичного суспільства. Тільки на основі неухильного піднесення керівної ролі КПРС радянський робітничий клас може повною мірою здійснити свою місію провідного класу радянського суспільства. Саме в керівництві партії, що охоплює всі сфери суспільного життя, в її організаторській діяльності — записка успішного просування нашого суспільства до комунізму.

Розвинуте соціалістичне суспільство характеризується високими темпами розгортання науково-технічної революції, стрімким підвищенням ефективності суспільного виробництва, прискореним зближенням класів, соціальних прошарків і груп.

Вирішальний вплив на темпи і наслідки науково-технічної революції справляє, насамперед, характер суспільного ладу. За умов капіталізму науково-технічна революція загострює соціальні антагонізми, тоді як у соціалістичному суспільстві вона прискорює досягнення соціальної однорідності, сприяє зростанню життєвого рівня народу, справляє благотворний вплив на процес формування всебічно розвиненої особи. Гуманістична спрямованість науково-технічної революції за умов соціалізму забезпечується правильною, науково обгрунтованою політикою КПРС¹⁷.

Нині науково-технічна революція поширилася на всі основні галузі народного господарства СРСР і розвивається дедалі інтенсивніше. Під її впливом відбуваються істотні зрушення у структурі робітничого класу. Широке впровадження нової техніки на підприємствах приводить до відмирання професій малокваліфікованої праці і появи нових, пов'язаних із контролем над складною автоматичною технікою. Певна річ, під впливом науково-технічної революції і змін в умовах і змісті праці, які вона викликає, відбувається зростання чисельності робітничого класу. Виступаючи на XV з'їзді профспілок СРСР, товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Всупереч модним антимарксистським теоріям про те, ніби науково-технічна революція веде до звуження меж робітничого класу і навіть до його ліквідації, реальні факти свідчать про прямо протилежне: науково-технічний прогрес веде до зростання робітничого класу, в тому числі за рахунок нових професій, породжуваних сучасним виробництвом»¹⁸.

Впровадження нової техніки на підприємствах супроводжується інтелектуалізацією праці у сфері безпосереднього виробництва. Так, підраховано, що у праці сталеварів на електropечач частка розумової праці становить 70%, а у наладчиків автоматичних ліній — 95%. Більше стає робітничих спеціальностей, що потребують спеціальної середньої і навіть вищої освіти. Нині у промисловості СРСР майже 700 тис. робітників — спеціалісти з дипломами інженера і техника¹⁹.

У загальній кількості промислових робітників швидко зростає питома вага тих, які працюють у найбільш прогресивних галузях виробництва, на вирішальних ділянках створення матеріальної бази комунізму. До них належать: електроенергетика, хімічна і нафтова промисловість, машинобудування, радіоелектроніка, приладобудування. Вони безпосередньо визначають темпи науково-технічного прогресу.

У складі робітничого класу є різні групи, які відрізняються за виробничо-технічними функціями. Так, є групи робітників, які зайняті у промисловості, будівництві, на транспорті, у сільському господарстві, сфері обслуговування. Зростання чисельності робітничого класу харак-

¹⁷ Див.: Трапезніков С. Ленинизм и современная научно-техническая революция. У кн.: Научно-техническая революция и социальный прогресс. М., 1972.

¹⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, с. 461—462.

¹⁹ Див.: Рабочий класс и его ведущая роль в строительстве коммунизма. М., 1975, с. 188.

терне для всіх без винятку його загонів. Найбільшим, кількісно переважачим загonom є робітники промисловості. Його роль у житті нашої суспільства особливо значна. Передусім він є носієм передового способу життя, соціалістичної ідеології і послідовним борцем за здійснення ідеалів комунізму, що зумовлено крупнопромисловою організацією його праці. В. І. Ленін у власне робітничий клас включав насамперед кадрових промислових робітників. Визначити поняття «робітник», писав В. І. Ленін, треба «таким чином, щоб під це поняття підходили тільки ті, хто справді за своїм життєвим становищем повинен був за своїти пролетарську психологію. А це неможливо без багатьох років перебування на фабриці без будь-яких сторонніх цілей, а через загальні умови економічного і соціального побуту»²⁰.

В умовах розвинутого соціалізму особлива роль промислових робітників невід'ємна від провідної ролі крупної промисловості в розвитку всього народного господарства. Важка індустрія, об'єднуючи всі галузі народного господарства в єдиний господарський механізм, переозброює відповідно до вимог науково-технічної революції сільське господарство, транспорт, зв'язок, легку і харчову промисловість тощо. Індустріальна праця в крупній промисловості вимагає високого загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітників, що ще більш посилює вирішальний економічний і соціальний вплив індустріального ядра робітничого класу на всі інші підрозділи цього класу і соціальні групи суспільства. Місце і роль промислового ядра робітничого класу в соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства визначається насамперед тим, що саме цей загін робітників найбільш повно і послідовно втілює передові риси робітничого класу: організованість і згуртованість, відданість ідеям марксизму-ленінізму, високий загальноосвітній, культурно-технічний і професійний рівень, трудову і громадсько-політичну активність.

Важливим фактором, що посилює провідну роль робітничого класу в суспільному житті, є висока концентрація робітників на великих підприємствах і в промислових об'єднаннях, особливо на нинішньому етапі науково-технічної революції, коли у великих масштабах зростає концентрація виробництва, розширюються виробничі зв'язки і кооперація. Тільки останніми роками на основі науково-технічного прогресу в нашій країні створено понад 1100 великих промислових об'єднань²¹.

До промислового ядра робітничого класу належать і робітники, які зайняті в будівництві і на транспорті. У цих галузях зосереджено нині дві треті робітників.

Збільшення сільськогосподарського робітничого класу великою мірою було зумовлене перетворенням частини колгоспів у радгоспи й організацією нових радгоспів на цілинних землях. За прогнозами соціологів, згодом цей процес відбуватиметься повільніше, частка сільськогосподарських робітників у складі робітничого класу СРСР почне зменшуватися, оскільки взагалі скорочуватиметься кількість сільського населення²².

Соціальні процеси, які відбуваються в цьому найбільш близькому до селянства загоні робітничого класу, мають велике значення для розвитку всього нашого суспільства. Нині серед робітників радгоспів провідне місце належить механізаторам, ремонтникам, робітникам меха-

²⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 18—19.

²¹ Див.: Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма, с. 193.

²² Див.: Руткевич М. Н. Тенденции развития социальной структуры советского общества. М., 1975, с. 29.

нізованих тваринницьких і птахоферм. У 1940 р. в радгоспах та на інших державних сільськогосподарських підприємствах механізатори (трактористи, трактористи-машиністи, комбайнери і шофери) становили 6,5% загального числа робітників радгоспів, тоді як у 1965 р. — уже 16%, а в 1975 р. — 20%²³.

Насиченість радгоспного виробництва, а також ліспромгоспів сучасною технікою приводить до перетворення праці робітника в полі, у лісі, на фермі на різновид індустріальної і потребує такої ж чіткої організації і дисципліни, як і на промислових підприємствах.

Чималий загін робітничого класу зайнятий у сфері обслуговування. Зменшення його питомої ваги порівняно з довоєнним періодом не означає його абсолютного скорочення. Навпаки, чисельність робітників у сфері обслуговування збільшилася з 5,8 млн. чоловік у 1955 до 12,5 млн. чоловік у 1970 р.²⁴, а протягом двох десятиріч зросла і їх питома вага. Передбачуване розширення сфери обслуговування спричинить далі збільшення чисельності зайнятих у ній працівників, у тому числі і робітників, особливо в торгівлі, громадському харчуванні, комунальному господарстві.

Розвиток сфери обслуговування, насичення її технікою приводить до того, що частина робітників, наприклад зайнятих ремонтом та побутовими послугами, наближається за умовами і характером праці до промислового загопу робітничого класу. Водночас інша частина, у праці якої побільшало елементів розумової діяльності і відчутнішою стала потреба у загальних і спеціальних знаннях, за своїм рівнем наближується до спеціалістів.

Сучасна науково-технічна революція породжує й нові тенденції у кваліфікаційній структурі робітничого класу. Якщо в 50-ті роки у складі радянського робітничого класу найбільш зростаючою категорією були малокваліфіковані робітники, то нині найшвидше прирощується чисельність робітників кваліфікованої праці. У таблиці²⁵ наведені дані, які відображають зміни у професійному складі робітників, пов'язані з кваліфікацією праці, в 1965—1975 рр.

Професійний склад робітників промисловості в 1965—1975 рр.
(у процентах до загальної чисельності)

Професійні групи робітників	1965 р.	1970 р.	1973 р.	1975 р.
Кваліфікованої праці	71,6	72,8	73,9	75,2
Малокваліфікованої праці	12,6	11,9	11,5	10,8
Некваліфікованої праці	15,8	15,3	14,6	14,0

Як видно, група некваліфікованих і малокваліфікованих робітників зменшується, тоді як кваліфікованих — збільшується. Значною мірою на цей процес вплинув розвиток галузей промисловості з високим технічним рівнем виробництва і, як правило, з більш високою питомою вагою висококваліфікованих робітників (енергетика, машинобудування і металообробка, нафтохімічна промисловість та ін.). Висока питома вага кваліфікованих робітників зумовлена також і кількісним зростанням в усіх галузях промисловості кваліфікованого ремонтного персоналу, який обслуговує складні машини і агрегати, апарати і установки,

²³ Народное хозяйство СССР в 1975 г. М., 1976, с. 448.

²⁴ Див.: Снявский С. П. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970. М., 1973, с. 431, 435.

²⁵ Див.: Корчагин В. П. Трудовые ресурсы в условиях научно-технической революции. М., 1974, с. 63.

автомати і автоматичні лінії. Із скороченням сфери застосування мало-кваліфікованої праці, з дальшою механізацією і автоматизацією виробничих процесів число кваліфікованих робітників безперервно зростає, так само підноситься і їх професійний рівень.

В умовах соціалістичного суспільства значну роль у формуванні кваліфікованого робітника відіграє освітня підготовка. Освітній рівень радянських робітників зростає з року в рік. Про це свідчать такі дані: якщо в 1939 р. вищу та середню (повну і неповну) освіту мали 8,4% робітників, то в 1975 р. — 69,7%. Найвищий рівень загальної освіти у промислових робітників. У 1975 р. 71,5% промислових робітників мали вищу, середню і неповну середню освіту. Але і цей показник перевершила робітнича молодь промислових підприємств. Піднесення загальноосвітньої і технічної підготовки мільйонів радянських робітників сприяє перетворенню їхньої праці на творчий процес, який збагачує духовну атмосферу суспільства і позначається на формуванні і розвитку соціалістичної особи, на дальшому удосконаленні соціалістичного способу життя. За своїм загальноосвітнім і культурно-технічним рівнем робітничий клас дедалі більше наближається до інтелігенції. Якщо, наприклад, у 1939 р. серед технічної інтелігенції і службовців тих, що мали вищу і середню освіту, було на кожну тисячу в 6,4 рази більше, ніж серед робітників, то в 1976 р. цей розрив зменшився до 1,3 раза²⁶. І це зумовило появу нового суміжного прошарку — робітників-інтелігентів. До нього належать робітники, праця яких пов'язана з управлінням складною технікою, для чого потрібні знання в обсязі технікуму, а нерідко й вузу. За своїм соціальним становищем це представники робітничого класу, оскільки вони безпосередньо на робочому місці управляють технікою, перетворюють предмет праці, виробляють матеріальні цінності. Але водночас — це інтелігенти, які за рівнем освіти не поступаються технікам, інженерам, зайнятим організаторською діяльністю в цехах та відділах підприємств. Вони або вже здобули дипломи технікуму чи технічного вузу, або наближаються до цього, поєднуючи роботу з навчанням. Розумові зусилля в їхній праці переважають над фізичними.

Загальна чисельність робітників-інтелігентів в нашій країні на 1975 рік становила приблизно 1,7 млн. чоловік²⁷. Цей суміжний з технічною інтелігенцією прошарок робітничого класу і надалі зростатиме на основі прискореного науково-технічного прогресу в усіх галузях народного господарства. У робітниках-інтелігентах втілюються риси майбутнього представника виробничої сфери, який органічно поєднуватиме кваліфіковану фізичну і кваліфіковану розумову працю. Процес подолання відмінностей між робітничим класом та інтелігенцією, їх способами життя йтиме й надалі шляхом піднесення культурного і освітнього рівня основної маси робітників.

Треба зважити на те, що протягом останніх десятиріч якісне зростання робітничого класу СРСР відбувалося в умовах його прискореного чисельного зростання за рахунок інших соціальних груп суспільства, особливо за рахунок колгоспного селянства. Якщо в 1939 р. робітники (разом із сім'ями) становили лише третину населення країни, то в 1959 р. — половину, а нині — понад 60%. Ця обставина, безумовно, сприяла зростанню провідної ролі робітничого класу в усіх галузях суспільного життя і прискоренню темпів піднесення культурно-технічного рівня радянського суспільства в цілому. Проте останнім часом темпи

²⁶ Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1975 г., с. 38.

²⁷ Социальная структура развитого социалистического общества в СССР. М., 1976, с. 32.

зростання чисельності робітників за рахунок колгоспного селянства дещо уповільнилися, і відтворення робітничого класу нині забезпечується в основному за рахунок робітничої молоді: у 1970 р. загалом у народному господарстві молодь віком до 29 років становила 30,8% загальної кількості усіх працюючих, зокрема у промисловості — 35,5%, у будівництві — 41,2%, на підприємствах зв'язку — 37,9% від загального числа зайнятих у відповідній галузі. Молодь стає основним і майже єдиним джерелом збільшення числа зайнятих в народному господарстві. Якщо в роки восьмої п'ятирічки частка молоді у прирості зайнятих по країні становила 50,7%, то в період дев'ятої п'ятирічки вона досягла 90%²⁸. 3,5 млн. юнаків і дівчат щорічно поповнюють лави робітничого класу і селянства. Зрозуміло, що успішне включення в робітничу діяльність все нових і нових молодих трудівників багато в чому залежить від їхньої професійної підготовленості. Щодо цього важливу роль відіграє система професійно-технічної освіти. Протягом 1941—1975 рр. училища і школи професійно-технічної освіти підготували майже 33 млн. кваліфікованих робітників²⁹. XXIV з'їзд КПРС поставив завдання навчити в системі професійно-технічної освіти не менш як 9 млн. кваліфікованих робітників. Це завдання було перевиконане. У своїй доповіді на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев зазначив, що за роки дев'ятої п'ятирічки «в народне господарство прийшло 9,3 млн. випускників професійно-технічних училищ»³⁰. У десятій п'ятирічці передбачено підготувати 11 млн. кваліфікованих робітників тільки в системі професійно-технічної освіти. Крім того, половина з них — майже 5 млн. чоловік — здобудуть як спеціальну, так і загальну середню освіту. Досвід показав, що однією з найефективніших форм підготовки нового поповнення робітничого класу є саме професійно-технічні училища, які поєднують фахове і загально-освітнє навчання. Виступаючи на XVII з'їзді ВЛКСМ, товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що в нашій країні «росте виробничник нового типу, в ньому дедалі гармонійніше поєднується фізична і розумова праця. Це людина з широким професійним кругозором і майстерністю, з глибоким знанням політехнічних основ сучасного виробництва, здатна швидко освоювати найновіші машини і технологічні процеси»³¹.

Важливим показником розвитку робітничого класу є зростання його матеріального добробуту. У дев'ятій п'ятирічці було досягнуто значного піднесення рівня життя трудящих. Середньомісячна грошова заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 20% і досягла 146 крб., а з урахуванням виплат і пільг із суспільних фондів — 198 крб. Значні зрушення відбулися в умовах життя трудівників села. Оплата праці колгоспників зросла за п'ятирічку на 25%³². Було також збільшено мінімальні розміри заробітної плати, тарифні ставки і посадові оклади середньооплачуваним категоріям робітників і службовців галузей матеріального виробництва і низці категорій робітників невиробничої сфери, підвищено пенсії по старості та інвалідності робітникам, службовцям, колгоспникам і військовослужбовцям, збільшено розмір стипендій студентам вузів та учням середніх спеціальних навчальних закладів і технічних училищ.

В 1971—1975 рр. було зведено понад 11 млн. квартир та індивідуальних будинків загальною площею 544 млн. квадратних метрів. Це

²⁸ Див.: Сидоров Н. И., Маханькова М. Т. Эффективное использование труда молодежи. М., «Экономика», 1974, с. 3, 12, 22.

²⁹ Народное хозяйство СССР в 1975 г., с. 557.

³⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 41.

³¹ Брежнев Л. И. Ленинський курсом, т. 5, К., 1976, с. 43—44.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 126.

дозволило поліпшити житлові умови 56 млн. радянських людей і перейти в основному до розподілу нового житла за принципом: квартиру — одній сім'ї³³. Соціальна програма передбачала також і різноманітні заходи, спрямовані на поліпшення умов праці і побуту трудящих, охорони навколишнього середовища. Одним із досягнень дев'ятої п'ятирічки є завершення в основному переходу до всезагальної середньої освіти молоді.

Десята п'ятирічка становитиме новий етап у здійсненні довгострокових планів партії в галузі соціально-економічного розвитку, будівництва матеріально-технічної бази комунізму, удосконалення соціалістичних суспільних відносин і радянського способу життя, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих. Згідно з програмою соціального розвитку, ухваленою XXV з'їздом КПРС, середня заробітна плата робітників і службовців збільшиться за роки десятої п'ятирічки на 16—18% і досягне в 1980 р. 170 крб. на місяць³⁴. Повністю завершиться намічена програма підвищення мінімуму заробітної плати, а також ставок і окладів середньооплачуваних категорії робітників в галузях невиробничої сфери, і почнеться новий етап підвищення мінімальної заробітної плати. Доходи колгоспників від суспільного виробництва зростуть на 24—27%. Виплати і пільги трудящим із суспільних фондів споживання збільшаться за десяту п'ятирічку на 28—30% і досягнуть в 1980 р. понад 115 млрд. карбованців³⁵. За рахунок цих фондів передбачено реалізувати ряд нових соціальних заходів.

Поліпшення житлових умов робітничого класу, селянства, інтелігенції партія розглядає як один із засобів зближення їх способів життя. Протягом нової п'ятирічки буде зведено 545—550 млн. кв. метрів загальної площі будинків, поліпшиться якість житлового будівництва³⁶.

Успіхи, здобуті радянським народом на чолі з робітничим класом і його авангардом — Комуністичною партією, особливо вражають на фоні загострення загальної кризи, що охопила нині весь капіталістичний світ. Як підкреслив у Звітній доповіді на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, «обіцянки «оздоровити» капіталізм і створити в його рамках «суспільство загального благоденства» зазнали очевидного провалу»³⁷.

Сама дійсність капіталістичного суспільства спростовує міфи буржуазних ідеологів про так званий «західний спосіб життя» як взірць для всіх народів, що нібито може забезпечити людині щастя і благоденство. Капіталізм лишається ладом, заснованим на експлуатації і гнобленні людини людиною. Основна сфера життєдіяльності людини — трудова діяльність — за капіталізму є лише засобом отримання прибутків класом капіталістів, які володіють засобами виробництва, узурпують основну частину створеного найманою працею суспільного продукту.

Величні здобутки науково-технічної революції сучасний капіталізм використовує як засіб одержання ще більших прибутків, дедалі більшої інтенсифікації праці, видушування фізичних сил, розумової і перової енергії робітника. Навіть буржуазні ідеологи змушені визнати, що нова технологія часто перетворює працю у справжнє пекло і що сучасні методи «підганання» є однією з головних причин масових психічних та інших захворювань³⁸.

³³ Там же, с. 127.

³⁴ Там же, с. 134.

³⁵ Там же, с. 134.

³⁶ Там же, с. 135.

³⁷ Там же, с. 32.

³⁸ Див.: "Daily World", January 23, 1973, p. 5—8.

У країнах капіталу збільшення суспільного продукту не приводить до відповідного підвищення добробуту трудящих. Реальна заробітна плата в країнах «загального благоденства» останніми роками знижувалася внаслідок зростання цін на предмети широкого вжитку, безпервної інфляції, економічних криз і безробіття. Так, за даними міністерства праці США, середньорічний заробіток американського робітника у 1972 р. був нижче не лише «помірного», але й мінімального прожиткового мінімуму. З січня 1973 р. по червень 1974 р. реальна заробітна праця робітників обробної промисловості у США зменшилась на 4,4%, в Англії — на 10,1%, у ФРН — на 0,8%, тим часом як прибутки монополістичного капіталу продовжували інтенсивно зростати³⁹. Під час економічної кризи буржуазні уряди шукають вихід у наступі на життєвий рівень трудящих, збільшенні армії безробітних і урізанні асигнувань на соціальні цілі. І навіть у відносно сприятливій для робітничого класу періоди (наприклад, 50-ті роки і перша половина 60-х років), коли йому вдавалося добиватись певних поступок від держави і монополії, це аж ніяк не означало зменшення експлуатації і пом'якшення класових суперечностей.

У США купка монополістів, яка становить 5% населення, привласнює 41% національного доходу, тоді як 12,5% населення, або 25,5 млн. чол., навіть за офіційними даними, живуть у бідності і потребують допомоги для підтримання елементарного існування⁴⁰. «Ні у США, ні в Англії, — змушений визнати американський соціолог М. Харрінгтон, — робітничий клас не є інтегрованим учасником розподілу багатства, він і нині позбавлений прав, знеособлений у процесі праці, більше зазнає звільнень, ніж інші категорії працівників»⁴¹. Тому, зрозуміло, у капіталістичних країнах не може бути єдиного способу життя для всіх груп населення, як це намагаються довести прибічники теорії «демократичного соціалізму» і «західного способу життя». Антагоністична соціально-класова поляризація буржуазного суспільства зумовлює і поляризацію способів життя класів-антиподів. У сфері соціально-політичного життя «демократія» буржуазного суспільства фактично усуває робітничий клас, як і трудящих загалом, від управління державними справами. «Демократія дедалі більшою мірою концентрується в руках велетенських інститутів управління та індустріальних корпорацій», — зізнається американський соціолог Ч. Рейч⁴².

В американському суспільстві, яке адепти капіталізму виставляють за взірць демократії і свободи, серед 535 депутатів ювілейного конгресу дев'яностого скликання були: 184 — банкіри і бізнесмени, 57 крупних землевласників, решта — вищі воєнні чини, священослужителі, адвокати та ін., але жодного робітника, жодного трудящого фермера⁴³.

У сфері духовної діяльності буржуазний спосіб життя характеризується маніпулюванням свідомістю трудящих мас, насадженням всіляких форм антикультури, де пропагується індивідуалізм, жорстокість, насильство тощо.

Але дійсність зводить напівець зусилля апологетів буржуазного способу життя. Сучасний капіталістичний світ характеризується заго-

³⁹ Див.: Современный капитализм и рабочий класс: критика антимарксистских концепций, М., 1976, с. 102.

⁴⁰ Див.: Модржинская Е. Д. Две мировые системы — два образа жизни. — У кн.: Философия и современность, М., 1976, с. 82.

⁴¹ M. Harrington. Old Working Class. New Working Class.— "Dissent", Winter 1972, p. 150.

⁴² Див.: «Политическое самообразование», 1974, № 7, с. 25.

⁴³ Див.: Модржинская Е. Д. Две мировые системы — два образа жизни. — В кн.: Философия и современность, с. 82.

стренням класових антагонізмів і розвитком класової боротьби. Так, протягом останніх п'яти років кількість учасників страйкових виступів у розвинутих капіталістичних країнах та країнах, що розвиваються, становила 315 млн. чол. проти 273 млн. за попередні п'ять років⁴⁴.

Робітничий клас буржуазних країн на чолі з його авангардом — комуністичними і робітничими партіями, у союзі з усіма антиімперіалістичними, демократичними силами бореться проти влади монополій, за звільнення трудящих, за мир, демократію і соціалізм.

Гідним прикладом у цій історичній боротьбі є робітничий клас соціалістичних країн і його дітище — світова система соціалізму. «Розвиток країн соціалізму, зростання їх могутності, посилення благотворного впливу міжнародної політики, яку вони проводять, — ось що становить нині головний напрям соціального прогресу людства»⁴⁵, — підкреслив у доповіді на XXV з'їзді тов. Л. І. Брежнев.

Визначний внесок у справу суспільного прогресу робить Радянський Союз — суспільство розвинутого соціалізму, яке впевнено крокує до комуністичного майбутнього. З кожним роком зростає його економічна могутність, відбуваються істотні зрушення у становленні соціальної однорідності, у розвитку особи нового типу. І одним із величних підсумків шістдесятирічного шляху, пройденого нашою країною, є формування радянського соціалістичного способу життя.

На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев зазначив: «Атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»⁴⁶. Провідну роль у формуванні і розвитку радянського способу життя відіграє робітничий клас. У тривалій і запеклій класовій боротьбі за політичну владу, у самовідданій праці в ім'я побудови соціалізму він небачено зміцнів, зріс якісно і кількісно.

У розвинутому соціалістичному суспільстві відбувається вдосконалення соціалістичного способу життя, його поступове переростання в комуністичний. У трудових буднях, в широкому розмаху соціалістичного змагання, в активній громадсько-політичній діяльності попереду іде робітничий клас. Його риси і якості, цінності і норми дедалі більше стають надбанням усіх трудящих.

* * *

XXV съезд КПСС подчеркнул и всесторонне раскрыл ведущую роль рабочего класса во всех сферах общественной жизни развитого социалистического общества, в совершенствовании социалистического образа жизни.

Рабочий класс — главная производительная и общественно-политическая сила нашего общества. Руководимый Коммунистической партией, он является ведущим субъектом социалистического образа жизни. Через свою политическую партию, государственные и общественные организации и учреждения он воздействует на основные виды деятельности (производственную, социально-политическую, духовную) общества в целом и его социальных групп, на всю систему общественных отношений и, тем самым, на совершенствование социалистического образа жизни, его перерастание в коммунистический. Лучшие качества, ценности и нормы рабочего класса все больше становятся достоянием всех трудящихся.

⁴⁴ «Правда», 1976, 14 апреля.

⁴⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 30.

⁴⁶ Там же, с. 98.

І. Т. ФРОЛОВ

Народження нових наук про людину і їх соціально-етичні засади*

Нині, в добу бурхливого розвитку людського пізнання, техніки, соціальних відносин, самої людини — її праці, способу життя, стилю мислення, самосвідомості, емоційного сприйняття світу, — народження нових наук не викликає великого подиву. Це стало звичайною справою, так само як звичними стали політ людини у космос або проникнення у глибини світового океану. І саме у цій «звичності» полягає те нове, що властиве нашій епосі — її вражаючі масштабність і динамізм, величезна інформаційна насиченість, спрямованість сучасної людини у прийдешнє.

У сучасній науці відбуваються складні процеси диференціації та інтеграції, створюються нові методи і технічні засоби пізнання у фізиці, хімії, біології та інших дисциплінах; спостерігається взаємопроникнення методів суміжних галузей знання, народжуються нові напрями дослідження «на стиках» різних наук. Саме ці «стики» й становлять нині своєрідні «точки росту» наукового пізнання.

Згадані процеси характерні не лише для природничих наук, а й для суспільних, гуманітарних. Досить згадати, скажімо, про нові напрями розвитку наукової думки, пов'язані з прогресом конкретних соціальних, демографічних, соціально-психологічних досліджень, структурної лінгвістики, наук про управління та організацію, прогнозування суспільних процесів тощо.

У наш час суттєво змінився, і це надзвичайно важливо, сам принцип утворення нових наук і розвитку старих, традиційних. Усе виразніше виявляються тенденції до синтезу, об'єднання багатьох наукових дисциплін та їх методів; комплексний, системний підхід становить нині головну методологічну основу народження нових наук.

Про це свідчить багато фактів. Але, мабуть, найяскравішим доказом є ситуація, що склалася сьогодні у дослідженні проблем людини, її розвитку в умовах будівництва нового суспільства і науково-технічної революції.

Новим етапом у теоретичній розробці і практичній реалізації цих проблем став XXV з'їзд КПРС, який визначив нові завдання, що стосуються насамперед дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їхньої праці та побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури, — словом, усього, що сприяє всебічному розвитку особи, формуванню нової людини.

* В основу статті покладено виступ автора на Круглому столі журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка», присвяченому темі «Науково-технічна революція і формування нової людини».

Людина дедалі більше стає не лише творцем, суб'єктом науково-технічної революції, але й її об'єктом, навколо якого зосереджуються основні наукові сили. Людина як об'єкт наукового дослідження становить центр перетину багатьох наук — суспільних, природничих і технічних, — що викликає до життя все нові науки, як правило, комплексні, синтетичні за своєю природою.

Це зумовлено, насамперед, надзвичайною складністю самого об'єкта дослідження — людини. Наука, напевне, досі не стикалася з більш складним об'єктом. Адже людина — це і макро- і мікросвіт у їх природних і соціальних вимірах; це і відображення їх у пізнанні, у мисленні.

Дедалі більше звернення науки до свого головного об'єкта — людини — веління нашого часу. Людина, за влучним і мудрим висловом К. Маркса, — самоціль комуністичного суспільства. Саме тому практичні потреби розвинутого соціалістичного суспільства, яке переростає у комуністичне, зобов'язують радянських вчених пильно вивчати «людські виміри» і самого науково-технічного прогресу — все, що він несе людям і чого вимагає од них як у соціальному, так і в біологічному аспектах.

К. Маркс уперше в історії визначив, що наука не є ізольованим феноменом, а становить особливий соціальний інститут суспільства. Ця теза дає ключ до розуміння сутності сучасного науково-технічного прогресу. За марксистсько-ленінською теорією, розвиток науки і техніки відбувається не в якомусь «соціальному вакуумі» і значення соціальних чинників не зводиться лише до наслідків науково-технічного прогресу. Наука є невід'ємним компонентом культури того чи іншого суспільства.

Нині здійснюється Марксове передбачення: наука дедалі більшою мірою стає безпосередньою продуктивною силою суспільства. Це — одна з особливостей сучасного науково-технічного прогресу.

Марксизм-ленінізм розглядає розвиток науки і техніки в їх зв'язку і взаємодії з найважливішими моментами революційної перебудови суспільства на комуністичних засадах, як необхідну матеріально-технічну передумову всебічного розвитку людини, її творчого самовдосконалення. Цим визначаються і перспективи самого процесу науково-технічного прогресу, головним елементом якого є людина.

Отже, марксистсько-ленінська концепція сутності науково-технічного прогресу включає органічно в себе уявлення про інтенсивний розвиток продуктивних сил, перетворення усіх об'єктивних і суб'єктивних факторів виробництва, створення матеріальних передумов суспільного прогресу, які залежать від розвитку людини, її суспільних зв'язків і функцій. Обґрунтування зв'язку прогресу науки і техніки з розвитком людини становить специфіку марксистсько-ленінської концепції науково-технічної революції. Марксистсько-ленінська теорія є єдиною науковою, справді гуманістичною теорією, оскільки лише вона дає правильну «точку відліку» розвитку як суспільства в цілому, так і науки і техніки. Цією «точкою відліку» є орієнтація комуністичного суспільства і науки на вільний і всебічний розвиток людини. Отже, марксистсько-ленінська теорія вбачає своє головне завдання саме в тому, щоб розкрити об'єктивні умови, за яких стає можливою реалізація усіх людських здатностей.

Новий технічний базис виробництва висуває нечувано високі психофізіологічні вимоги до робітника, зокрема до його здатності засвоювати, перероблювати та використовувати найрізноманітнішу інформацію, обсяг якої надзвичайно зріс і весь час неупинно збільшується. По суті виникло нове технічне середовище життя людини, яке по-новому визначає її відносини з природою. Зміни умов життєдіяльності

людини подеколи мають такий серйозний характер, що їх можна було б розцінити як випробування меж фізичних і психічних можливостей людини, її свідомості і волі.

Отже, сама об'єктивна дійсність нашого часу концентрує увагу вчених найширшого спектра спеціальностей на людині, на різних сторонах її біологічної природи у тісному зв'язку із суспільною сутністю її свідомості та діяльності. Ця тенденція дістає конкретне відображення у науці — розширюються дослідження психологічних, естетичних, фізіологічних умов праці; ведеться активний пошук методів регулювання біосфери і біогеоценозів, досягнуто помітних успіхів в управлінні факторами, що негативно впливають на біологію, психіку і генетику людини. Потрібно відзначити прогрес у педагогічних і психологічних дослідженнях, які становлять наукову базу комуністичного виховання трудящих.

Науково-технічний прогрес стикається сьогодні з нагальною потребою, для задоволення якої є принципова можливість, — суттєво змінювати відносини техніки і людини з тим, щоб не лише пристосовувати машину до людини, а й активно формувати здатності самої людини до розвитку техніки. Ця проблема розв'язується у рамках інженерної психології і нової науки — ергономіки, що виникла на «стику» психології, фізіології, гігієни праці та анатомії і синтезує в собі людські і технічні аспекти виробництва. Ергономіка вивчає можливості та особливості людини, які виявляються у процесі трудової діяльності, з тим, щоб підвищувати ефективність праці і водночас сприяти всебічному духовному і фізичному розвитку особи.

Принципово нові можливості для розвитку людини і дослідження пов'язаних із цим проблем відкриваються зі вступом науки у «доду біології», розпочатої молекулярною біологією та генетикою (зокрема, генетикою людини), біокібернетикою та іншими новими біологічними дисциплінами.

«Переключення» науки на людину відкриває величезні можливості для ефективної адаптації останньої до нових умов середовища, а також для оптимізації й самого природного середовища, що оточує людину. Такі можливості досліджуються в рамках нової науки — екології людини, яка нині формується. Проблеми цієї науки мають комплексний характер і глобальне значення.

Наукові дослідження проблем людини пов'язані з розв'язанням цілої низки фундаментальних питань, насамперед соціальних. Глибоке вивчення проблем, що донедавна були предметом уваги лише вузького кола спеціалістів, стає нині справою усієї наукової (та й не тільки наукової) громадськості.

Але найголовніше те, що все виразніше виявляється необхідність комплексного розв'язання проблеми людини в умовах науково-технічного прогресу. Йдеться про плідне співробітництво фахівців багатьох галузей наукового знання, про інтеграцію наук, які вивчають людину. І не тільки гуманітарних (філософія, соціологія, етика, естетика, педагогіка тощо), а й медичних, психофізіологічних, генетичних, психологічних та ін.

Реалізація тенденцій до синтезу, комплексного розв'язання проблем спричиняє не лише виникнення нових напрямів наукового дослідження, а й суттєву зміну тих наук, які давно склалися, — традиційних.

Візьмемо, наприклад, біологію. Вже сьогодні вона поєднує в собі риси класичної науки з її цілісним підходом і нової біології, що застосовує фізико-хімічні і математичні методи на молекулярному рівні.

А що ж попереду? Куди йде біологічне пізнання? Прагнучи відповісти на ці запитання і ніби зазирнути у прийдешнє, ми не можемо

не звернути увагу на численні свідчення того, що йдеться фактично про формування нового типу науки про життя.

Однією з його характерних ознак є домінуюче становище теорії в її якісному, змістовому і математизованому, формалізованому вигляді. Це зовсім не означає, звичайно, що біологія у майбутньому вже не буде дослідною наукою, яка спирається на експеримент. Навпаки, техніка експериментування сягне, як можна гадати з її сьогоднішніх здобутків, небаченого розвитку. Вона візьме на себе не лише експеримент у вузькому розумінні цього слова, а й ті численні операції мислення, що пов'язані з ним і не вимагають творчості. Проте основною, головною буде саме теоретична діяльність, яка має експеримент тільки за цілеспрямовано використуваний засіб. Ця діяльність перетворюється поступово на вирішальну детермінанту наступних біологічних відкриттів, багато з яких видаються неймовірними, коли виходити лише з експериментального матеріалу, здобутого сьогодні.

Такий тип науки про життя передбачає зміну становища і ролі методології, теорії біологічного пізнання. Адже, по суті, головне завдання загальної теорії життя — слугувати методологічною основою нового знання про будову і функції живих систем. Саме тому ми й пов'язуємо теоретизацію науки про життя з її діалектизацією, посиленням значення діалектичних форм мислення в структурі біологічного пізнання.

Іншою характерною ознакою нового типу науки про життя, разом з її теоретизацією і посиленням значення і ролі методології, є особлива форма зв'язку з практикою, насамперед з виробничою діяльністю людей. Нині він здійснюється здебільшого опосередковано, через складний комплекс спеціальних медичних і сільськогосподарських наук. Цей шлях, цей спосіб зв'язку залишатиметься основним і в майбутньому. Проте мірою того, як біологія і наука в цілому все більше перетворюватимуться на безпосередню продуктивну силу, посилюватимуться і розширюватимуться прямі зв'язки наукових досліджень фундаментальних проблем з матеріальною, практичною діяльністю, здійснюватиметься біологізація виробництва, яка, між іншим, становитиме один з найголовніших наукових шляхів виходу з «екологічної кризи», що існує вже тепер.

Саме цій меті слугуватиме, скажімо, практичне застосування результатів досліджень хімічного синтезу у звичайних температурних умовах, який відбувається у живій клітині, або безпосереднього перетворення енергії хімічних реакцій в механічну роботу в м'язах, яке має надзвичайно високий коефіцієнт корисної дії. Моделювання і відтворення функціонування м'язів, до речі, дозволить з часом створити принципово нові двигуни. Отже, практичне використання наслідків розвитку науки, зокрема біології, дасть можливість створити виробництво принципово нового типу.

Особливо ж великі перспективи відкриваються в тих галузях, які безпосередньо звернені до людини, її генетики, психофізіології, структури і діяльності її мозку. І тут біологічна наука майбутнього матиме ще одну, чи не найсуттєвішу, ознаку, що характеризує новий тип науки про життя. Йдеться про з'єднання біології з тим комплексом дисциплін (природничонаукового, суспільствознавчого і гуманітарного профілю), який вивчає людину. Структура цієї нової науки включатиме у сферу біологічного пізнання не тільки суто дослідницькі, але й ціннісні підходи, які регулюють дослідження, виходячи з соціальних цілей і гуманістичних ідеалів.

Отож, новий тип науки про життя через звернення до людини, до її діяльності покликаний подолати традиційний для буржуазної науки

розрив не тільки між науковим дослідженням і його теоретично-пізнавальною основою, а й між ним і його соціальними та етичними засадами. Теорія, соціологія і етика біологічного пізнання — ось ті нові компоненти, діалектична взаємодія і розвиток яких стають необхідними атрибутами «біологічного мислення» і проникають у саме «тіло науки», що й визначить, за нашим переконанням, наступне просування біологічного пізнання у нових напрямках.

А це, крім усього іншого, означає, що наукове пізнання життя, дослідницький підхід до нього досягнуть гармонії з чутливим сприйняттям його — і як об'єкта практичної діяльності, і як предмета естетичних переживань, і просто як незбагненої загадки, що вабить нас своєю невичерпністю.

У цьому постійному підпорядкуванні науки, наукового дослідження більш загальним цілям всебічного і гармонійного розвитку людини, у цьому усвідомленні їх як лише елемента специфічно людської діяльності — магістральний шлях розвитку великої науки, яка гідна людини і служить їй; у цьому — основне джерело виникнення у майбутньому нових наук, які невідомі нам сьогодні.

У наш час стрімка хода науково-технічної революції ставить низку нових проблем, які або зовсім не стояли, або не мали такої гостроти у минулому, в добу класичної науки.

Ядерна фізика, кібернетика, космонавтика, зрештою молекулярна біологія, що розгадала таємницю генетичного коду і навчилася синтезувати гени. І ось тепер — генетична (генна) інженерія, тобто спрямоване, активне втручання у спадковість організмів, їх «конструювання» відповідно до наперед визначених цілей.

Що ж вона несе людині і людству? Як гадає багато вчених, генетична інженерія — це майбутнє молекулярної біології, її магістральний вихід у практику. І, разом з тим, це — своєрідна «скриня Пандори», оскільки в ній міститься ряд небезпек, загрозливих для людства. З одного боку, як відомо, з допомогою генетичної інженерії невдовзі можна буде одержувати у необмеженій кількості медикаменти, які нині дуже важко виробляти (наприклад, інсулін, людський гормон росту, багато антибіотиків тощо); методи генетичної інженерії допоможуть здійснити заповітну мрію усіх рослинників — надати сільськогосподарським культурам таких властивостей, як стійкість проти хвороб і паразитів, морозу і посухи, здатність засвоювати азот просто з повітря, щоб не витрачати нафту і природний газ на виробництво дорогих азотних добрив. І, нарешті, саме від генетичної інженерії ми можемо чекати порятунку від спадкових хвороб шляхом заміни патологічного гена нормальним.

Та оскільки маніпуляції, пов'язані з методами генетичної інженерії, зачіпають інтимні механізми генетичних процесів, які саморегулюються, і врешті-решт — самого життя, зрозуміло, що молекулярні біологи сягнули краю експериментальної прірви, яка кінець кінцем може виявитись жахливішою за безодню, що в неї зазирали фізики-ядерники, створюючи атомну бомбу. Адже навіть проста недбалість експериментатора або ж його некомпетентність у заходах безпеки можуть призвести до непоправних наслідків, загрозливих для всього людства. Ще більшу шкоду можуть заподіяти озброєні цими методами злочинці, особливо палії війни. Глобальний характер такої небезпеки зумовлений насамперед тим, що організми, з якими найчастіше провадяться експерименти, дуже поширені у природі і мають здатність обмінюватись генетичною інформацією зі своїми дикими сородичами. Проблема набуває нових аспектів, якщо зважати на можливість виникнення в результаті таких маніпуляцій організмів з абсолютно новою генетич-

ною якістю, яка не існувала раніше на Землі і еволюційно не зумовлена. Наслідки таких експериментів передбачити неможливо.

Це викликає серйозну занепокоєність прогресивних учених. Відбуваються численні дискусії про можливості й умови проведення експериментів у галузі генетичної інженерії. Вони вже дали певні результати, але поставили й нові проблеми (у тім числі соціально-філософського й етичного характеру), які стосуються основ сучасної науки, її перспектив, зокрема, у застосуванні методів генетичної інженерії безпосередньо до людини.

Особливої гостроти ці проблеми набувають у зв'язку з намаганнями деяких буржуазних учених, що апелюють до генетичної інженерії, нав'язати людству, якому ніби загрожує «генетична катастрофа», неоевгенічні проекти. Вихід з цієї катастрофи вони бачать лише у «виведенні нової породи» людей суто біологічними, генетичними методами. Наш обов'язок — показати неспроможність неоевгенічних утопій насамперед з наукового, теоретичного боку, їх хибність, антигуманність у соціальному плані і їх дезорієнтуючу сутність з філософської — світоглядної і методологічної — точки зору. Такі проекти заслуговують на всіляке засудження з погляду гуманності.

Зрозуміло, що сподівання на дальшій прогрес людини потрібно пов'язувати насамперед не з генетичним її поліпшенням, а з ліквідацією антигуманного, капіталістичного ладу, з побудовою соціалістичного і комуністичного суспільства, з комплексом матеріальних умов і духовно-моральних принципів, який людство може створити для повного розвитку творчих, соціально корисних і справді гуманних властивостей кожної особи.

Заперечуючи неоевгеніку, ми водночас бачимо ті реальні перспективи, що їх відкривають дослідження проблем генетики людини, медичної генетики, які розгорнулися останніми роками і набули нових можливостей завдяки успіхам генетичної інженерії. Розробляючи стратегію власних досліджень на діалектико-матеріалістичній основі, генетика слугує прогресові суспільства, розвитку людини. Певна річ, численні проблеми генетики людини не можна розв'язати, виходячи лише з логіки та етики самого пізнання, у відриві від соціальних, економічних, політичних, ідеологічних і моральних факторів.

Дослідження проблем генетики людини висувують нові складні соціально-філософські і етичні проблеми, навколо яких нині точаться гострі дискусії у світовій науці.

Ідеться передусім про соціально-етичне регулювання наукових досліджень в цій галузі, про питання генетичного контролю. Чи здатна наука до саморегулювання, чи можуть етичні норми, у відриві од соціальних, бути головним, ефективним регулятором у науці, що вивчає біологію і генетику людини? Над цими питаннями все більше замислюються вчені, що дістає своє відображення, зокрема, у дискусіях на різноманітних міжнародних генетичних форумах, у численних статтях і книгах, присвячених етиці генетичного контролю і, нарешті, у безпрецедентному русі вчених за встановлення мораторію на ряд експериментів у галузі генетичної інженерії.

У зв'язку з цим потрібно відзначити, що дискусії, які відбуваються навколо проблем генетичної інженерії, як на наш погляд, порушують кардинальне питання про майбутнє не тільки людини, а й науки, що служить їй. У цих дискусіях дедалі виразніше виявляється незадоволеність закріпленням у століттях уявленням про науку як про самодостатню і абсолютну цінність, сферу «чистого» пізнання, що не залежить від усіх інших цінностей людства і ніби стоїть над ним. Нині більше і більше стає зрозуміло, що наука не може розвиватися у соціальному

«вакуумі», у відриві від світоглядних, соціально-філософських і етичних засад. Останні вплітаються у саме «тіло» науки, а не становлять щось зовнішнє для неї. Зазнає краху і йде зі сцени крайній сцієнтизм з його формулою «Нічого крім...» (мається на увазі — крім «числого» дослідження).

Чіткішим стає усвідомлення того факту, що коли соціальна відповідальність учених не зростатиме у геометричній прогресії, не збільшуватиметься роль морального, етичного начала в науці, то людство, та й сама наука, не зможуть розвиватись навіть за арифметичною прогресією. Етика науки утверджується як життєво необхідна умова ефективного функціонування гуманістично орієнтованого наукового пізнання. Сьогодні, за переконанням багатьох учених, конче потрібна система міжнародних угод, які б регулювали біологічне (генетичне, медичне та ін.) пізнання людини.

З огляду на це широко обговорюється питання про припустимість тих чи тих експериментальних маніпулювань з людиною. Критерії щодо цього визначаються залежно від того чи іншого розуміння вихідних принципів етики і гуманізму. Більшість учених погоджується, що цих принципів треба додержуватись від самого початку підготовки експерименту, від перших його кроків. Дослідження, проведене з порушенням цих принципів, навіть у тому разі, коли воно дало важливі результати, не може бути етично виправдане *post hoc*. Жодний вчинок не може стати етичним *post hoc*, тим паче в галузі біології.

Необхідне чітке визнання унікальності і свободи кожної людської особистості, гарантованих моральними і законодавчими нормами і діями з боку суспільства в цілому, а також визнання вільного розвитку пізнання і практики за умови додержання цих норм. Зрозуміло, що будь-яке експериментування на людині становить в такому разі часткове вторгнення у невід'ємні свободи і права людини, але його можна так обмежити, щоб воно відповідало системі моральних та інших цінностей суспільства і було наслідком вільно прийнятих рішень.

Та постає більш загальне питання: чи може наука регулюватися лише на етичному рівні, чи здатна вона до етичного самоконтролю? Адже навіть застосування наукових принципів етики, принципів, реально зумовлених конкретним розумінням блага людини, не знімає питання: як діятимуть, чим забезпечуватимуться «зворотній зв'язок» і контроль за додержанням цих принципів. Цілком очевидно, що все, пов'язане з реалізацією, та й, по суті, з виробленням тих чи тих етичних принципів науки, з її ціннісною, у тім числі етичною, орієнтацією, детермінується соціальними факторами, які повинні служити всебічному і вільному розвитку людини.

Отже, вирішальне значення має той факт, *яке суспільство* здійснює соціально-етичне регулювання досліджень, пов'язаних, зокрема, з генетичним контролем. За умов капіталістичного суспільства постановка, а тим паче спроби практичного розв'язання цього питання, наштовхуються на численні перешкоди принципового характеру. Саме тому, звичайно, вчені капіталістичних країн порушують питання лише про саморегулювання у генетичній інженерії і не бажають припускати «зовнішнього контролю», законодавчих регуляцій. Така позиція зумовлена недовірою вчених до державних органів буржуазних країн, оскільки вони чудово розуміють, що цей «зовнішній контроль» може позбавити свободи дослідження, знявши разом з тим відповідальність за антигуманне використання результатів наукових пошуків.

Водночас частіше лунають вимоги про встановлення демократичного контролю над науковими дослідженнями у галузях, що зачіпають життєві інтереси людини і людства. Ці вимоги є нині лозунгом загаль-

нодемократичних рухів на Заході, спрямованих проти приватновласницького ладу, який відчужує науку і вчених від основної маси трудящих, спотворює гуманістичне призначення науки, робить учених механічною частиною бездушної машини, що пригнічує їх творчу індивідуальність і свободу.

Саме на шляху союзу науки і демократії можливе хоча б часткове подолання так званої кризи науки як соціального інституту буржуазного суспільства. Ця «криза науки» виявляється не лише у колізіях технологічного застосування її результатів, але і в соціально-етичних альтернативах, які вона породжує. Капіталізм спотворює гуманістичне призначення науки, спрямовує її у багатьох випадках проти людини. Тим-то «криза науки» в буржуазних країнах — це один із виявів і наслідків загальної кризи капіталізму.

В умовах соціалізму, де суспільний контроль за науковими, у тім числі генетичними, дослідженнями забезпечується реально і в різних формах — як державою, так і громадськістю, — широко розгортаються дослідження проблем генетики людини, медичної генетики з метою лікування і профілактики спадкових захворювань, розгортається мережа медико-генетичних консультацій, проводяться експерименти у галузі генетичної інженерії з урахуванням, зрозуміло, перспектив її застосування і до людини. Тут цілі дослідження і засоби їх реалізації мають глибоко гуманістичну природу і підпорядковані найвищому принципові комуністичного суспільства, його головній соціальній меті — благу людини, її вільному і всебічному розвитку.

Законодавство СРСР не забороняє проведення клінічних експериментів на людині. Однак при цьому чітко визначено, коли, до яких меж і з яким ризиком можливе таке експериментування. Будь-яке scientistське маніпулювання, несумісне з етичними принципами соціалістичного гуманізму і суверенністю окремої особи, абсолютно неприпустиме. В соціалістичному суспільстві наука, як і все суспільство мають одну спрямованість, одну мету — благо людини.

Гармонія наукових і соціальних цілей та засобів забезпечує за соціалізму також збіг дослідницьких і етичних прагнень учених, діалектичний взаємозв'язок свободи дослідження і соціальної відповідальності, які у капіталістичному суспільстві виявляються розірваними і виступають часто-густо в різкому — болючому для вчених і небезпечному для суспільства — антагонізмі. Отож соціально-етичні регулятиви наукового дослідження для вчених соціалістичних країн становлять не якийсь «зовнішній контроль», а внутрішні вимоги, іманентно властиві науці як соціальному інституту соціалістичного суспільства.

Етичні проблеми цим не знімаються для вчених, але виникає реальна основа для їх адекватного розв'язання. Така гармонія наукових і соціальних цілей і засобів створює необмежені можливості і в галузі генетичних досліджень людини, які, однак, можуть реалізуватися лише поступово, мірою розвитку науки і самого соціалістичного суспільства, мірою формування нової людини, зростання її культури і самосвідомості — у тім числі в соціальній і етичній галузях, у побуті, сімейних стосунках тощо.

* * *

В наше время, характеризующееся стремительными темпами развития познания, техники, социальных отношений, самого человека (его труда, образа жизни, стиля мышления), все более явственно проявляются тенденции к синтезу, объединению многих научных дисциплин и их методов; комплексный системный подход становится важным познавательным условием рождения новых наук. Именно такая ситуация сложилась сегодня в исследовании проблем человека, его развития как социально-

го и природного существа в условиях строительства коммунистического общества, на новом этапе современной научно-технической революции.

Человек во все большей степени становится не только субъектом, но и объектом научно-технической революции, объектом исследования общественных, естественных и технических наук. Все это вызывает к жизни новые научные дисциплины, комплексные, синтетические по своей природе.

Человек, по определению К. Маркса, — самоцель коммунистического общества. Поэтому практические потребности развитого социалистического общества обязывают советских ученых пристальнее изучать и самого человека и «человеческие измерения» научно-технического прогресса — всего того, что он несет людям и что требует от них как в социальном, так и в биологическом плане.

Принципиально новые возможности для исследования проблем человека открываются с вступлением науки в «век биологии». Благодаря успехам молекулярной биологии, генетики, биокibernетики и других биологических дисциплин появляются перспективы эффективной адаптации человека к новым условиям среды. Однако все это сопряжено с комплексным решением целого ряда фундаментальных, в первую очередь социальных, вопросов, с необходимостью исследования социальных и биологических факторов существования и жизнедеятельности человека в их диалектическом единстве. Осознание этого факта и привело к тому, что прогрессивные ученые мира требуют наложения моратория на целый ряд генетических экспериментов, несущих опасность для человечества.

Видное место среди биологических наук, исследующих проблемы человека, занимает генетическая инженерия, несущая человечеству как большие блага, так и ряд потенциальных опасностей. Некоторые буржуазные ученые, в частности, возрождают неоевгенические проекты, порочные как в социальном, гуманистическом, так и в теоретическом отношениях.

Все это вызывает серьезную озабоченность прогрессивных ученых, обсуждающих возможности и условия проведения экспериментов в области генетической инженерии, пытающихся решать проблемы социально-философского и этического характера, касающиеся основ современной науки, ее перспектив.

Марксистско-ленинская теория, решительно отвергая неоевгенику, вместе с тем видит реальные перспективы, открывающиеся в связи с исследованиями генетики человека. Что же касается проблем социально-этического регулирования научных исследований в этой области знания, то философы-марксисты исходят из того непреложного факта, что наука не может развиваться в «социальном вакууме», в отрыве от своих мировоззренческих, социально-философских, этических основ, влетающих в само «тело» современной науки.

Необходимо четкое признание уникальности и свободы каждой человеческой личности, обеспечиваемых моральными и законодательными нормами и действиями со стороны общества. Эффективное функционирование этих норм возможно только в условиях социалистического общества.

Роль соціально-економічного пізнання в збереженні природи в умовах розвинутого соціалізму

До важливих завдань, поставлених у десятій п'ятирічці, належить розробка і здійснення заходів по охороні навколишнього середовища, раціональному використанню і відтворенню природних ресурсів. Ці питання посідають важливе місце у матеріалах XXV з'їзду КПРС. Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові підкреслив, що «потреби країни в енергії та сировині безперервно зростають, а їх виробництво обходиться все дорожче. Отже; щоб не йти на надмірне збільшення капіталовкладень, треба добиватись раціональнішого використання ресурсів, у тому числі за рахунок зниження матеріаломісткості продукції, застосування більш дешевих і ефективних матеріалів, а також економічного їх витрачання»¹.

Розв'язання згаданого завдання передбачає вивчення чинників, що зумовлюють характер використання суспільством природних ресурсів. Взаємодія суспільства з природою історично конкретна і визначається сукупністю соціальних чинників, соціально класовими відносинами, в умовах яких освоюються природні ресурси. Потреба враховувати це — основний довід, використовуваний марксистами під час критики фаталістично трактованої «приреченості людства», різних утопічних проєктів встановлення глобальної рівноваги суспільства і природи, визначення «меж зростання» і розвитку суспільства.

Вирішальна роль соціальних умов у взаємодії суспільства і природи нині очевидна, якщо порівняти соціалістичну систему господарювання і капіталістичну. Головною соціальною причиною забруднення природного середовища в умовах капіталізму є існування приватної власності і того суспільного устрою, в основі якого вона лежить. Антагонізм між суспільством і природою за капіталізму і зумовлені ним екологічні кризи є виявом кризи буржуазного суспільства, яке експлуатує людину, позбавляє її справжніх умов існування, використовує її і навколишню природу як засоби для збільшення додаткової вартості і нагромадження капіталу. Стихійний вплив виробництва на природу викликає порушення екологічної рівноваги між суспільством і тими зв'язками, що історично склалися в природі.

В умовах зрілого соціалізму взаємодія суспільства з природою здійснюється на планомірних засадах, з урахуванням об'єктивних закономірностей природи і потреб суспільної практики. Соціалізм створює реальні можливості для раціонального використання природних ресурсів. Головною і визначальною перевагою його є насамперед те, що природні багатства належать всьому суспільству, становлять загальнонародне надбання. Суспільна власність на засоби виробництва в нашій країні, піклування партії і соціалістичної держави про добробут кожного члена суспільства, високорозвинуте суспільне виробництво, єдина загальнодержавна система планування і управління відкривають шляхи для дбайливого господарського ставлення до природи. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 48.

1976—1980 роки» охорона природи, її збереження і поновлення визначаються як першочергові завдання розвитку нашого суспільства. У десятій п'ятирічці на їх виконання виділяється 11 млрд. крб. Піклування суспільства про охорону і поліпшення природного середовища виявляється в нашій країні передусім в раціональному розміщенні продуктивних сил, комплексному використанні природних ресурсів на основі поєднання новітніх досягнень науки і техніки з перевагами соціалістичної системи господарювання.

Для здійснення ефективних заходів щодо раціонального використання природних багатств важливе значення має розробка довгострокового наукового прогнозу впливу науково-технічного прогресу на природне середовище, обґрунтування оптимальних напрямів технічного розвитку, які мають забезпечити найбільш раціональне використання природних ресурсів в інтересах всього суспільства. Важливість соціологічного аналізу, за допомогою якого виявляються принципові можливості регулювання відношення суспільства і природи в умовах соціалізму, безперечна. Перед представниками суспільних наук стоїть завдання найповнішого розкриття усіх резервів і вивчення способів включення їх у практику соціалістичного господарювання. Тут особливо необхідні: виявлення реальних чинників, що впливають на характер освоєння і використання природних ресурсів в умовах того чи іншого регіону, тої чи тої галузі та ін.; визначення конкретних заходів, що забезпечують раціональне освоєння природи в соціалістичному суспільстві загалом.

Деякі напрями вивчення засобами суспільних наук конкретних механізмів освоєння природи уже з'ясовано дослідниками. Так, в економічній літературі аналізуються питання створення конкретних заходів щодо економічного стимулювання раціонального використання природних ресурсів, «коли вигіднішим для підприємства стане не скидання відходів виробництва, а їх очищення до економічно виправданих меж»². Указується також на потребу вивчати і ширше використовувати способи безпосереднього директивного впливу (дозволи, заборони, санкції та ін.), що розглядається як важливий засіб реалізації політики раціонального використання ресурсів середовища в соціалістичному суспільстві. Потребує серйозного дослідження також питання про те, як здійснюється в нашій країні управління справою охорони природи. Окремі недоліки в нинішньому управлінні охороною природи і використанням природних ресурсів, як відзначає член-кореспондент АН УРСР Г. А. Аксенюк, полягають в тому, що по-перше, його «елементи надзвичайно численні і, по-друге, що вони діють без необхідної координації, розрізнено і у вузьковідомчих інтересах». На думку автора, це — одна з істотних причин того, що «ми не завжди задовільно використовуємо переваги нашої соціалістичної системи господарства і не повною мірою поєднуємо їх з можливостями, що відкриваються науково-технічним прогресом»³⁻⁴.

Ефективність організації людської діяльності у справі раціонального освоєння природних ресурсів передбачає використання усіх наявних у розпорядженні соціалістичної держави методів і, зокрема, способів ідеологічного впливу — формування суспільної думки за допомогою різних джерел масової комунікації. На суспільну думку як на важливий чинник охорони природного середовища звертається увага в радянській літературі і літературі країн соціалістичної співдружності. Про

² Варна Т. П. Развитие экономического стимулирования охраны окружающей среды. — В сб.: Проблемы взаимодействия общества и природы. М., 1974, с. 60.

³⁻⁴ Аксенюк Г. А. Природа и человек в условиях научно-технического прогресса. — «Вопросы философии», 1973, № 10, с. 61.

доцільність вивчення впливу згаданого чинника на взаємодію людини з природою свідчать уже проведені дослідження⁵.

Розгляд конкретних механізмів взаємодії різних чинників і засобів соціального регулювання освоєння природних ресурсів—завдання прикладної соціології. Проте воно може розв'язуватися лише у співдружності соціологів і представників різних наук.

Щоб пояснити це, спинимося на питаннях оцінки ефективності освоєння природних ресурсів. Пошуки ефективних і доцільних дій — основний зміст процесів управління і соціального регулювання. Зрозуміло, важливе значення має оцінка ефективності дій у справі використання і охорони природного середовища. Це і собі передбачає уміння оцінювати самі природні ресурси.

В економічній літературі активно обговорюються питання економічної оцінки природних ресурсів. Висловлюються різні думки про те, що саме виступає змістом економічної оцінки природних ресурсів.

У низці праць підкреслюється, що економічна оцінка природних ресурсів має бути введена в розрахунки економічної ефективності суспільного виробництва. Однак конкретні шляхи такого «введення» ще не визначені⁶. Відомо, що економічна оцінка освоєння природних ресурсів пов'язана з багатьма труднощами і нерозв'язаними проблемами. Тим більше це стосується спроб дати соціально-економічну оцінку використання, відтворення і охорони природних ресурсів. Зрозуміло, що в даному разі ефективність визначається з врахуванням як економічних завдань суспільства, так і цілей розвитку матеріального виробництва, необхідність досягнення яких зумовлена соціальними потребами.

Особливість соціальних показників раціонального освоєння природних ресурсів полягає в тому, що вони мають розкривати стан природного середовища відповідно до своєрідних екологічних норм⁷. Певні «параметри» стану природного середовища — це такі цільні показники, які характеризують соціальні цілі життєдіяльності суспільства. Цілі взаємодії людини з природним середовищем зумовлені соціально-економічною природою суспільства і його соціальною політикою.

Регулювання згаданої взаємодії в країні визначене специфікою управління за соціалістичного ладу, яке здійснюється тут в ім'я інтересів трудящих з метою задоволення їх постійно зростаючих матеріальних і духовних інтересів. Соціальну мету управління взаємодією між людиною і природним середовищем, здійснюваного в умовах комуністичної суспільно-економічної формації, можна визначити як підтримання такого стану природи, який сприяв би всебічному розвитку виробництва і особи. Фактично йдеться про необхідність запобігти вичерпуванню природних ресурсів і забрудненню навколишнього середовища і про прагнення зберігати і поповнювати багатства природи. Відповідно до цього визначаються показники ефективності зазначеної взаємодії. Критерії оцінки ефективності взаємодії людини і середовища конкретизуються на різних етапах розвитку соціалістичного суспільства залежно від завдань комуністичного будівництва. Збереження багатств природи коригується нині з врахуванням, зокрема, безпосередніх економічних витрат, які зумовлені поступальним розвитком суспільного виробництва. Під витратами тут розуміються як ті, що пов'язані із здій-

⁵ Павліна Михайлова. Общественное мнение — фактор на природозащиту. — «Турист» (НРБ), 1973, № 10; Кавтарадзе Д. Я., Баранов В. С., Марфенин Н. Н., Забелин С. И., Кубанин А. А. О пропаганде охраны природы. — В сб.: Проблемы взаимодействия общества и природы. М., 1974, с. 50.

⁶ Константинова Л. М., Соколинский З. В. Экономическая эффективность общественного производства. М., 1974, с. 67.

⁷ На відміну від соціальних екологічних показників раціонального освоєння природних ресурсів виступають як показники виробництва первинних продуктів.

сненням певних заходів у справі очищення середовища, так і ті кошти, що їх недоодержало суспільство через заборону використання тих чи тих природних ресурсів (скажімо, тих, що перебувають у зоні рекреації).

Соціалістичне суспільство має знати, на які безпосередні економічні витрати воно може піти, зважаючи на реальні можливості конкретного етапу розвитку. Характер взаємодії суспільства з природою виражається в соціальних цілях виробництва, які внаслідок цього виступають своєрідними регуляторами практичної діяльності по перетворенню природи. Соціальні цілі виражають як прагнення суспільства до відповідних дій, так і його готовність ці дії здійснювати. Конкретні цілі і критерії взаємодії виробництва з природою впливають на зміст правових норм і санкцій, з допомогою яких суспільство регламентує своє відношення до природи. Розвинуте соціалістичне суспільство для утвердження гармонійної взаємодії виробництва з природою використовує всю систему суспільних засобів, що включають організаційно-правові способи регулювання, економічне стимулювання і ідеологічний вплив.

Нині розроблено багато показників стану природного середовища, в якому проживає людина, — чистота повітря, води, особливості ландшафту. Їх норми обгрунтовані медичними і біологічними дослідженнями. Ці норми значною мірою визначають рекреаційний потенціал середовища — його здатність благотворно впливати на людину. Слід, однак, урахувати не тільки суто фізичний вплив середовища на людей, його можливості задовольняти потребу в збереженні здоров'я і працездатності. Стан середовища є також важливою умовою задоволення пізнавальних, естетичних і моральних потреб. В єдності з суспільними умовами життєдіяльності людини природне середовище виступає однією з важливих передумов формування характеру світосприймання людини, який позначається на всіх сферах людської життєдіяльності.

Зміст екологічних норм має виражати різноманітні суспільні вимоги до природного середовища, однак конкретні шляхи створення таких норм вивчені поки що не повністю. Для вироблення норм, створюваних із врахуванням естетичних потреб, можна послуговуватися методиками оцінки привабливості ландшафтів, використовуваними містобудівниками⁸. Щоб описати пейзажно-естетичну привабливість ландшафту, застосовують різні методи експертних оцінок. Доцільно враховувати оцінку привабливості ландшафту не тільки експертами, але й людьми, що живуть на даній території постійно чи тимчасово (громадська думка), особливо до і після перетворень, пов'язаних з господарською діяльністю. Це дозволить прогнозувати наслідки відповідних змін на інших ділянках, де здійснюються ідентичні перетворення.

У вітчизняній соціологічній літературі «стан навколишнього середовища» вважається невід'ємним моментом радянського способу життя⁹. Не можна, однак, погодитися з тим, що як показник стану навколишнього середовища (у зв'язку зі способом життя) прийнятий «масштаб державних асигнувань на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища»¹⁰. Питання про співвіднесення способу життя зі станом навколишнього середовища досліджено недостатньо, зокрема не пов-

⁸ Спроби комплексної санітарно-гігієнічної і естетичної оцінки ландшафту були зроблені під час рекреаційного проектування (у м. Києві міського парку «Голосіївський ліс»), у надіркових територіях УРСР (див.: Ландшафт і архітектурно-планувальна структура міста. К., 1974, с. 47—57, 61—71).

⁹ Бестужев-Лада И. В. Прогнозирование образа жизни. (Некоторые методологические проблемы).— «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 66.

¹⁰ Там же.

ністю з'ясовано вплив навколишнього середовища на якісну сторону способу життя, його зміст, що включає весь спектр людських відносин і характеризується внутрішніми законами розвитку тої чи іншої соціально-економічної системи.

Для фіксування якісної сторони способу життя іноді пропонують послуговуватися категорією «якість життя». До компонентів якості життя залічують показники змістовності праці, дозвілля, жилого і навколишнього середовища взагалі, ступінь задоволення потреби у спілкуванні, знаннях, творчості, саморозвиткові, самореалізації особи, а також необхідності у виявах суспільно-політичної активності¹¹. Можна погодитися з тим, що немає потреби вводити поряд з категорією «спосіб життя» категорію «якість життя», бо «спосіб життя» — це якісно-кількісна визначеність і якісна сторона життя є невід'ємною її характеристикою¹². Природно, це не знімає проблеми розгляду якісної сторони способу життя радянських людей і, зокрема, вивчення впливу природного середовища на зміст їх життя.

Методологічні принципи історичного матеріалізму передбачають критику географічного детермінізму, що силкується пояснити розвиток суспільства природними детермінантами. В історичному матеріалізмі не заперчується вплив стану природного середовища на суспільне життя. Але для доведення цього впливу марксистично спіраються на об'єктивні закономірності розвитку суспільно-історичної практики, а не лише на природу як таку. Це має обов'язково враховуватись у визначенні напрямів пошуку і характері формульованих гіпотез конкретного соціологічного дослідження соціальних наслідків освоєння природи. Останнє конче потрібне для формулювання загальнозначущих цілей людської діяльності у справі освоєння природи, а також для оцінки ефективності цієї діяльності.

Будь-яке управління (включаючи планування) передбачає здійснення прогнозування. Останнє виступає як наслідок спеціального дослідження перспектив розвитку кожного явища (наприклад, впливу природи на соціальні процеси). Розробка прогнозу є однією з форм конкретизації наукового передбачення, а саме тієї, яка становить імовірну інформацію про майбутній стан явища. Оскільки процеси освоєння природи належать до галузі соціальних явищ, остільки прогнозуванню наслідків втручання людини в життя природи притаманні ті особливості, які характерні для розробок прогнозів соціальних явищ (на відміну від прогнозів явищ природи). Розробка прогнозу освоєння природних ресурсів принципово орієнтована не просто на завбачення, а й на своєрідне умовне завбачення з метою оптимізації планів, програм і проектів.

Тут слід урахувати, що прогноз наслідків освоєння природного середовища є соціально-екологічним і за своїм характером — комплексним. Соціально-екологічний прогноз цілком справедливо розглядають як частину комплексу соціального (суспільствознавчого) прогнозування. Згідно з цим відзначається, що соціально-екологічне прогнозування має провадитися в загальних рамках проблематики наукового комунізму, зі врахуванням загальних об'єктивних закономірностей процесу революційного переходу від капіталістичної до комуністичної суспільно-економічної формації.

Важливе місце в прогнозуванні соціальних наслідків перетворення природного середовища посідає всебічний економічний прогноз. На-

¹¹ Там же.

¹² Див.: Руткевич М. Н. Социалистический образ жизни и его развитие. — «Вопросы философии», 1975, № 11, с. 48—49.

приклад, соціологічний прогноз щодо того, як вплине перетворення природного середовища на соціальні відносини (на зміну стану тих чи тих соціально-професійних груп, на задоволення матеріальних і духовних потреб членів соціалістичного суспільства), має враховувати наявність інформації про зміну структури господарства, промисловості та ін. Водночас дослідження економічних наслідків того чи іншого освоєння природи неможливе без врахування впливу даного освоєння на найрізноманітніші сфери життя суспільства, бо економічні наслідки можуть мати опосередкований характер.

Це свідчить про доцільність використання саме соціально-економічних прогнозів. Довгострокові і всебічні економічні «розвідувальні» прогнози мають сприяти посиленню ефективності освоєння і відтворення природного середовища: той чи інший проект перетворення природного середовища має оцінюватися не тільки з урахуванням економії витрат на його здійснення, але й з урахуванням опосередкованих економічних збитків, які пов'язані з можливими негативними екологічними і соціальними наслідками впровадження його в життя. Додамо при цьому, що повноцінний соціально-економічний прогноз неможливий без всебічного екологічного прогнозу.

Завдання раціонального використання і перетворення природного середовища, поставлене перед радянським народом, партією і урядом, зумовлює необхідність деякої переорієнтації конкретно-соціологічних досліджень, що дістали поширення в нашій країні. Спрямовані на вивчення найрізноманітніших сторін суспільного життя, вони як необхідний свій компонент повинні включати вивчення впливу на різні суспільні явища економічних чинників, розглядуваних як визначальна умова життєдіяльності людей. Інформація, одержана за допомогою соціологічних досліджень, може бути використана під час проведення спеціальних еколого-соціологічних досліджень.

Вивчаючи ту чи іншу практику освоєння природних ресурсів або оцінюючи проектоване перетворення природного середовища, слід використати інформацію про конкретні соціально-екологічні ситуації, аналогічні тим, які прогноуються. Отже, інформація, одержана за допомогою різних соціологічних досліджень, зробить неоціненну послугу вивченню і практиці освоєння природних ресурсів нашої країни.

* * *

В условиях развитого социализма выработка «экологических норм» рационального использования окружающей среды имеет в качестве своей исходной предпосылки общественную собственность на средства производства, плановую организацию хозяйства, знание закономерностей природы и научное определение социальных целей общества, обуславливающих способ ее практического освоения. Уяснение средств планомерной организации рационального природопользования осуществляется в единстве двух моментов: 1) обнаружения при помощи познания социально-экономических условий жизни общества реальных факторов, влияющих на использование природных ресурсов того или иного природного региона, в той или иной отрасли народного хозяйства; 2) определения конкретных средств, обеспечивающих освоение природы соответственно ее объективным закономерностям и потребностям общественной практики при социализме. В статье акцентируется внимание на роли научного предвидения в рациональном использовании и воспроизводстве природных ресурсов.

В. А. РОМЕНЕЦЬ

Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом методологічних основ наукової психології

Революційний переворот, здійснений К. Марксом і Ф. Енгельсом у філософії, істотно позначився і на розвитку психологічної науки. Було проголошено її нові, наукові принципи, розроблено і обґрунтовано діалектико-матеріалістичні світоглядно-методологічні засади і на цій основі розв'язано ряд її кардинальних питань. Завдяки новому діалектико-матеріалістичному підходові були виявлені рушійні сили розвитку психологічної науки, створена чітка періодизація цього розвитку.

Для визначення місця марксистської психології у світовій історії цієї науки важливе значення має передмова Ф. Енгельса до «Анти-Дюрінга», де розкривається генезис принципово різних узагальнюючих способів тлумачення світу: наївної діалектики стародавніх філософів, метафізики XVII—XVIII ст., німецької класичної філософії і, нарешті, філософії марксизму. Всі вони, за винятком останньої, є водночас і головними етапами розвитку ідеалістично-філософської, спекулятивної психології. Лише марксизм подолав істотні недоліки минулої психологічної науки і створив передумови для становлення нової, науково-матеріалістичної психології.

Проти безплідних спекуляцій у психології боролися вчені ще задовго до виникнення марксизму (Ф. Бекон, Л. Вівес, Дж. Гертлі, Е. Ламетрі та ін.). Проте послідовно наукова, розгорнута критика ідеалістичних перекинувань у психології стала можливою тільки з виникненням філософії діалектичного й історичного матеріалізму.

Для К. Маркса і Ф. Енгельса подолання спекулятивного тлумачення основних питань психології полягало насамперед у тому, щоб визначити її вузловий пункт, вихідну категорію, пов'язану з провідною формою діяльності людини. Це було уможливлено спростуванням абстрактно-антропологічного підходу до людини, з'ясуванням взаємозв'язків її психіки з чуттєво-предметною, трудовою діяльністю та відповідними соціальними відносинами. Розкривши єдність матеріалізму і гуманізму, К. Маркс і Ф. Енгельс виступили засновниками справді гуманістичної психології. На противагу спіритуалістичній, метафізичній, спекулятивній психології, що визначає людину, як «самосвідомість», «дух», марксизм висунув положення про необхідність наукового розкриття «дійсної індивідуальної людини». Ця ідея набагато випередила свій час. Буржуазна психологія, перебуваючи в полоні ідеалістичного світогляду, аж до рубежу XIX—XX ст. була головним чином суб'єктивістською психологією свідомості з методом інтроспекції. Згодом однією абсолютизацією свідомості заступає тут така ж абсолютизація не-свідомого. Ця наука була нездатна розкрити всю повноту психологічних характеристик людини в їх цілісності.

К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що згідно з засадами ідеалістичної філософії дійсні люди уявляються «безконечно маленькими», і саме через те, коли йдеться про людину, ідеалізм має на увазі не конкретне, а абстрактне — ідею, дух і т. ін. Об'єктом психології має бути «людина не тільки в мисленні, у свідомості, але й у масовому бутті, в житті»¹. Всупереч Гегелю, який досліджував «людину самосвідомості», треба було предметом розгляду зробити «самосвідомість людини», яка живе в дійсному предметному світі і ним зумовлюється. Для Гегеля неперборною межею була саме «чуттєвість, дійсність, індивідуальність людей та їх світу». «Вся «Феноменологія» має на меті довести, що *самосвідомість є єдина і всеосяжна реальність*»². Зазначаючи, що ідеалістична філософія «всю людську діяльність розчинила в спекулятивній діалектиці»³, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Святому сімействі» розкривають «таємницю спекулятивної конструкції». Ця критика ідеалізму прямо стосується і методу мислення метафізиків-психологів. Створюючи категорію душі шляхом абстрагування від реальної людської діяльності окремих її сторін, ідеалістична психологія абсолютизувала їх і видавала за «сили душі», що нібито керують цією діяльністю. Реальне відношення ідеалістично переверталось «з ніг на голову», а окремі сторони людської діяльності оголошувались «субстанцією душі». Психолог, який мислить таким чином, за висловом К. Маркса і Ф. Енгельса, є лише психологом «у власному уявленні». Марксизм-ленінізм розкрив цілковиту неспроможність подібного підходу, який унеможлилював перехід від такої метафізичної сутності, як душа, до з'ясування дійсних особливостей психіки людини. «...Наскільки легко, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — з дійсних плодів створити абстрактне уявлення «плід», настільки ж трудно з абстрактного уявлення «плід» створити дійсні плоди. Більше того, перейти від абстракції до того, що є *прямою протилежністю* абстракції, просто неможливо, коли не *відмовитися* від абстракції»⁴.

Основні принципи марксистської методології наукового дослідження всебічно розвинув В. І. Ленін. Зокрема, у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» він піддав ґрунтовній критиці метод мислення метафізиків-психологів, спростував «чисто апріорні, догматичні, абстрактні побудування» спекулятивної психології. «Метафізик-психолог, — пише В. І. Ленін, — міркував про те, що таке душа? Безглуздий тут був уже метод. Не можна міркувати про душу, не пояснивши зокрема психічних процесів: прогрес тут повинен полягати саме в тому, щоб кинути загальні теорії і філософські побудування про те, що таке душа, і зуміти поставити на науковий ґрунт вивчення фактів, які характеризують ті чи інші психічні процеси»⁵. В. І. Ленін показав, що за метафізичного підходу кардинальні проблеми психологічної теорії подаються спотворено, містифікуються. Психолог, що керується науково-матеріалістичним методом дослідження, має виходити не з апріорного постулату субстанціальності душі, а з спостережуваних виявів людської психіки до формулювання основних законів людської діяльності. «Науковий психолог», зазначає В. І. Ленін, має відкинути ідеалістичні філософські теорії про душу і взятися за «вивчення матеріального субстрату психічних явищ — нервових процесів». Цей підхід — єдино правильний в поясненнях і аналізі «такого-то

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 56.

² Там же, с. 201.

³ Там же, с. 57.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 61.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 1, с. 132.

чи таких-то психічних процесів»⁶. Наведені методологічні положення В. І. Леніна актуальні і в наш час, коли нагромаджено величезну кількість емпіричного матеріалу, який має систематизувати сучасна наукова психологічна теорія.

К. Маркс і Ф. Енгельс спростували ідеалістичну тезу про субстанціальність свідомості, показали атрибутивність свідомості щодо суспільно-історичної практики і визначили як «усвідомлене буття». Тим самим свідомість було вплетено в реальну «матерію» психічного і на цій основі розкрито її дійсне життєве значення. Її було пов'язано з чуттєво-предметною, матеріальною діяльністю людини, її суспільними потребами, з мовою.

У вченні про свідомість К. Маркс і Ф. Енгельс вирізняють онтологічний та гносеологічний аспекти. Розрізнення онтологічного і гносеологічного тлумачень свідомості дає можливість зрозуміти причину агностичності тверджень не тільки буржуазних філософів, а й багатьох видатних природодослідників та психологів ХІХ ст. (Г. Спенсер, Г. Гельмгольц, Е. Дюбуа-Реймон, І. Мюллер, Е. Геккель, Т. Рібо та ін.). Агностицизм коріниться саме в тому, що онтологічне відношення буття та усвідомленого буття підмінюється відношенням гносеологічним. Звідси — агностична оцінка діяльності органів чуттів («фізіологічний ідеалізм»), безпорадні міркування про «символічність», «ієрогліфічність», а загалом — неадекватність нашого пізнання.

Відоме положення К. Маркса про те, що «ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній»⁷ протиставляє ідеалістично-спекулятивному обстоюванню первинності ідеального позицію первинності матеріального і послідовно розкриває три аспекти їх відношення: онтологічний, гносеологічний і природничо-науковий.

Ідеальне, як породжене матеріальним, має онтологічний смисл; як «пересажене» в людську голову — розглядається в гносеологічному плані; пов'язане із своїм речовим субстратом — людським мозком, де саме і відбувається перетворення матеріального в ідеальне відповідно до суспільної сутності, потреб, пристрастей людини, — має природничонауковий смисл. Онтологічний і гносеологічний аспекти свідомості дістають своє конкретне вираження в проблемі субстрату й об'єктивних джерел психічного. Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу», відповідаючи на питання, що таке мислення і свідомість, звідки вони беруться, зазначає, що вони — продукти людського мозку. Людина — продукт природи — розвинулась, перетворюючи останню, в певному соціальному середовищі і разом з ним. Тому продукти людського мозку, будучи певною мірою й продуктами природи, не суперечать, а відповідають іншим її зв'язкам. Ця думка нерозривно пов'язана з положенням К. Маркса про предметну діяльність людини, завдяки якій людина сама виступає предметною істотою. У своєму внутрішньому світі вона має те, що засвоїла зі світу зовнішнього в результаті власної активності. Як вираження соціального досвіду (особи і попередніх поколінь) ця активність формує закони аперцепції і функціонує відповідно до них. Це наочно простежується на прикладі, який Ф. Енгельс наводить в «Анти-Дюрінгу», заперечуючи як ненаукову думку про те, ніби в чистій математиці розум має справу тільки з продуктами своєї власної творчості й уяви. «Десять пальців, на яких люди вчилися лічити, тобто робити першу арифметичну операцію, являють собою все, що завгодно, тільки не продукт вільної творчості розуму. Щоб лі-

⁶ Там же, с. 133.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 23.

чиги, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й мати вже здібність абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей крім числа, а ця здібність є результат довгого історичного розвитку, що спирається на досвід. Як поняття числа, так і поняття фігури взяті виключно із зовнішнього світу, а не виникли в голові з чистого мислення»⁸. Це запозичення не є простим механічним перенесенням, воно відбувається в процесі соціально-практичного освоєння світу, чуттєво-предметної діяльності, праці.

Як серйозну ваду природодослідників і філософів Ф. Енгельс відзначає те, що вони нехтували впливом діяльності людини на її мислення: з одного боку, зважали тільки на природу, а з другого — тільки на думку. Науково доводячи, що найістотношою і найближчою основою розвитку людського мислення є перетворення природи людиною, а не сама лише природа як така, Ф. Енгельс обґрунтовує наукові світоглядно-методологічні підвалини вивчення нерозривного взаємозв'язку тілесної дії і суб'єктивності в рамках людської діяльності. Це стало предметом дальшого дослідження радянських і прогресивних зарубіжних психологів (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, П. Я. Гальперін, Ж. Піаже, А. Валлон та ін.).

Ф. Енгельс всебічно розкриває взаємозв'язок дії і мислення. Останнє, будучи невід'ємним моментом людської діяльності, змінюється разом з нею і під її впливом. Так звана інтеріоризація, тобто «перехід» дії з зовнішнього у внутрішній план, є водночас і екстеріоризацією — процесом зворотного напрямку. Говорячи про примат матеріальної діяльності, практики, К. Маркс і Ф. Енгельс мають на увазі не той або інший її бік, а її універсальну цілісність, єдність зовнішнього і внутрішнього, протиставлену пасивному спогляданню. Обґрунтування ідеї про нерозривний зв'язок і взаємовплив тілесної дії й думки як двох моментів людської діяльності розкриває не тільки антропологічну цільність людської істоти як єдність тілесного і духовного, а допомагає також з'ясувати практично-діяльнісну зумовленість категорій і принципів людського пізнання. Обстоюючи матеріалістичний детермінізм, Ф. Енгельс зазначає, що практика, діяльність людини виконує перевірку щодо причинності.

Послідовно виявити психологічну структуру людської діяльності стало можливим з появою наукового методу мислення. В «Економічних рукописах 1857—1858 рр.» К. Маркс застосовує діалектичний метод до політичної економії. Його положення можуть бути плідно застосовані до психології. Так, наприклад, розкриттю понять додаткової вартості, соціально-класової структури суспільства у К. Маркса передують аналіз більш простих і всезагальних за змістом соціально-економічних категорій. Згодом С. Л. Рубінштейн показав, що психологія не може починати свій логічний шлях з особистості, хоч особистість стала у ХХ ст. головним предметом її уваги, емпірично констатованим вихідним пунктом. Особистість в усій багатоманітності її виявів має становити результат науково-теоретичного дослідження. С. Л. Рубінштейн у низці своїх праць зробив спробу, на жаль, незавершену, розробити нову логіку психології з акцентом на онтологічному аспекті психічного замість традиційного гносеологічного, розкрити змістовий, діалектичний зв'язок цих двох сторін психічного. Поняття «внутрібуття», використане С. Л. Рубінштейном, розкриває чуттєву природу особистості, пов'язану з предметною діяльністю людини.

К. Маркс і Ф. Енгельс виходять з поняття чуттєвого, але на противагу спекулятивно-абстрактному підходові до людини в ідеалістич-

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 37.

ній філософії, чуттєве виступає в них як синонім конкретної предметної діяльності. У процесі критики фейербахівського антропологізму поставо завдання замінити культ абстрактної людини наукою про дійсних людей та про їх історичний розвиток. Отож, головним предметом дослідження в марксистській науковій психології стала дійсна, реально діюча людина, а не її суб'єктивована свідомість. У психології це означає — зробити наголос на практично-чуттєвих, емоційно-вольових компонентах людської діяльності. К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували положення про чуттєвість і предметність як базові властивості людської діяльності, які з удосконаленням, розвитком останньої не відкидаються, а наповнюються дедалі глибшим змістом: стають основою реального зв'язку індивіда і його оточення, основою предметної людської діяльності. К. Маркс і Ф. Енгельс, розглядаючи чуттєве у його предметно-діяльнісних компонентах, показали, що мікрокосмічний (людський) зріз буття може бути правильно осмислений не на ґрунті «чистої» чуттєвості, а лише з урахуванням всієї складності і багатства людської психіки, в її практичній соціально-історичній зумовленості. Таке положення має становити вихідний пункт психологічного розгляду.

Розкриття марксистом дійсного значення практичного життя включає абсолютизацію свідомості, до якої вдавалася спекулятивна психологія. Те, чим насправді є людина, значно переважає те, що вона знає про себе, як усвідомлює себе. Тому виникає потреба виділити своєрідний «шар» людської психіки — несвідоме. К. Маркс виявляє його, зокрема, у фантазії, зазначаючи, наприклад, що матеріал дійсності переробляється «несвідомо-художнім способом народною фантазією»⁹⁻¹⁰. Концепція несвідомого в марксистській психології впливає з діалектико-матеріалістичної філософської тези про те, що суспільне буття передує формам його відображення, що свідомість є усвідомленням буття, що люди вступають в суспільні відносини незалежно від їх бажань і свідомості. Ідея несвідомого розширює коло наукових проблем марксистської психології, дозволяє розкрити найглибші основи єдності індивідуального і суспільного в людській психіці, зокрема найвищу конкретну форму такої єдності — особистість. К. Маркс наполягає на вивченні таких індивідів, якими вони є в дійсності, тобто як вони діють, матеріально виробляють, як вони дієво проявляють себе в певних матеріальних незалежних від їх волі межах, передумовах і обставинах. На цьому ґрунтується науковий підхід до несвідомого, що позбулося всього містичного. Його змістом виступає лише те, що виробила сама людина. Саме тому свідомість не може бути головним предметом психології. Проте як проблему психології свідомість відкинути не можна. Вона впливає на людську поведінку, визначаючи її індивідуальні, історичні та ін. риси. К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно розкрили відношення діяльності людини і її свідомості, а також несвідомих аспектів психіки в їх суперечності, збігу, єдності.

К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали основу людського життя в предметній діяльності саме тому, що людина виступає як предметна, чуттєво визначена істота і залежить від предметів. «Предметна істота діє предметно, і вона не діяла б предметно, якби предметне не містилося в її істотному визначенні. Вона тільки тому творить або покладає предмети, що сама вона покладається предметами і що вона з самого початку є *природа*... Справа стоїть не так, що вона в акті покладання переходить від своєї «чистої діяльності» до *творення предмета*, а так,

⁹⁻¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 693—694.

що її предметний продукт тільки підтверджує її предметну діяльність, її діяльність як діяльність предметної природної істоти»¹¹⁻¹².

Домарксистська і сучасна буржуазна психологія лише констатує наявність у людини пристрастей і не здатні збагнути їхнього походження. К. Маркс і Ф. Енгельс вперше в історії психології долають абстрактний інтелектуалізм і геніально розкривають таємницю людських пристрастей. Людина як предметна, чуттєва істота є істота страждена. А «оскільки ця істота відчуває своє страждання, то вона є істота, якій властива *пристрасть*. Пристрасть — це сутнісна сила людини, що енергійно прагне до свого предмета»¹³.

Предметність, або чуттєвість, як риси діяльності, є вихідним пунктом марксистської психології. Адже саме «предметність» показує необхідність стражденості, а отже — і пристрасті, далі — волі і всіх інших форм психічного, включаючи діяльність (працю, творчість). Стражденість, пристрасті, «абсолютно владні» потреби К. Маркс розглядає як практичне вираження необхідності¹⁴. Цим характеризується науковий причинний підхід у тлумаченні психічного. К. Маркс визнає психологічний детермінізм всупереч надто обережним, поміркованим висловлюванням, в яких такий підхід відкидається прямо чи опосередковано. Заперечення психологічного детермінізму призводить до іншої крайності — детермінізму механістичного, а також до пов'язаних з ним телеології та епіфеноменалізму. Психологи, які відкидають психологічний детермінізм, ліквідують, по суті, психологію як науку. Це насамперед стосується «поведінкових» теорій — рефлексології, біхевіоризму, інших теорій паралельної двофакторності поведінки (біо-соціо), а також тих, які визначальною в поведінці вважають спадковість (біологічну — Т. Рібо, психічну — К. Юнг та ін.). Звідси — прямий шлях до визнання фатальності біосоціальних факторів, що є повним нерозумінням сутності психічного, творчого, активного характеру його детермінації. Активність людської істоти виявляється в тому, що вона сама створює умови своєї діяльності, формує суб'єктивний образ дійсності, що й спонукає людину до вчинків. Вона сама щоразу створює з психічного матеріалу необхідну ідеальну ланку в складному ланцюгу причинності, і ця творчість є найпершим і найглибшим означенням психічного, його найзагальнішим смислом.

Ф. Енгельс пише: «Все, що спонукає людину до діяльності, повинно проходити через її голову: навіть їсть і п'є людина тому, що в її голові відбиваються відчуття голоду і спраги, а перестає їсти й пити тому, що в її голові відбивається відчуття ситості. Впливи зовнішнього світу на людину відбиваються в її голові, відображаються в ній у вигляді почуттів, думок, спонук, проявів волі, словом — у вигляді «ідеальних прагнень», і в цьому вигляді вони стають «ідеальними силами»¹⁵. Домарксистська психологія довго не знаходила життєву доцільність психічного, його реальний вплив на поведінку істоти, його справжнє місце в детермінації діяльності. Коли не визнають за психічним самостійного буття, твердячи, що воно лише відображає «навколишній світ» і є тільки виявом мозкової діяльності, то, умовно погоджуючись з цим, слід проте зазначити, що саме функція відображення і зв'язок психічного з мозком роблять його реальною детермінантою поведінки.

Чуттєва, предметна діяльність, яка становить логічний вихідний пункт наукової психології, найповніше розкривається в специфічно

¹¹⁻¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, К., 1973, с. 587.

¹³ Там же, с. 588.

¹⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, с. 39.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 277.

людській діяльності, а саме в праці. Наголос на чуттєвості, або предметності, як такій ще не приводить до наукової психології. Лише категорія праці як діяльності наповнює їх конкретним психологічним і соціальним змістом. Праця є основною логічною ланкою марксистської соціології і політекономії. Феномен людської праці досліджується також з боку її психологічної структури, історичних різновидів, як основна підойма антропологічного становлення людини та ін. К. Маркс визначає працю і як головну психологічну категорію. Це слід підкреслити особливо, оскільки деякі дослідники вважають тим видом діяльності, в якому формуються специфічно людські психічні властивості не працю, а гру або навчання. Однак ці вияви діяльності не можна й порівнювати з працею за тією роллю, яку вона відіграє в історичному, а також в індивідуальному становленні людини.

К. Маркс розкриває працю як процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Діючи за допомогою своїх тілесних природних сил на зовнішню природу і змінюючи її, людина змінює водночас і свою власну природу, розвиває приховані в ній сили і підпорядковує гру цих сил своїй владі. У відомому визначенні праці, даному К. Марксом в «Капіталі», наявний ряд понять, що розкривають працю в такій формі, в якій вона має виключно важливе значення для наукової психології. «В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві (тут і далі розрядка моя. — В. Р.) людини, тобто ідеально. Людина не тільки змінює форму того, що дане природою; в тому, що дане природою, вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю. І це підкорення не є одиничний акт. Крім напруження тих органів, якими виконується праця, протягом усього часу праці необхідна цілеспрямована воля, що виражається в увазі, і до того ж необхідна тим більше, чим менше праця захоплює робітника своїм змістом і способом виконання, отже чим менше робітник втішається працею як грою фізичних і інтелектуальних сил»¹⁶. Поза процесом праці не залишається жодної психологічної характеристики людини. Праця як діяльність є найповнішим і найтипівішим вираженням соціального буття людини. Психічні властивості людини виникають і формуються у праці, тому можна сказати, що вона створила людину. Ф. Енгельс особливо увагу звертає на те, що у праці виникають найважливіші психічні і фізичні властивості людини: свідомість і мова, тілесна конституція з її специфічними атрибутами — прямою ходою і здатною до діяльності рукою, не кажучи вже про мозок, здатний мислити. Ф. Енгельс розкриває також значення праці в історичному розвитку людської психіки, з'ясовуючи це питання у зв'язку з походженням сім'ї, приватної власності і держави. На такому тлі особливо помітна убогість теорії буржуазних психологів, які вдавалися до спроб розв'язати цю проблему. Нагромадивши величезний фактичний матеріал, буржуазні вчені (В. Вундт, Дж. Фрезер та ін.) так і не змогли дати цільної наукової картини історичного розвитку людської психіки, не зрозуміли його головних моментів і насамперед — суспільного поділу праці.

Психічні характеристики, що формуються у праці, стають сутнісними силами людини. Як було доведено основоположниками марксизму, органи чуттів є продуктом всесвітньої історії, яка є не що інше, як породження людини людською працею. Це стосується всіх психічних якостей людини. Формуючись в процесі праці, вони перетворюються

¹⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176.

немовби на самостійні психічні органи, емансипуються. Такими є уява та інші психічні властивості і процеси. За висловом К. Маркса, уява стає могутнім даром людини. Включаючись як один з найважливіших творчих компонентів в трудову діяльність, вона великою мірою сприяла й сприяє духовному становленню й розвиткові людини.

Праця як практичне творення предметного світу, як переробка неорганічної природи є самоутвердження людини як свідомої родової істоти. І хоч тварина теж виробляє, наприклад, будує гніздо і т. ін., вона робить лише те, в чому безпосередньо має потребу. Людина ж виробляє універсально, навіть будучи вільною від безпосередньої фізичної потреби, і, як показав К. Маркс, в справжньому значенні слова тільки тоді й виробляє, коли вільна від неї. Це і є свідомо творчість, що передбачає втілення людських сутнісних сил в об'єктивному предметі, в іншій людині. Це означає подолання замкненості індивідуальної діяльності, утвердження її як безпосередньо суспільної за своїм змістом і способом здійснення. Внаслідок цього створюються необхідні умови для усвідомлення людиною своєї залежності від предметного світу, розуміння суспільних явищ, зокрема права, мистецтва та ін., як таких, що детерміновані соціальними умовами життєдіяльності людини.

Наведемо відоме положення з «Економічно-філософських рукописів 1844 р.», де К. Маркс відкриває єдино правильний шлях побудови наукової психології, беручи як центральний момент — працю. «Історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед нами людською психологією, яку досі розглядали не в її зв'язку з сутністю людини, а завжди лише під кутом зору якого-небудь зовнішнього відношення корисності, тому що, — рухаючись у рамках відчуження, — люди вбачали дійсність людських сутнісних сил і людську родову діяльність лише у всезагальному бутті людини, в релігії, або ж в історії в її абстрактно-загальних формах політики, мистецтва, літератури і т. д. У звичайній матеріальній промисловості... ми маємо перед собою під виглядом чуттєвих, чужих, корисних предметів, під виглядом відчуження, опредмечені сутнісні сили людини. Така психологія, для якої ця книга, тобто саме чуттєво найбільш відчутна, найбільш приступна частина історії, закрита, не може стати дійсно змістовною і реальною наукою. Щоб взагалі думати про таку науку, яка зарозуміло відвертається від цієї величезної частини людської праці і не відчуває своєї власної неповноти»¹⁷.

Як «вічна природна умова людського життя», як базова форма соціальних зв'язків людей, праця в її суспільних формах є разом з цим і предметом психології соціальної, адже в процесі праці люди вступають у відносини, незалежні від їхньої волі. Теоретична психологія передбачає два основні моменти психічного: індивідуальний та соціальний. Психіка людини, як феномен активний, спрямована до суспільного середовища, а тому не замкнена у собі, а соціальна за своєю суттю: вона шукає і дістає опору в іншій людині, через взаємодопомогу або вдаючись до поневолення та ін. Саме тому виділення окремо соціальної психології на противагу індивідуальній є суто умовним. Людина виступає соціальною істотою навіть тоді, коли вона прямо не спілкується з іншими людьми. Навіть біологічна акція успадкування рис минулих поколінь, предків, виступає своерідним соціальним феноменом, не кажучи про те, що предки стають предметом спеціальної уваги живих людей.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 552—553.

Протягом усієї своєї наукової діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс підкресливали, що вихідний пункт їхніх філософсько-економічних міркувань — індивіди, які виробляють в суспільстві, а не одиничні, відособлені істоти, котрі можуть стати хіба що героями робінзонад. «Сутність людини, — зазначає К. Маркс, — не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»¹⁸. «Сутність «окремої особистості» становить не... її абстрактна фізична природа, а її *соціальна якість*, ..державні функції і т. д.— не що інше, як способи існування і дії соціальних якостей людини»¹⁹. Ці визначення особистості мають бути покладені в основу науково-психологічної теорії, розвинуті далі в теоріях творчої активності, неповторної індивідуальності. В найіндивідуальнішому бутті людина завжди виявляє суспільний характер своєї діяльності. Це впливає з суспільного характеру праці, буття. «Навіть і тоді, коли я займаюсь *науковою* і т. п. діяльністю.., я зайнятий *суспільною* діяльністю, тому що я дію як *людина*. Мені не тільки дано, як суспільний продукт, матеріал для моєї діяльності — навіть і сама мова, якою працюю мислитель, — але й *моє власне* буття є суспільна діяльність; а тому й те, що я роблю з моєї особи, я роблю з себе для суспільства, усвідомлюючи себе як суспільну істоту»²⁰.

Людина існує в суспільстві саме тому, що її найіндивідуальніше буття вже має суспільний характер. «Моя *загальна* свідомість є лише *теоретична* форма того, *живою* формою чого є *реальна* колективність, суспільність». «Коли людина є якийсь *особливий* індивід і саме її особливість робить з неї індивіда і дійсну *індивідуальну* суспільну істоту, то вона в такій же мірі є також і *тотальність*, ідеальна тотальність, суб'єктивне для-себе-буття уявлюваного і відчуваного суспільства, так само як і в дійсності вона існує, з одного боку, як споглядання суспільного буття і дійсне користування ним, а з другого боку, — як тотальність людського прояву життя»²¹.

Розкриваючи характерні риси капіталістичного способу виробництва, відзначаючи, що товарне виробництво є панівною і визначальною рисою капіталізму, К. Маркс пов'язує з цим виникнення історично-типичних класових форм людського характеру. «Відношення капіталу до найманої праці визначає весь характер даного способу виробництва. Головні агенти самого цього способу виробництва, капіталіст і найманий робітник як такі, самі є лише втіленнями, персоніфікаціями капіталу і найманої праці; це — певні суспільні характери, що їх накладає на індивідуумів суспільний процес виробництва...»²². Індивідуальні відмінності людей є передусім результатом суспільно-історичного поділу праці. К. Маркс поділяє думку А. Сміта про те, що «відмінність між індивідами за їх природними здібностями далеко менш значна, ніж нам здається, і ці такі відмінні схильності, що відрізняють, як видно, один від одного людей різних професій, коли вони досягли зрілого віку, становлять не стільки *причину*, скільки *наслідок* поділу праці».

«Первісна відмінність між носильником і філософом, — пише далі К. Маркс, — менш значна, ніж між дворняжкою і хортом. Прірва між ними вирита поділом праці»²³. К. Маркс вказує на негативний бік цього поділу. Адже разом з ним роздвоюється і сама людина. Розвит-

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 228—229.

²⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 548—549.

²¹ Там же, с. 549.

²² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 414.

²³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 144.

кові якоїсь однієї діяльності приносяться в жертву всі інші фізичні і духовні здібності.

На противагу цій тенденції уже за капіталізму існує інша. Людина, вказує Ф. Енгельс, мусить мати абсолютну придатність для змінних потреб в праці. Вона має стати всебічно розвинутим індивідом, для якого різні суспільні функції є способами життєдіяльності, що змінюють одини одного²⁴. Така потреба виникає ще в рамках капіталістичного способу виробництва. Вимушеність цих змін у виконанні різних суспільних функцій певною мірою сприяє подоланню однобічності людини, і, отже, на шляху до психічної деградації виникає природний бар'єр. І ця ж вимушеність не дозволяє людині вільно обирати сферу своєї життєдіяльності. Тому за капіталістичного способу виробництва, незважаючи на економічну необхідність зміни видів діяльності, залишається в силі закон однобічного розвитку робітника, оскільки він обирає свій фах, керуючись не самовизначенням своєї особистості, а попитом на робочу силу як на товар. Це виступило суттєвою умовою передбачення К. Марксом і Ф. Енгельсом революційної зміни капіталізму комуністичним суспільством, в якому людська психологія вперше в історії набуває вільного, не спотвореного суспільним антагонізмом творчого вираження.

Домарксівська психологія, лишаючись у межах метафізично-ідеалістичного світогляду, не могла пояснити природи людської індивідуальності в усій повноті її виявів, ігнорувала дослідження соціально-класових визначеностей особи, не розуміла ролі праці у формуванні психічного світу людини. Сучасна буржуазна психологія, успадкувавши найістотніші хибні домарксівських психологічних теорій, зводить реальну поведінку людини лише до мотиваційних ускладнень, нездатна розкрити діяльність фантазії, волі, уяви тощо. Навіть той напрямок сучасної буржуазної психології, який має назву гуманістичного, можна вважати таким лише умовно. «Гуманістична» психологія, хоч і висуває на перший план дослідження особи, насправді не гуманістична, оскільки інтерпретує людину, не виходячи за межі класичних буржуазних напрямів психології — психоаналізу, біхевіоризму, гештальтпсихології, ейдетики та ін. Всі ці теорії нездатні розкрити психологічні характеристики особи в їх єдності, абсолютизуючи, як правило, якийсь один з виявів людської психіки, зводячи психологічну детермінацію діяльності людини до біологічного, або фізикалістського чинників. Відмова буржуазних психологів від філософського обґрунтування світоглядно-методологічних засад власних концепцій обертається насправді ігноруванням соціального характеру людської психіки, нерозумінням справжніх рушійних чинників людської поведінки, вчинків особистості. Все це, зрештою, призводить буржуазних «гуманістичних» психологів до формулювання псевдогуманістичних програм, які не мають нічого спільного з реальним гуманізмом.

В. І. Ленін, розвінчуючи буржуазних «критиків» марксизму, які неправомірно закидали К. Марксові і Ф. Енгельсу ігнорування проблеми людини, особистості, здійснив дальшу розробку соціально-класових, світоглядно-методологічних основ справді гуманістичної марксистської психології. Він відкидає «платонічні поняття» «капіталіста», «робітника», наповнюючи їх конкретним соціально-класовим змістом. Спростовуючи «доводи» емпіріокритиків, ніби марксизм оголосив «особу» величиною, що «не має значення, *quantité négligeable*», В. І. Ленін

²⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 289.

показує, що в марксисті немає і тіні натяку на допущення подібної ідеалістичної нісенітниці²⁵.

Поділ психології на дві галузі (природничу, пояснювальну та гуманістичну, описову), що відбувся в минулому столітті, став причиною стурбованості психологів. В. Дільтей у своїй статті «Про пояснювальну та описову психологію» (1894 р.) відзначив існування двох психологій, але всіляко применшив значення психології пояснювальної, яка нібито не може збагнути найінтимніші, найбільш індивідуалізовані глибини людської психіки, зокрема, пов'язані з творчою діяльністю. В. Вундт присвятив обом психологіям десятитомні праці, але об'єднав їх суто еkleктично, формально, механістично, використавши поняття «інтеграція». Розрив двох психологій набув також форми протиставлення біологічного і соціального в поведінкових напрямках (біхевіоризм, рефлексологія). Фрейдизм теж не виходить за межі протиставлення «біо» та «соціо», «знімаючи» їх лише формально в «несвідомому». Тільки марксистська психологія, висунувши працю як центральну психологічну категорію, показала єдино можливий шлях теоретичного відображення єдності невичерпної багатоманітності психічного буття людини.

²⁵ Див.: Ленин В. И. Повне зібр. творів, т. 18, с. 312.

* * *

В теоретическом наследии К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина важнейшее место занимают проблемы психологической науки, связанные непосредственно с диалектико-материалистическим учением о человеке, его месте в структуре общественной жизни. Ведущей категорией психологии основоположники марксизма-ленинизма считали труд. В их работах глубоко раскрыты психологическая структура процесса труда, участие в нем внимания, воли, языка, воображения, сознания, бессознательного и т. п., роль труда в становлении психологических особенностей человека и их коренное отличие от психологии животных, поставлены и решены многие проблемы генетической (и в особенности — исторической) психологии. Важное место в работах К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина занимает вопрос о психологической детерминации поведения человека, разработка которой знаменует собой возникновение научной психологии. В марксизме-ленинизме впервые в истории науки преодолеваются недостатки и ошибки спекулятивной метафизическо-идеалистической психологии сознания, созерцательного антропологизма и др. течений.

Основы научной психологии, впервые разработанные К. Марксом, Ф. Энгельсом и В. И. Лениным, находят в настоящее время наиболее последовательное развитие в исследованиях советских психологов.

Особливості гносеологічної ситуації у фізиці елементарних частинок

В умовах науково-технічної революції поряд з проблемами, що їх விசுவாе практична реалізація наукового знання, пильної уваги заслуговує методологічний аналіз галузей науки, в яких продукуються нові знання і виробляються нові методи їх одержання. До однієї з таких «гарячих точок» належить фізика суб'ядерного світу. Важливість світоглядного осмислення цієї галузі фізичного знання визначається насамперед тим, що вона досліджує найбільш фундаментальні властивості матерії. У наш час фізика елементарних частинок, як і астрофізика, виявляє ще не відомі закони матеріального світу, відмінні від законів не тільки класичної, а й квантово-релятивістської фізики. Емпіричний матеріал, що його вона подає, і вироблювані нею теоретичні форми його освоєння порушують нові аспекти філософської проблематики, пов'язаної з дослідженням таких категорій, як матерія, взаємодія, рух, простір, час. Розвиток фізики мікросвіту змушує вчених постійно розширювати і поглиблювати понятійні і концептуальні засоби науки, використовувати як інструментарій теоретичного пізнання.

В одній з дискусій Н. Бор висловив здивування тим, що сучасні вчені «зайняті проблемами, які були пояснені двадцять років тому, тимчасом як у фізиці є багато цікавих і нерозв'язаних завдань»¹. Під з'ясованими проблемами видатний датський фізик мав на увазі концептуальні підвалини і теоретико-пізнавальні висновки квантової теорії. Проте суперечки про гносеологічні особливості фізики ХХ століття не припиняються і досі. І одна з найголовніших причин цього полягає в діалектичному характері наукового пізнання, яке безперервно переходить від одного рівня вивчення реальності до іншого, «від явищ до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності»².

Кожна перехідна епоха в науці порушує свої специфічні теоретико-пізнавальні проблеми, по-своєму оцінює і розвиває філософські і методологічні досягнення попередніх поколінь. Питання, що виникають в сучасній мікрофізиці, зачіпають наш уявлення про природу і структуру наукового пізнання, про обґрунтованість і можливість конкретних теоретичних методів і програм, ставлять завдання з'ясувати, як, за допомогою яких концептуальних засобів і як повно відображується досліджувана дійсність на тому чи іншому рівні її пізнання.

У 30-і роки нашого століття творцям квантової механіки, коли вона діставала один тріумфальний успіх за одним, здавалося, що її можливості безмежні. Тоді претензії квантової теорії реально підтверджувалися її досягненнями. Оптимізм, пов'язаний з «золотим віком» квантової фізики, зумовив специфічну спрямованість методологічних висновків учених — основна увага зверталась на з'ясування від-

¹ Цит. за: Haag R. Bemerkungen zum Begriffsbild der Quantenphysik.— „Zeitschrift für Physik“, 1969, Band 229, S. 384.

² Лєнін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 188.

мінності нових способів опису і пояснення від старих і на розкриття їх парадоксального з погляду класичної фізики характеру. На порядок денний ще не висунулося питання про можливі межі квантового і релятивістських способів опису.

Фізика елементарних частинок, що народжувалася, була одним із плацдармів, де особливо яскраво виявилась евристична сила нових неklasичних уявлень. Їх досягненнями були завбачення античастинок, гіпотеза про обмінний характер взаємодій між елементарними частинками тощо. Майже все, що відкривалося тоді у фізиці суб'ядерного світу з допомогою наявних засобів дослідження, дістало задовільний опис і пояснення. Це досягалось пристосуванням понять і принципів квантової теорії і спеціальної теорії відносності до опису експериментів, присвячених дослідженню елементарних частинок. Тому більшість фізиків убачала в квантовій механіці, а пізніше в квантовій теорії поля прообраз майбутньої теорії елементарних частинок. Вони вважали, що головна проблема полягає в побудові на основі принципів теорії моделей елементарних частинок і їх взаємодій.

Сучасне ж розуміння моменту, що його переживає фізика суб'ядерних явищ, різко контрастує з окресленою нами картиною. Майже для кожного явища, пов'язаного зі світом частинок, існує модель, яка описує його більш чи менш точно, але відсутні загальні фізичні принципи опису і пояснення. З одного боку, не існує жодного експериментального факту, який не можна було б теоретично обґрунтувати, з другого боку, немає послідовної теорії, яка б з єдиного погляду описувала всю різноманітність властивостей і типів елементарних частинок. Особливо гостро сприймається розрив між «внутрішніми» (гіперзаряд, ізоспін та ін.) і «зовнішніми» (просторово-часовими) симетріями елементарних частинок. «Стає все більш зрозумілим, що побудова єдиної теорії частинок потребує зміни фундаментальних принципів, що лежать в основі фізичних теорій, і приводить до використання нових уявлень про структуру простору-часу і природу взаємодій елементарних частинок»³.

Наскільки радикальною є та зміна, якої потребують фундаментальні фізичні принципи і відповідні пізнавальні процедури і чи є підстави мовити про становлення нової гносеологічної ситуації у фізиці суб'ядерних явищ? Можна тлумачити двояко ту обставину, що не всі явища, пов'язані з елементарними частинками і їх взаємодіями, вдається пояснити, лишаючись в рамках релятивістських і квантових уявлень⁴.

Деякі вчені вважають, що пропоновані ідеї мають яскраво виражений феноменологічний характер і що ті завдання, які розв'язуються з їх допомогою, надалі можна буде розв'язати в межах більш загальних релятивістських і квантових уявлень. Інші ж спеціалісти з фізики частинок гадають, що хоча висунуті ідеї і не становлять нині повної і завершеної теорії, проте надалі вони будуть покладені у фундамент нового способу опису і пояснення фізичної реальності, який так кардинально відрізнятиметься від квантово-релятивістського, як останній відрізняється від класичного.

Якими ж є ті аргументи, що можуть витлумачуватися як певне підтвердження останнього погляду?

³ Коноплева Н. П., Попов В. Н. Калибровочные поля. М., 1972, с. 5.

⁴ Мається на увазі, що для цілей пояснення фактично доводиться вводити нові принципи (динамічної симетрії, аналітичності, дуальності та ін.), які доповнюють відомі квантово-механічні принципи.

Насамперед звернемо увагу на принципово нові вимоги до теорії і структури теоретико-фізичних описів. Річ у тім, що традиційна теоретична мова, яка пов'язана з просторово-часовою локалізацією властивостей руху фізичних об'єктів і яка спирається на задання цих властивостей з допомогою різних рівнянь руху не є, на думку багатьох учених, універсальною. Успішно застосовуваний в класичній і квантовій механіці, в теорії відносності і квантовій теорії поля, цей підхід стає малоефективним у процесі вивчення сильних взаємодій елементарних частинок. Головна причина цього полягає у великій, щодо інших взаємодій, величині сильної взаємодії і надзвичайній складності відповідних явищ.

У зв'язку з виявленням обмеженої евристичності чистого просторово-часового підходу відбувається певна переорієнтація теоретичних побудов. Головне завдання полягає уже не тільки у визначенні, як це було характерно для класичних і квантово-релятивістських теорій, залежності фізичних величин від деяких універсальних констант зв'язку і параметрів, а і у виявленні функціональних залежностей між різними фізичними величинами.

Традиційний підхід потребує ізолювання і самостійного опису просторово-часових рухів будь-яких суверенних фрагментів дійсності; на основі цього здійснюються те чи інше пояснення і опис досліджуваної сфери дійсності. А новий підхід визнає неможливим виділення і окреме дослідження якихось локалізованих деталей руху елементарних частинок. Підкреслюючи новизну ідей, які лежать в основі цього підходу, відомі фізики-теоретики А. О. Логунов і Нгуен Ван Х'єу підкреслюють: «Природа може виявитися такою складною, що таких простих точних залежностей (характерних для просторово-часового підходу. — В. К.) не можна одержати, але можна встановити деякі точні функціональні зв'язки між фізичними величинами. Отже, робимо висновок, що завдання теорії сильних взаємодій — встановлення функціональних зв'язків між фізичними величинами. Якщо це так, то сучасний етап побудови теорії сильних взаємодій є не тимчасовим і минулим етапом, а кроком на шляху побудови теорії»⁵.

Пов'язана з цим переорієнтація вимог до структури теоретико-фізичних описів зачіпає не тільки статус теоретичного просторово-часового підходу. Такою ж мірою нові вимоги ставлять під сумнів і можливість ізолювання одnobічного і лінійного ланцюга «наслідок—причина» у фізиці суб'ядерного світу. Тут досить специфічною є відсутність явних ефектів, що є ланками, за якими можна було б витягнути весь ланцюг досліджуваних подій.

Дослідження світу елементарних частинок є в певному розумінні непрямим — про властивості і структуру частинок можна судити тільки за результатами їх взаємодій з макроскопічними вимірювальними приладами. Відомо, що квантові властивості не тільки частинок, але й атомів і молекул реєструються за допомогою класичних вимірювальних приладів. Але квантова механіка не може дати вичерпного пояснення світу елементарних частинок. Тому можна зробити висновок, що лише квантовими властивостями не обмежуються властивості елементарних частинок. При дослідженні цих «неквантових властивостей» (які відмінні і від релятивістських і класичних властивостей) своєрідним приладом слугує уже сама елементарна частинка. Враху-

⁵ Логунов А. А., Нгуен Ван Х'єу. Основные тенденции в развитии теории сильных взаимодействий. — «Физика элементарных частиц и атомного ядра», 1974, т. 5, вып. 3, с. 542.

вати показання цього приладу можна тільки після того, як вони будуть перекладені мовою квантової механіки, а потім — мовою класичного макроприладу. Так, у фізиці високих енергій поряд із гранню «квантовий мікрооб'єкт — класичний вимірювальний прилад» (як ця грань, так і властивості мікрооб'єкта описуються квантовою теорією) з'являється і грань «неквантові властивості елементарних частинок при високих енергіях — елементарні частинки як квантовий мікрооб'єкт». Для опису останньої грані і властивостей елементарних частинок при високих енергіях квантова механіка в її релятивістській і нерелятивістській формі є, в кращому разі, недосить повною теорією. Саме поява ще однієї грані мається на увазі, коли йдеться про непрямі або опосередковані дослідження елементарних частинок.

Зауважимо, що опосередкованим у принципі є будь-яке фізичне дослідження, бо воно має на меті визначити за здійсненими або фіксованими наслідками причини, що їх викликали, і тим самим мету розкрити природу досліджуваного явища. У квантовій механіці вперше з'ясувалося, що наслідок (як експериментально фіксований макроприладом) має класичний характер і описується мовою класичної механіки, а причина має квантову сутність і описується квантовою механікою. З такого погляду фізика елементарних частинок вносить ще одну ланку в процес вимірювання, вказуючи на роль елементарних частинок як «вимірювачів» властивостей елементарних частинок. Але головне полягає не тільки в появі ще однієї проміжної ланки між досліджуваним об'єктом і суб'єктом пізнання.

Якщо раніше майже завжди можна було виділити в досліджуваних явищах якісь кардинальні ефекти, а інші вважати в даному розумінні неістотними і на основі ізолювання кардинальних об'єктів побудувати короткій і односпрямований ланцюжок «наслідок — причина», то у фізиці елементарних частинок надто важко знайти і вичленити самі основні ефекти в чистому вигляді. Майже всі явища, на які натрапляють фізики, є істотними і зневажа до частини з них спричинює перевернутий теоретичний опис того чи іншого явища. Образно кажучи, можна порівняти завдання встановлення законів, що панують у суб'ядерному світі, з гіпотетичним завданням встановлення законів класичної механіки, виходячи з розв'язання проблеми багатьох тіл (не розв'язаної загалом і тепер). Невідомо, коли був би відкритий закон всесвітнього тяжіння і створена класична механіка, якби наша сонячна система була системою двох чи трьох зірок. Принаймні становленню методів класичного природознавства дуже сприяло, по-перше, те, що маса Сонця значно більша маси всіх планет, і, по-друге, те, що в першому наближенні можна знехтувати впливом планет однієї на одну і розглядати під час опису їхнього руху тільки причинно-наслідковий зв'язок між центральним світилом і обраною планетою. Так само, мабуть, значно затягнувся б процес створення квантової механіки, якби фізики мали можливість вивчати тільки спектри випромінювання важких атомів, а не мали б такий зручний плацдарм для «вилучення» і перевірки принципів квантової механіки, як найпростіші атоми водню і гелію, де порівняно легко можна виділити основні і побіжні ефекти.

У тих небагатьох випадках у фізиці елементарних частинок, коли можна було виділити основні ефекти і на основі цього реконструювати (хоча і неоднозначно) зв'язок «наслідок — причина» перед дослідниками виникали зворотні завдання (тобто з'ясування причин за досягнутими наслідками), такі складні і математично нетривіальні, що поки що немає методів їх загального розв'язання. Загалом для суб'ядерного

світу типовим є не виділення односпрямованих ланцюгів «наслідок — причина» (як це було у випадках «Сонце — рух планети» або «ядро — рух електрона»), а встановлення багатьох рівноправних причин для одного фіксованого наслідку, причому частина причин може «збігтися» з даним наслідком. Так, внаслідок анігіляції електронно-позитронної пари можуть виникнути фотони і адрони. Деякі з адронів розпадаються по багатьох каналах на адрони, електрони, фотони та інші частинки. Спроби описати властивості електрона наштотуються на те, що доводиться враховувати багато каналів реакцій, і можливо, що в деяких із них знову можна натрапити на електрони. Причинно-наслідкові зв'язки в такому разі утворюють переплетену і складну сітку.

Як заміну традиційним вимогам до структури і цілей теоретико-фізичного опису висувають низку нових принципів, за якими, як ми вже відзначали, метою теоретичного опису є саме з'ясування взаємозв'язків між різними фізичними явищами — вивчення співвідношень між різними спостережуваними в експерименті величинами. Прикладом таких принципів є концепція аналітичності і концепція симетрії сильних взаємодій елементарних частинок. Зауважимо, що ці концепції тепер ще далекі від досконалості, хоча з їх використанням і пов'язане досягнення низки важливих результатів, які поки що не вдалося одержати в рамках квантово-релятивістських просторово-часових уявлень.

Для одержання перевірваних на досвіді наслідків і опису взаємодій елементарних частинок у першому випадку «поряд з основними аксіомами теорії поля потрібно зробити деякі конкретні припущення про аналітичні властивості амплітуд. Динаміка взаємодії виражається сукупністю особливостей аналітичної функції. Завдання тут полягає в тому, щоб знайти функцію з найменшою кількістю вільних параметрів, яка б описувала найбільшу кількість явищ»^{5а}.

Ще одним можливим способом опису елементарних частинок є визначення різних властивостей симетрії їх взаємодій. Симетрія претендує тут на роль основного елемента опису фізичної реальності — «у випадках, коли рівняння не знайдені, наприклад для елементарних частинок, підхід з динамічними симетріями дає самостійну альтернативу для опису всієї динаміки»⁶.

Загалом у цих нових підходах до відображення фізичної реальності виразно виявляється відмова від ідеї опису руху субелементарних структур, яка потребує в кінцевому підсумку виділення якихось частинок або полів як найбільш простих і елементарних. Разом з тим нові підходи дають можливість здійснювати опис і пояснення взаємодій елементарних частинок. Тут по суті тільки починає формуватися нова фізична інтуїція, яка радикально відрізняється від класичної і квантово-релятивістської, що передбачають первісний теоретичний опис просторово-часових властивостей руху невзаємодіючих фізичних об'єктів. Новий підхід ґрунтується на первісному описі взаємодії фізичних об'єктів без спеціального попереднього опису властивостей руху окремих взаємодіючих частинок.

Поки що неможливо сказати, як нові способи опису заперечуватимуть старі, оскільки самі вони перебувають в стадії становлення.

^{5а} Нікітін В. А. Исследование упругого рассеяния протонов на нуклонах в интервале энергий 1—70 Гэв — «Физика элементарных частиц и атомного ядра», 1970, т. 1, вып. 1, с. 126.

⁶ Аронсон Э. Б., Малкин И. А., Манько В. И. Динамические симметрии в квантовой теории. — «Физика элементарных частиц и атомного ядра», 1974, т. 5, вып. 1, с. 126.

Відомий американський фізик Дж. Чу відзначає парадоксальний характер і пов'язані з ним труднощі засвоєння більшістю вчених нових підходів. Водночас він підкреслює: «Це тільки на початку надзвичайно важко «проковтнути» поняття динаміки без рівнянь руху. Фізики, які навчилися жити з такою позірною безглуздістю, не претендують на чітке розуміння динамічної повноти загальних принципів S -матриці»⁷. Але на боці цих учених досить важлива обставина, а саме — одержання нових теоретичних завбачень, які можна перевірити експериментально.

Підкреслимо, що нині більш поширеним є менш радикальний погляд на місце і роль нових концепцій, на перспективи, які відкриваються новими підходами. Зокрема, на думку В. Гейзенберга, як концепція аналітичності, так і концепція симетрії можуть бути об'єднані в рамках пропонованої ним теорії єдиного спінорного поля, яка ґрунтується на вираженні законів суб'ядерного світу мовою рівнянь руху⁸.

Інший відомий фізик С. Калеман тлумачить теорію матриці розсіювання (істотне місце в якій посідає концепція аналітичності) і теорію поля як такі, що перебувають у відношенні, аналогічному історично подоланій конкуренції хвильової і корпускулярної оптики. Отже, цей учений розглядає наявні у фізиці елементарних частинок теоретичні підходи як можливі окремі випадки майбутньої теорії елементарних частинок. Б. Зуміно теж відзначав, що ще рано твердити про універсальність теорії матриці розсіювання, оскільки вона дала нові результати тільки в галузі сильних взаємодій⁹.

Загалом поява нових, додаткових щодо традиційного просторово-часового, теоретичних підходів викликає своєрідний ґносеологічний поділ світу елементарних частинок. Не можна не відзначити глибоко методологічної подібності (і разом з тим і не менш глибокої відмінності) між формуванням структур взаємодії у фізиці високих енергій і відповідними ситуаціями періоду створення класичної електродинаміки і квантової механіки.

Створення класичної електродинаміки і формування уявлень про такий абстрактний об'єкт, як поле, відзначає Ф. Дайсон, спричинило те, що фізичній реальності почали приписувати своєрідну двохярусну структуру. Верхній ярус був представлений фізичними об'єктами, які були доступні безпосередньому спостереженню і вимірюванню. В теоретичному розумінні характеристики цього ярусу повністю задавалися класичною механікою.

Але другий ярус уже не міг бути представлений її концептуальними засобами — вважалося, що він зайнятий принципово новими об'єктами — електромагнітними полями. Новими в тому розумінні, що виникла потреба у створенні нової теорії зі своїми концептуальними засобами для їх опису і пояснення. Незважаючи на те, що не можна було побудувати наочну модель об'єктів нижнього ярусу, їх дослідження було все ж можливим шляхом спостереження за характеристиками об'єктів верхнього ярусу.

Аналогічна ситуація повторилася і при створенні квантової механіки. «У нижньому ярусі, — відзначає Ф. Дайсон, — ми тепер знайдемо електричне і магнітне поля і такі ж математичні абстракції, що на-

⁷ Chew G. F. S-matrix theory and Regge poles.— In: Fundamental problems in elementary particle physics. N. Y., 1968, p. 67.

⁸ Див.: Fundamental problems in elementary physics. N. Y., 1968, p. 89.

⁹ Theory and phenomenology in particle physics. Ed. by A. Zichichi. Part B. N. Y., 1969, p. 771, 773.

зиваємо хвильовими функціями, які описують поведінку матерії. У верхньому ярусі тепер містяться тільки енергії, сили і ймовірності»¹⁰.

Спільним для цих двох ситуацій є те, що як верхній, так і нижній ярус допускали, незважаючи на всю свою відмінність, можливість несуперечливого опису з допомогою різних просторово-часових концепцій. У випадку з полем це були відповідно просторово-часові уявлення класичної механіки і класичної електродинаміки, у випадку з квантовою механікою — просторово-часові уявлення класичної механіки і квантової теорії. А тепер у фізиці елементарних частинок верхній ярус зайнятий фізичними явищами, які описуються просторово-часовою теоретичною структурою релятивістської квантової механіки — це так звані стани вільних незважених частинок. Але нижній ярус, пов'язаний з взаємодією і внутрішньою структурою елементарних частинок, не вдається задовільно і повно описати з допомогою відомих просторово-часових концепцій. Для його опису висувуються різні теоретичні структури взаємодії, до яких можна віднести теорії внутрішніх симетрій взаємодій елементарних частинок і теорії програми матриці розсіювання.

У чому ж, виходячи із сказаного, полягає, у загальних рисах, специфіка ситуації в сучасній фізиці елементарних частинок порівняно з гносеологічними ситуаціями, що склалися внаслідок переходу від класичної до релятивістської і від класичної до квантової фізики.

Незважаючи на всю революційність змін, внесених релятивістською і квантовою фізикою в способи опису і пояснення, а також у стиль мислення вчених, ці зміни спричинили не так радикальну відмову від принципів і уявлень класичної фізики, як їх модернізацію і перегляд, розвиток цих принципів у певних межах. Наприклад, концепція абсолютного простору і абсолютного часу була замінена в релятивістських теоріях концепцією єдиного просторово-часового континууму. Концепція поля, що почала формуватися в класичній електродинаміці, дістала новий зміст спочатку в спеціальній, а потім і в загальній теорії відносності, а потім і в спробах створення серії теорій єдиного поля. В результаті концепція поля здобула статус універсального способу відображення дійсності. В свою чергу і квантова механіка переглянула характер опису руху мікрооб'єктів, надавши йому рис діалектичної єдності дискретності і неперервності. Разом з тим класичні уявлення про простір і час не зазнали в квантовій механіці значних змін. Ця теорія, так само як і класична механіка, спирається на принцип дальності і не використовує принципу відносності релятивістської фізики.

Отже, революціонізуючі теоретичні уявлення на передньому краї фізичного пізнання, квантова і релятивістська фізика намагалися зберегти в певних межах «тили» фізичної науки, її класичний фундамент. Відповідно до цього деякі принципи і концепції класичної фізики були узагальнені і модернізовані. Так, концепція руху матеріальної точки поступилася місцем концепції руху поля і поведінки хвильової функції. Механічна форма вираження принципу причинності була замінена так званою статистичною або ймовірнісною формою причинності, сформульованою в квантовій теорії. Принцип дальності лишився в нерелятивістській квантовій механіці, але був замінений принципом близькодії в теорії відносності і квантовій теорії поля.

¹⁰ Дайсон Фр. Дж. Новаторство в фізиці. — У кн.: Над чем думают физики. Вып. 2. «Элементарные частицы». М., 1962, с. 92.

Здійснювані новою фізикою зміни часто порівнюють з надбудовою над старим фундаментом — класичною фізикою нових поверхів — квантової і релятивістської теорій. Радикальні зміни, але не цілковита відмова від концептуальних підвалин класичної фізики, супроводжувались переглядом методології класичної науки. Внаслідок цього перегляду з'явилися квантова і релятивістська програма фізичного пізнання. Їх характерною рисою стало формування концепції відносності і концепції доповняльності. Суть першої полягає у встановленні прямої залежності опису фізичних явищ від вибору систем відліку, включаючи вимірювальні прилади спостерігача¹¹. Усвідомлення принципів відмінностей між закономірностями, досліджуваними класичною і квантовою фізикою, привело до створення концепції доповняльності, суть якої Н. Бор висловив так: «Хоч би як далеко виходили явища за рамки класичного фізичного пояснення, всі досвідні дані мають описуватись за допомогою класичних понять»¹².

Поява нових методологічних установок фізичного пізнання була пов'язана зі зміною ролі і значення у фізичній науці таких форм відображення дійсності, як теорія і картина світу, і розкриттям нового рівня опису і пояснення об'єктивного світу (так званої фізичної реальності). Але на порядок денний ще не було поставлено питання: чи можливе створення фізичних теорій на фундаменті, який відрізняється від класичної фізики?

Спочатку фізика суб'ядерного світу розвивалася шляхом плідного використання понять і принципів теорії відносності і квантової механіки у поясненні властивостей матерії. Проте незабаром виникла потреба їх модифікації, яка приводила до різних припущень, що узагальнювали ті чи інші елементи понятійного апарата цих теорій. Зокрема, висувалася гіпотеза дискретного простору-часу, пропонувалась концепція просторово-часового континууму більше як чотирьох вимірів, вводилися дві форми причинності: макро- і мікропричинність та ін.

Але найбільших успіхів вдалося досягти на шляху синтезу в рамках єдиної фізичної концепції квантової і релятивістської теорій, а також тієї частини класичних уявлень, які були модифіковані у кожній із цих теорій по-своєму. При цьому класичні уявлення були переосмислені ще раз, щоб поєднати в одну систему результати квантової і релятивістської програми перегляду фізичного знання. Такою системою і стала релятивістська квантова механіка, або, що те саме, квантова теорія поля.

Ця теорія відіграла значну роль у вивченні фізичних процесів суб'ядерного світу, що лежать за межами компетенції нерелятивістської квантової механіки. Проте квантова теорія поля не зуміла виконати роль загальної теорії елементарних частинок і їх взаємодій. Вона виявилась недосить ефективною при теоретичному осмисленні матеріалу, нагромадженого протягом шістдесятих років. У підсумку «поняття квантованого поля, що історично лежало в основі цієї теорії, багатьма фізиками вважається тепер дискредитованим»¹³.

Протягом останнього десятиріччя почали з'являтися концепції, в яких ішлося не про ту чи іншу модифікацію наявних теорій, а про заміну або доповнення їх новими системами понять і принципів. На-

¹¹ Див.: Дышлевый П. С. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. К., 1972.

¹² Бор Н. Избр. науч. труды, т. 2. М., 1971, с. 406.

¹³ Фаддеев Л. Д. Предисловие редактора перевода. — В кн.: Сигал И. Математические проблемы релятивистской физики. М., 1968, с. 5.

приклад, ставиться завдання не тієї чи іншої зміни варіантів теоретичного просторово-часового способу опису, а доповнення його якимось новим способом (скажімо, описом мовою теорії матриці розсіювання). З'являються теорії, в яких здійснюються не вдосконалення концепції поля в її квантово-релятивістському втіленні, а певна відмова від неї (зокрема, в теорії внутрішніх симетрій взаємодій елементарних частинок або теорії кварків). У деяких сучасних теоретичних побудовах фізики суб'ядерного світу піддається перегляду концепція ієрархії рівнів матерії, аргументується відмова від традиційної постановки питання про «елементарність» елементарних частинок (бутстрап-модель внутрішньої будови елементарних частинок).

Отже, однією з істотних особливостей сучасного пізнання мікропроцесів є тенденція до висування кардинально нових ідей, які ще не були запроваджені в історії фізики і могли б слугувати проблемними орієнтирами експериментальної практики дослідження елементарних частинок.

Природно, що в цих умовах радикального перегляду традиційних уявлень, коли статус існуючих теорій уже позбавлений ореолу єдиності і універсальності, але коли нових теорій, здатних повною мірою замінити старі, ще немає, з'являється значна кількість різних теоретичних підходів, гіпотез і моделей. Вони виникають насамперед тому, що ні квантова, ні релятивістська механіка, ні їх синтез в особі квантової теорії поля не спроможні з єдиного погляду теоретично описати весь новий фактичний матеріал і закономірності фізики елементарних частинок. Традиційні способи опису не спрямовують розвиток експериментальних досліджень, результати яких нерідко піддаються тільки якісному поясненню за допомогою напівінтуїтивних моделей. Більше того, невідомо, як одержувати нові експериментальні дані про елементарні частинки — або на шляху будівництва нових, потужніших прискорювачів елементарних частинок, або на шляху збільшення точності виміру характеристик досліджуваних частинок для існуючих прискорювачів.

Теоретичний пошук у фізиці елементарних частинок поки що не привів до відкриття основоположних ідей, які можна було б порівняти за широтою і значущістю з ідеєю просторово-часового опису або з ідеєю поля. У фізиці суб'ядерного світу виникає настійна потреба в створенні нової і можливо не одної, а кількох фундаментальних для неї теорій. Ситуація, що склалася у фізиці високих енергій, засвідчує обмеженість не тільки класичного, але і квантового і квантово-релятивістського підходів при відображенні світу елементарних частинок. Ці підходи застосовні лише до певних меж, екстраполяція теоретичного мислення за які здійснюється за допомогою нових ідей і уявлень.

Загалом же методологічний аналіз становища в сучасній фізиці елементарних частинок дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, необхідність розв'язання назрілих проблем фізики суб'ядерного світу засвідчує появу радикально нових методів і форм теоретичного пізнання. До сучасного етапу фізики високих енергій цілком застосовна дана В. І. Леніним характеристика початку революції в природознавстві на рубежі XIX—XX ст. «Нова фізика,— вказував В. І. Ленін,— знайшовши нові види матерії і нові форми її руху, поставила в зв'язку з ломкою старих фізичних понять старі філософські питання»¹⁴. До таких філософських питань належать питання про роль категорій простору, часу, руху, взаємодії для наукового пізнання дійсності.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 273.

По-друге, виникла методологія фізики елементарних частинок діалектично знімає деякі елементи методології квантово-релятивістської фізики. Як відомо, однією з основних методологічних установок квантово-релятивістських теорій є врахування умов пізнання фізичного світу на рівні експерименту. У цьому розумінні фізика мікроявищ іде в руслі методології квантово-релятивістської фізики. Разом з тим труднощі її розвитку підривають віру у винятковість просторово-часових теоретичних описів. Інакше кажучи, на відміну від квантово-релятивістських теорій фізика елементарних частинок ставить питання про принципову можливість інших, ніж просторово-часова інтуїція, фізико-теоретичних концепцій опису і пояснення дійсності.

Така постановка питання стосується, мабуть, тих виняткових ситуацій в історії фізики, які були пов'язані з радикальною ломкою традицій. Адже вимоги просторово-часового опису ще донедавна ототожнювалися з самою можливістю фізичного пізнання уже хоча б тому, що вони асоційовані з рівнянням руху, поняттям тіла (як локалізацією маси в просторі) і його динамічними характеристиками.

Тим часом з погляду діалектико-матеріалістичної філософії ситуація зміни просторово-часового підходу більш абстрактними концептуальними системами не містить нічого неймовірного. Оскільки йдеться в даному разі про мову опису, а не про об'єктивну реальність, тобто про природу, то зміна концептуальних засобів просторово-часового підходу більш абстрактними категоріями не тільки можлива, але і становить реальну тенденцію пізнання загалом.

На цю обставину звернув увагу В. І. Ленін, здійснюючи діалектико-матеріалістичний аналіз категорій політекономії.

Підкреслюючи у «Філософських зошитах» висловлювання Гегеля про те, що філософія не може «заперечувати істину умопізнаваних сутностей тому, що вони не мають просторової і часової речовини чуттєвості», В. І. Ленін відзначив: «І тут Гегель *правий* по суті: *вартість* є категорія, яка *entbehrt der Stoffes der Sinnlichkeit*, але вона *істинніша*, ніж закон попиту і пропозиції»¹⁵⁻¹⁶. Це означає, що хоча предмет вивчення політичної економії існує в просторі і часі, але для його адекватного теоретичного відображення можуть бути вироблені поняття, позбавлені в певному розумінні просторового і часового змісту. Аналогічно виникли у фізиці елементарних частинок нові теоретичні підходи, відмінні від просторово-часових описів, зовсім не ставлять питання про існування частинок у просторі і часі.

По-третє, тенденція, виражена в переході від панівного в минулому просторово-часового підходу до нових теоретичних підходів, свідчить про розвиток і зміну категоріального складу теоретичного знання. У теоретичних побудовах фізики мікросвіту наявний акцент на використанні як вузлової, центральної категорії — взаємодії. З цим процесом тісно пов'язане створення понятійних засобів моделювання фізичних явищ, відсутніх у попередній фізиці.

У «Діалектиці природи» Ф. Енгельс підкреслював, що категорія взаємодії є однією з найбагатших за різноманітністю знятого змісту в системі категорій діалектичного матеріалізму. Відзначаючи, що взаємодія виступає як «кінцева причина» сутності речей, він писав: «Ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що позад неї нічого більше пізнавати»¹⁷. Власне, і наукове освоєння в сучасній

¹⁵⁻¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 143.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 508.

формі категорії взаємодії означає не тільки поглиблення пізнання до рівня вивчення підвалин фізичних явищ, але й перехід до використання найбільш містких категоріальних структур, які підсумовують і узагальнюють усі попередні ступені фізичного пізнання.

Отже, з того, що центр ваги фізичних досліджень перенесено в сферу вивчення структур взаємодій, зовсім не впливає, що поняття простору і часу втрачають свій категоріальний статус у фізиці суб'ядерного світу. Відомо, що зміна певних категорій у процесі пізнання є діалектичною закономірністю. Подібно до того, як перехід пізнання від якості до кількості і від явища до сутності не означає відмови ні від категорії якості, ні від категорії явища, так і зміна просторово-часових описів глибшими категоріальними структурами, що описують взаємодію, не означає відмови від просторово-часових уявлень. Тим більше, що виникнення теоретичних структур взаємодії у фізиці елементарних частинок можна розглядати як певне узагальнення просторово-часових описів.

Розвиток категоріального складу теоретичного мислення у фізиці суб'ядерного світу є яскравим підтвердженням положення матеріалістичної діалектики про те, що пізнання людини не є актом дзеркально-мертвого відображення, не відбувається по прямій лінії, що «збіг мислі з об'єктом є процес: мисль (=людина) не повинна уявляти собі істину як мертвий спокій, як просту картину (образ), блідий (тьмянний), без прагнення, без руху...»¹⁸.

* * *

В статье анализируются некоторые аспекты современной теоретико-познавательной ситуации в физике элементарных частиц. Показывается, что сложившееся в ней положение вызывает необходимость дальнейшего развития и, возможно, пересмотра методологических выводов квантово-релятивистской физики, относящихся к месту и роли в структуре науки понятий пространства, времени, движения. Если раньше предпосылкой любого физического объяснения считалось выделение и отдельное описание пространственно-временных свойств движения физических объектов, то в физике микроявлений это описание в ряде случаев выступает как следствие первоначального теоретического воспроизведения свойств взаимодействия физических объектов. Изменение требований к структуре теории неразрывно связано с тем, что на одно из центральных мест в качестве инструментария физического познания выдвигается понятие взаимодействия.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 163.

Місце категорій

в структурі діалектичного матеріалізму і принципи їх систематизації

У нашій філософській літературі «поняття» і «категорія» нерідко вживаються як синоніми. Водночас вони й розрізняються, про що свідчить виділення у курсі діалектичного матеріалізму окремої теми — «Категорії матеріалістичної діалектики». Тому виникає важливе питання про специфіку філософських категорій порівняно з іншими елементами філософського знання — поняттями, законами, принципами тощо.

Які ж загалом «елементи» діалектичного матеріалізму? Дослідники поділяють їх на п'ять груп: 1) риси діалектики (що відмежовують її від метафізики); 2) вихідні поняття (такі як матерія, свідомість, рух, відношення та ін.); 3) принципи (матеріальної єдності світу та ін.); 4) закони діалектики; 5) методологічні положення (обернення законів і інших «елементів» у метод пізнання)¹. Такий поділ, на наш погляд, цілком прийнятний, оскільки вихідним пунктом тут є система матеріалістичної діалектики. А виявлення повноти, диференціація категорій можливі лише у структурі останньої.

Розглянемо в цьому плані основний зміст курсу діалектичного матеріалізму.

По-перше, виклад основного питання філософії, яке є основоположним принципом усієї філософської науки і подається в темах «Матерія і свідомість», «Матерія і форми її існування». У першій розглядається гносеологічна сторона питання, в другій — онтологічна, відповідно до того, як виділяв їх Ф. Енгельс. Цей принцип проймає усю систему діалектичного матеріалізму. Яскравим прикладом його методологічного значення є ленінський аналіз проблем діалектичного матеріалізму у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

По-друге, невід'ємним компонентом діалектичного матеріалізму є теорія пізнання.

По-третє, — розділ «Категорії діалектики». Як відомо, система категорій називається діалектичною, або філософською, логікою — на відміну від логіки формальної, або математичної. Побудова такої системи становить одну із значних проблем філософського дослідження. Після створення її згаданий розділ становитиме «Логіку».

По-четверте, — розділ «Закони матеріалістичної діалектики», який також в результаті дальшої ґрунтовної розробки утворить систему діалектики, або просто «Діалектику».

Нарешті, завершальними є розділи «Методи наукового пізнання», «Критика сучасної буржуазної філософії». На їх основі в кінцевому підсумку виникне цілісне вчення про метод — філософська «Методологія». Адже, хоча теорія і метод пов'язані одне з одним, споріднені, але мати теорію і вміти її застосовувати, обертати в метод пізнання і перетворення дійсності — не одне і те ж.

Така структура діалектичного матеріалізму. Якщо розглянути її в аспекті співвідношення «теорія і метод», дістанемо: теорія діалектич-

¹ Див.: Копнин П. В. Диалектика как логика. К., 1961, с. 102—115.

ного матеріалізму охоплює розділи від «матерії і свідомості» до «діалектики», метод становить завершальну частину — методологію.

До першої частини діалектичного матеріалізму належать, очевидно, «риси» і «принципи» діалектики, до яких П. В. Копнін залічував положення про універсальний зв'язок і неперервний рух явищ, принципи матеріальної єдності світу, відображення, розвитку, принцип єдності абстрактного і конкретного в науково-теоретичному мисленні. Щоправда, останній принцип, як нам здається, належить до розділу «методологія» як метод сходження від абстрактного до конкретного. Риси і принципи — це найбільш загальні положення тієї чи іншої науки, і їх місце — у викладі основного питання філософії.

З яких «елементів» складається теорія пізнання? Із системи пізнавальних відношень суб'єкта і об'єкта. Оскільки активною стороною цих відношень є суб'єкт, а пізнає він за допомогою свідомості, можна було б говорити тут про «форми усвідомлення буття» — за аналогією з відомою думкою К. Маркса, що свідомість не може бути нічим іншим, як усвідомленим буттям. Подібно до того, як є «форми існування матерії, буття», так є й «форми існування свідомості». Це форми відношення і осягнення суб'єктом пізнання навколишнього світу. Гегель вживав в цьому значенні термін «формування свідомості». У цих формах, за матеріалістичним тлумаченням, об'єкт протистоїть суб'єктові в пізнавальному процесі, тоді як у логіці таке протистояння зняте: мислення оперує поняттями, які вже увібрали об'єктивний зміст (зміст пізанаваного об'єкта)². Виходячи з термінології К. Маркса, ми будемо називати «елементи» гносеології «формами усвідомлення буття».

Філософські категорії у пізнавальному процесі функціонують у специфічній формі. Так, людина, висловлюючи судження «сонце нагріває камінь», використовує категорію причинності, але усвідомлює її не як поняття, не як форму мислення, а як певну загальну визначеність розглядуваної речі. В об'єкті людина має справу не з категоріями (бо останні об'єктивно, поза свідомістю не існують), а з визначеностями речей, серед яких є і загальні, але занурені в конкретний матеріал і тому як категорії не усвідомлювані. Загальні визначеності речей приховані у матеріалі чуттєвого пізнання — в матеріалі відчуттів, сприйняття, уявлень, у формах суджень чи умовиводів тощо.

Отже, в цьому розділі діалектичного матеріалізму категорії функціонують, так би мовити, «несвідомо». У викладі основного принципу філософії становище аналогічне: ми визначаємо категорії «матерія», «свідомість» та ін., але знання того, що таке категорія взагалі, тут не обов'язкове.

Спеціальне дослідження категорій є предметом «Логіки» — третього розділу діалектичного матеріалізму. Очевидно, перелік «елементів», запропонований П. В. Копніним, слід доповнити категоріями і розглянутими вище «формами усвідомлення буття», що є «елементами» теорії пізнання.

Діалектика, як відомо, є наука про найбільш загальні закони руху і розвитку всієї дійсності. За наведеною класифікацією «елементів»

² В. А. Вазюлін з цього приводу пише: «Мислення, взяте в чистому (тобто категоріальному. — М. Б.) вигляді, постає лише як сукупність результатів пізнання. Дійсний рух думки здійснюється тільки тоді, коли мислення виступає моментом процесу пізнання світу в ході його перетворення, тобто в єдності з чуттєвою матеріальною практикою. Тому логіка в її специфічній визначеності має завжди справу з результатами пізнання. Це стосується і діалектичної логіки, оскільки остання береться лише в її специфіці, на відміну від гносеології, тобто як узагальнення історії процесу пізнання» (Див.: Противоречие и его отображение в «Капитале» К. Маркса. В зб.: Философские проблемы «Капитала» К. Маркса. М., 1968, с. 47).

діалектичного матеріалізму, до неї належать закони діалектики. Тут теж є чимало проблем, які стосуються дослідження усїєї сукупності законів — їх взаємозв'язку, співвідношення різних їх типів (наприклад, основних і неосновних, похідних законів), специфіки понять, в яких закони виражаються, та ін.

Чи наявні тут категорії? Так. Заперечення, суперечність, якість, кількість, міра — це філософські категорії. Але оскільки закони діалектики мають найбільш загальний характер, відповідні їм категорії мають бути такими ж загальними. Водночас виникає низка питань: чому якість і кількість більш загальні категорії порівняно, скажімо, з необхідністю і випадковістю, який метод потрібний для класифікації всіх таких категорій та ін.

Значимо, що вже Кант, систематизуючи категорії, поділяв їх на «основні поняття» (предикаменти) і «похідні поняття» (предикабілії). Так, похідними від причинності він вважав категорії: сила, дія, страждання; похідними від модальних категорій — виникнення, зникнення, змінювання тощо³. Гегель теж вважав доцільним поділяти категорії на більш і менш загальні. Він підкреслював, що кількість, якість, відношення і модальність у Канта «служили лише заголовками для його категорій, а насправді самі суть категорії, тільки більш загальні...»⁴. Справді, категорія кількості, наприклад, охоплює єдність, множинну, цілокупність, категорія якості — буття, заперечення, обмеження та ін. Такий поділ має підставу, адже розрізняються основні і неосновні закони діалектики. Звичайно, основними елементами «Діалектики» як науки є закони. Однак перехід (кількісних змін у якісні) може досліджуватись і сам по собі, і тоді він буде категорією, причому досить загальною, бо «перехід» характерний не лише для якості і кількості, а й для багатьох парних категорій. Такою ж загальною буде категорія рефлексії (взаємовідображення) категорій, категорія розвитку та ін.

Аналогічно і протилежність, суперечність — категорії, але дуже загальні, бо в таких парах категорій, як сутність і явище, матерія і форма, частина і ціле та ін., кожна є протилежністю іншої або суперечить їй. Взагалі повна типологія відношень більш загальних та менш загальних категорій може бути виявлена лише у їх системі.

Отже, діалектика вивчає закони руху і розвитку, що логічно оформлюються через певні відношення категорій, які мають достатньо загальний характер, виступають як форми самої логіки, внаслідок чого вона дістала назву діалектичної.

Нарешті, у «Методології» всі попередні розділи діалектичного матеріалізму, уся діалектико-матеріалістична теорія обертається у метод дослідження і перетворення дійсності. Тут «працюють» всі елементи філософського знання.

Але «Методологія» має й свої, спеціальні категорії. Справді, у «Логіці» відсутня категорія «логічне», бо «логіка» — не категорія, а наука, або теорія. Так само «історія», «історичний матеріалізм» — науки, а не категорії. Навпаки, «історичне», «логічне», «чуттєве», «раціональне», «абстрактне», «конкретне» та ін. — категорії. Вони мають тут ще більш загальний характер, ніж в «діалектиці», і є «елементами» не тієї чи іншої теорії діалектичного матеріалізму, а «елементами», або частинами, самої філософської науки, резюмуючи цілі теорії, що входять до її складу, обертаючи їх у методологічний план: логіка стає

³ Див.: Кант. Соч., т. 3, с. 176—177.

⁴ Гегель. Наука логіки, т. 1, с. 137.

логічним методом, історичний матеріалізм — історичним методом, діалектика — діалектичним методом тощо.

Маємо, однак, зазначити, що «діалектичне» не вживається так широко, як «логічне й історичне». Можливо, це пояснюється тим, що для діалектичного матеріалізму парною ланкою є історичний матеріалізм, звідки дістаємо відношення «діалектичне й історичне», але у процесі пізнання воно збігається з «логічним й історичним».

Отож категорії «працюють» і в методології, утворюючи сторони певного суттєвого відношення, закону або принципу. Самі по собі вони перетворюються в назви теорій чи наук і позначають їх специфічний зміст. Одне з важливих і цікавих завдань — відшукування «способу відкриття» категорій цього типу, їх систематизація, з'ясування зв'язків між ними.

Визначення місця категорій в структурі діалектичного матеріалізму резюмується у трьох основних положеннях. 1) Категорії як об'єкт спеціального (свідомого) дослідження є предметом діалектичної логіки. 2) Якщо не розрізняти їх функціонування як свідомого і неусвідомлюваного, можна вважати їх «елементами» всього діалектичного матеріалізму. У такому розумінні він, узятий загалом, становить систему філософських категорій — прямо, як у логіці, або опосередковано, як у «рисах і принципах», «формах усвідомлення буття», «законах діалектики» і «методологічних положеннях». 3) Категорії мають різний ступінь загальності, який зростає від перших до наступних складових частин діалектичного матеріалізму. Це зростання пояснюється тим, що кожна наступна його частина виконує методологічну роль стосовно попередньої (діалектична логіка — щодо теорії пізнання, діалектика — щодо логіки). Таке методологічне обернення структурних частин діалектичного матеріалізму зумовлює закономірну появу «Методології» як завершальної ланки системи діалектико-матеріалістичної філософії.

Важливо підкреслити, що лише через структуру діалектичного матеріалізму визначаються зміст і форми функціонування категорій. Водночас їх внутрішній, об'єктивний зміст зумовлює їх місце і функції в системі філософського знання.

Це цілком стосується і системи самих категорій. Місце, що його посідає категорія у системі, визначене її змістом, а її зміст розкривається у зв'язках з іншими елементами системи. Вивчення їх з цієї — системної — сторони, з'ясування принципів такої системи має тому не лише формальне, а й змістове значення.

Минуло вже близько двохсот років відтоді, як Кант висловив ідею, що «наука є система». Ця ідея дістала розвиток у працях інших представників німецької класичної філософії. Та оскільки за науку вони мали лише філософію і розробляли зазначену ідею на хибній методологічній основі, намагаючись побудувати абсолютну, завершену систему, наступні тлумачення у XIX ст. йшли суперечливими шляхами. Поряд із дедалі більшою систематизацією природознавства, виникненням низки систем знання у фізиці, хімії й інших науках (термодинаміка, періодична система елементів, еволюційна теорія Дарвіна та ін.), у буржуазній філософії відбувався зворотний процес: боротьба проти абсолютних систем, яка вилилась у часткове заперечення систем (Кіркегор, Ніцше та ін.), а в позитивізмі — і в заперечення філософії взагалі. Ця тенденція, окрім соціальних, має й певні гносеологічні корені, до яких належить і суперечність методу і системи в філософії Гегеля. Його система була побудована на основі ідеалізму, але за допомогою діалектичного методу, хоч в багатьох пунктах непослідовного.

саме внаслідок свого ідеалістичного характеру. Тому боротьба з діалектикою — методом, що став неприйнятним для буржуазного світогляду, привела до заперечення систематичного характеру філософського знання. Марксизм, навпаки, критично переосмислив і розвинув далі плідні ідеї попередників про систему філософії. Діалектика — «душа марксизму», за влучною характеристикою В. І. Леніна. Можна також нагадати його думки про «*Логіку*» (з великої букви), про «діалектику як філософську науку» тощо⁵.

Відповідаючи на питання «В чому полягає діалектика?», В. І. Ленін підкреслював взаємозалежність усіх без винятку понять, їх переходи з одного в інше: «Всебічна, універсальна гнучкість понять, гнучкість, яка доходить до тотожності протилежностей, — ось у чому суть». Ця гнучкість, «яка застосована *об'єктивно*, тобто яка відображає всебічність матеріального процесу та єдність його, є діалектика, є правильне відображення вічного розвитку світу»⁶.

П. В. Копнін, проаналізувавши те, що пише Ф. Енгельс з приводу співвідношення системи і методу, зазначив: «Чи є ці й інші подібні до них висловлювання Ф. Енгельса свідченням того, що класики марксизму рішуче виступати проти системи в марксистській філософії? Зовсім ні. В даному разі Ф. Енгельс говорить про певного роду філософські системи, подібні до гегелівської, які постулюють закінчення процесу розвитку пізнання, претендують на вираження абсолютної істини в останній інстанції»⁷. П. В. Копнін відзначав, що «для марксиста немає проблеми, чи є марксистська філософія, діалектичний матеріалізм наукою, для нього це само собою зрозуміло. А коли так, то всяка наука становить систему понять, за допомогою яких визначаються закономірності, що нею вивчаються. Наука не є хаотичним нагромадженням положень, одна з відзнак наукового мислення — система знання. Зв'язок понять в науці відображає суттєві зв'язки явищ, які вивчає дана наука»⁸.

Коли Ф. Енгельс писав про суперечність методу і системи, він мав на увазі несумісність послідовної діалектики з ідеалістичною метафізикою німецьких мислителів кінця XVIII — початку XIX століть. У марксистській філософії система і метод збігаються, бо саме діалектико-матеріалістичний метод забезпечує цілісне, систематичне відображення дійсності.

Філософи, які заперечували проти побудови системи філософської науки, абсолютизували один з дійсних моментів пізнання. Так, за Р. О. Гроппом, «всезагальна філософська система не може ґрунтуватися ні на всезагальній об'єктивній субординації явищ дійсності, ні на єдиноспрямованому світовому процесі. Тим самим у зіставленні з об'єктивною реальністю, з її справжньою діалектикою рушиться ідея системи категорій. Об'єктивна реальність насміхається в своїй діалектиці над схематизмом системи категорій»⁹.

Правильно, що не можна побудувати всезагальну філософську систему категорій як назавжди завершену, абсолютну науку, бо знання завжди так чи так обмежене, а дійсність невичерпна. Але, якщо зовсім відкинути «схематизм», доведеться заперечити можливість системи знання у всіх природничих і гуманітарних науках, а це спростовують факти.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 231, 282.

⁶ Там же, с. 93.

⁷ Копнін П. В. Диалектика как логика. К., 1961, с. 99.

⁸ Там же, с. 100.

⁹ Гропп Р. О. К вопросу о марксистской диалектической логике как системе категорий. — «Вопросы философии», 1959, № 1, с. 153.

Правильно, що завжди залишається і буде залишатися суперечність між історично обмеженим знанням і об'єктивною реальністю, але неправильний шлях, запропонований Гроппом для її розв'язання. Адже властивості об'єктивного світу перебувають у певних зв'язках, і якщо знання не матиме характеру системи, воно буде неспроможне відображати закономірні зв'язки світу. Отже, знання повинно бути систематичним, якщо воно є відображенням об'єктивної дійсності.

Ця суперечність (знання світу не має характеру системи, і водночас воно повинне бути такою системою) розв'язується таким чином, що всезагальна система філософських категорій є ідеал філософії, недосяжний в ході пізнання, а системи, що виникають, не можуть бути абсолютними, хоч і містять у собі елементи абсолютної істини, які збагачуються в процесі пізнання.

Вивчення спадкоємності різних ступенів історико-філософського процесу привело до формулювання принципу зняття як закономірного зв'язку між ними. Згодом аналогічні зв'язки були відкриті в математичних і природничих науках у вигляді принципів відповідності. Цікавим є дослідження їх у гуманітарних науках. Так, ленінська теорія імперіалізму є подальшим розвитком теорії капіталу К. Маркса, і логіка їх зв'язку має специфічну форму. Досвід історії науки показує, що коли йдеться про системи, які розвиваються, то мається на увазі по суті не одна, а послідовний ряд систем, що знімають одна одну. Зазначена вище суперечність знання і об'єктивної дійсності розв'язується в ланцюгу (можливо, безконечному) систем, серед яких наступні багатші і глибші за попередні. Тому неправомірна не взагалі ідея системи категорій, а ідея однієї «всезагальної системи», та й то не абсолютно: вона, по-перше, виконує регулятивну функцію ідеалу пізнання, по-друге, оскільки наступні системи більш загальні і конкретні, вони «знімають», вбирають у себе раціональні моменти попередніх. У відносних системах теж є частка абсолютної істини.

Останніми роками у філософській літературі активно дискутується питання про «відкриті системи», які вбирали б і фактор часу. Побувати такі системи поки що не вдалося, оскільки незрозуміло, яким чином можна включити цей фактор. Досвід показує, що системи виявляються відкритими тоді, коли виходять за свої межі. Так, відкритість класичної механіки стала явною лише в процесі створення теорії відносності, а до того вона сприймалась як абсолютна система знання.

В обговоренні ідеї філософської системи важливим є з'ясування гносеологічної функції систем. Адже неприйняття їх пов'язане з тим, що системи вважаються гальмом розвитку знання. Насправді ж їхня гносеологічна роль не однозначна.

Великою мірою вони й стимулюють розвиток знання. Тут треба розрізняти класифікацію і систематизацію категорій філософії. Перша — це розташування понять за певними рубриками; наприклад, їх можна поділити на три групи: річ, властивість, відношення. Такий поділ небагато дає для пізнання, бо залишаються нез'ясованими як зв'язки між категоріями всередині окремих груп (класифікація і не претендує на це), так і відношення між групами. Наведена класифікація обстоюється в нашій літературі В. П. Тугаріновим та ін. Вона має давню історико-філософську традицію, в різних варіантах розроблялася стоїками, Спінозою, Локком і багатьма іншими. Її пропонував Ч. Пірс у формі: субстанція, якість, відношення¹⁰. Але якою б недостатньою не була ця «система», її не можна просто відкинути, бо вона відобра-

¹⁰ Про «таблицю категорій» Ч. Пірса див.: Мельвиль Ю. К. Чарлз Пірс і прагматизм. М., 1968, с. 116 і далі.

жає дійсність під певним кутом зору. Те ж стосується й інших систем. Вони можуть бути також плідними у розв'язанні тих чи тих конкретних пізнавальних завдань. (Шпрс, скажімо, спираючись на тріочну систему категорій, запропонував доволі повну класифікацію знаків¹¹). Пізнаючи окремі фрагменти дійсності, ми використовуємо не всі, а певні групи категорій. Наприклад, не потрібна вся філософська система категорій, щоб дати категоріальний аналіз механіки Ньютона, теорії відносності тощо, достатньо окремих їх груп (простір, час, рух, матерія і деякі інші). Різні класифікації категорій, даючи певний зріз реальності, мають і пізнавальне і методологічне значення.

Але маємо підкреслити, що і в цьому разі важливі зв'язки між категоріями, тим більше це стосується єдиної системи філософських категорій, де повинні дістати відображення всі суттєві зв'язки між ними. Відсутність такої системи призводить до того, що механізми зв'язку цілої низки категорій (випадковість і необхідність, форма і зміст, явище і сутність та ін.) ми знаємо ще недостатньо — на відміну від уже розкритих переходів, скажімо, переходу кількісних змін у якісні і навпаки.

Створення системи категорій є не зовнішній поділ їх, а виявлення, відкриття ще невідомих зв'язків і відношень — збагачення філософського знання. На це вказував ще Гегель: «Беззмістовність логічних форм, — писав він, — отримується єдино тільки внаслідок способу їх розгляду і трактування. Оскільки вони як застигли визначення позбавлені зв'язку одна з одною і не удержуються в органічній єдності, то вони є мертві форми і в них не перебуває дух, що становить їх живу конкретну єдність»¹². Певна річ, зміст категорій збагачується внаслідок узагальнення науки і практики, і гегелівське «тільки» тут неправомірне. Але зв'язки філософських понять, безперечно, теж збагачують зміст логічних категорій.

Кожна створена система категорій має консервативну сторону (сама її нерідко абсолютизують), що пояснюється як соціально-історичними, так і гносеологічними причинами. Так, система Арістотеля, видозмінена стосовно умов середньовіччя, залишалась такою тривалий час: її консервували соціально-історичні й ідеологічні умови.

Гносеологічною основою консерватизму систем є те, що в них відображаються загальні, суттєві, сталі зв'язки і властивості дійсності, відносність яких може виявити лише тривале дослідження. За інших однакових умов, чим більш загальна і фундаментальна теорія, тим довше вона існує без суттєвих змін. Але тим стрімкішим стає рух вперед, коли ці зміни відбуваються. Якщо категорії ізольовані, утворюють хаотичне нагромадження, зміна однієї з них не зачіпає змісту інших. Навпаки, коли категорія перебуває в системі, в органічній єдності з іншими, ця зміна поширюється на всі категорії і в кінцевому підсумку приводить до перетворення всієї системи.

Отже, система не лише гальмує розвиток, але й створює більш широкі можливості для розвитку знання, для його руху вперед. Про це свідчать приклади спеціально-наукових і філософських систем.

Філософи-марксисты запропонували ряд можливих систем категорій¹³, проте жодна з них не стає загальноприйнятою. Не вдаючись до детального розгляду, спинимось на принципі їх побудови.

¹¹ Там же, с. 179 і далі.

¹² Гегель, Соч., т. V, с. 25.

¹³ Див.: Ситковскій Е. П. Ленин о совпадении диалектики, логики и теории познания. — «Вопросы философии», 1956, № 2; Тугарнинов В. П. Соотношение категорий диалектического материализма. Л., 1956; Копнин П. В. Диалектика как логика. К., 1961; Шептулли А. П. Категории диалектики. М., 1971; Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий. Томск, 1973 та ін.

Аналіз наявних класифікацій показує, що головна трудність полягає у визначенні принципу, а саме: з чого виходити, будуючи систему категорій, — з буття чи пізнання? Одні автори виходять з буття як такого (В. П. Тугарінов, Є. С. Кузьмін зробили спробу створити «систему онтологічних категорій»), інші — з пізнання (Є. П. Сітковський, П. В. Копнін), нарешті, треті вважають, що система повинна враховувати закономірності і об'єктивної дійсності, і пізнання (наприклад, О. П. Шептулін). Є. П. Сітковський виходить з процесу пізнання, вважаючи, що співвідношення категорій у пізнанні відповідає їх співвідношенню в дійсності. Але саме в характері цієї «відповідності» й полягає складність. Справді, пізнання рухається від явища до сутності, а об'єктивно сутність «первинна» відносно явищ — вона є їх основою. Якою ж повинна бути послідовність цих загальних категорій: явище — сутність чи сутність — явище? От у чому проблема.

Найбільше до розв'язання питання, на наш погляд, наближаються ті автори, які пропонують відобразити обидва рухи. Так, З. М. Оруджев показує, що загальний рух думки в «Капіталі» такий: спочатку К. Маркс «зводить» явище до сутності, а потім з неї «виводить» форми виявлення капіталу, спершу відкриває сутність буржуазного способу виробництва (додаткову вартість), а потім виводить з неї прибуток, процент, ренту тощо — всі ті форми, в яких капітал виявляється на поверхні суспільства¹⁴.

Тут помічено, безсумнівно, важливу рису дослідження К. Маркса, але структура його методу нам здається більш складною. Якщо ж обмежимося цим і перенесемо її на логічну систему, всі категорії будуть розбиті на дві групи: перша — форми руху від явища до сутності, друга — в зворотному напрямі, — і одержимо поділ категорій на «онтологічні» і «гносеологічні». Але тут йдеться про логіку, а не про гносеологію.

Проблема у чистому вигляді полягає от у чому. У системі категорій одну з них виводять з іншої (з $A — B$, з $B — C$ і т. д.), причому спосіб виведення тут не має значення. У послідовності $A — B — C...$ (1) попередня категорія є основа наступної.

Однак насправді не явище є основа сутності, а навпаки. Отже, дійсний зв'язок може відобразити протилежний рух: $C — B — A...$ (2).

Оскільки логіка, так чи інакше, відображає процес пізнання, треба йти за схемою (1), оскільки ж пізнання відображає дійсність, треба виходити з схеми (2). Як сполучити, поєднати ці послідовності? Можна було б спробувати створити дві різні логіки — логіку пізнання і логіку буття, але перша тоді була б чисто суб'єктивною конструкцією. Таке пізнання взагалі неможливе. Друга означала б логіку буття у відриві від пізнання, що також неможливо. Ця проблема неодноразово обговорювалася в історії філософії.

Ще Арістотель у «Фізиці» з приводу пізнання «начал» висловив таку думку: «Природний шлях до цього веде від більш відомого і явного для нас до більш явного і відомого з точки зору природи речей, адже не одне й те ж саме, що відоме для нас, і прямо, саме по собі. Тому необхідно справу вести саме таким чином: від менш явного за природою, а для нас більш явного, до більш явного і відомого за природою»¹⁵.

Арістотель спеціально підкреслив відмінність двох названих підходів: від явища («явного для нас») до сутності («явного для природи

¹⁴ Див.: Оруджев З. М. Единство диалектики, логики и теории познания в «Капитале» К. Маркса, М., 1968, с. 28—31.

¹⁵ Антология мировой философии, т. 2, М., 1969, с. 439.

речей»), і навпаки. Але він не бачив тут особливої проблеми, оскільки не будував системи категорій у сучасному розумінні. Лише коли філософи порушили питання про здобування знання дедуктивним шляхом, проблема постала з усією гостротою. В 1743 р. Крузій (1715—1775 рр.), який тривалий час вів боротьбу зі схоластичним логіцизмом вольфіанців, написав спеціальну дисертацію «Дослідження про застосування і про межі принципу визначальної підстави...», в якій обґрунтовував різницю між логічною і реальною підставами.

Слідом за Крузієм у праці «Нове висвітлення перших принципів метафізичного пізнання» (1755 р.) Кант, на противагу Вольфу і його послідовникам, які не проводили межі між буттям і мисленням, вводить і обстоює два види підстави: «попередньо-визначальну» і «наступно-визначальну». «Першу підставу можна назвати також підставою «чому», або підставою буття чи становлення, другу — підставою «що», або підставою пізнання»¹⁶.

Отже, замість єдиного лейбніце-вольфівського закону достатньої підстави Кант вводить два різні принципи: один — для пояснення становлення речей, другий — для їх пізнання. Приклад, яким Кант пояснював їх відмінність (визначення О. Ремером швидкості світла за затемненням супутників Юпітера), показує, що загальна структура двох принципів збігається з рухом від сутності до явища і навпаки.

Хоч Кант відобразив дійсний факт — відмінність мислення і буття, він абсолютизував його і використав для обґрунтування агностицизму. Оскільки для побудови системи логічних категорій така абсолютизація неприйнятна, то не дивно, що Канту не вдалося розв'язати цю проблему. Мислення і буття, а разом з тим і їх принципи треба було осягнути в єдності, щоб плідно розробляти теорію категорій. На діалектико-ідеалістичній основі таке поєднання здійснив Гегель. «Попередньо-визначальна підстава» названа у нього «принципом», а підстава «наступно-визначальна» — «началом» (початком). Оскільки принцип системи категорій і початок її не лише єдині, а й протилежні, їх суперечливе співвідношення розв'язується методом сходження від абстрактного до конкретного. Пояснимо це на прикладі руху думки від якості через кількість до міри.

Припустимо, що спочатку ми вивчаємо категорію якості. Оскільки і в самій дійсності існує якість, наше дослідження відповідає дійсності. Однак, існують, за думкою Ф. Енгельса, не якості, а лише речі, що мають якості. Передусім, якість у речах не існує без кількісної визначеності. Тому, переходячи від якості до кількості, ми розкриваємо їх єдність, яка існує в самій реальності, і тут також мислення відповідає буттю. Аналогічно стоїть справа з кількістю: спочатку вивчаємо її ізольовано, потім виявляємо її єдність з якістю. Дістаємо подвійний рух: якість — кількість — якість, в якому наявні обидві протилежні ланки пізнання. «Завдяки першому переходу тотожність цих двох визначеностей мається лише в собі...» (тобто ще не розкрита — М. Б.), «...якість міститься в кількості, яка, однак, тим самим є поки що однією визначеністю. Що остання, навпаки, точно так само міститься в першій, що вона точно так само дана лише як знята, це видно з другого переходу — з її повернення в першу. Це зауваження про необхідність подвійного переходу дуже важливе для всього наукового методу»¹⁷. Подвійний перехід характеризує весь діалектичний метод,

¹⁶ Кант. Соч., т. 1, с. 273.

¹⁷ Гегель. Наука логіки, т. 1. М., 1970, с. 415.

тобто кожна пара протилежних категорій підпорядковується йому. Тому І. К. Тавадзе та Г. М. Каландарішвілі припускаються, на наш погляд, неточності, коли «законом подвійного переходу» називають перехід якості і кількості¹⁸. Насправді ж подвійність переходу — характерна риса багатьох категорій. Цей перехід дуже важливий тому, що за його допомогою відтворюється єдність мислення і буття. Якщо кількість виводиться з якості, остання є підстава першої, а виведення — опосередкування. Але це опосередкування розкриває, що якість не самостійна, що її основа — в кількості, сама ж вона — заснована, опосередкована іншим (бо кількісні зміни ведуть до змін якісних). Таким чином, опосередкування обертається: виведення кількості з якості, обґрунтування його є, навпаки, обґрунтування якості кількістю, бо в останньому вона дістає свою основу. Інакше кажучи, «опосередкування є зняття опосередкування» (Гегель), відкриття самостійної основи. Аналогічно і зі зворотним переходом. В цілому обидві розглядувані категорії дістають свою основу в мірі, та — в категорії сутності і т. д. — саме так, як відбувається в дійсності.

Повернемось тепер до «явища» і «сутності». Якщо логічний рух від першого до другої є рух пізнавальний, а зворотне відношення реальне, то, виводячи сутність з явища, ми тим самим відкриваємо не-самостійність останнього, бо воно дістає свою опору в сутності, — як і у самій дійсності. Гносеологічний процес в самому собі знімається і обертається онтологічним, реальним, об'єктивним відношенням. Отже, обидва рухи не розділені в просторі і часі, а органічно поєднані. Те саме відбувається і з законом переходу якості і кількості: гносеологічне відношення «якість — кількість — міра» безпосередньо в самому собі обертається в протилежне, реальне відношення: «міра — кількість — якість». Якщо їх ізолювати, дістанемо два відокремлені відношення. Цікавою щодо цього є думка І. С. Тимофеева, який розрізняє «два закони»: один, закон переходу кількісних змін в якісні, він називає загальним, другий — закон переходу від якості до кількості і далі до міри — законом пізнання¹⁹. Це розрізнення має під собою певну підставу — наявність онтологічного і гносеологічного моментів у діалектичній логіці. Однак це лише моменти, і перетворювати їх в самостійні закони неправомірно, тим більше вважати їх відмінність суттєвою: І. С. Тимофеев гадає, що в другому законі логічні зв'язки не відображають реальних переходів, що, як ми бачили, неправильно.

Таким чином, фундаментальна суперечність — єдність протилежностей мислення і буття, — яка утворює принцип логіки (системи категорій), розв'язується за діалектичним методом — подвійним переходом, або подвійним опосередкуванням полярних категорій. Діалектичний метод дає можливість в логіці понять відтворити реальні зв'язки і опосередкування речей. Тому, стверджуючи: «діалектика і є теорія пізнання», можна сказати і навпаки: «логічна теорія пізнання і є діалектика».

Отже, в логіці неправомірний поділ категорій на онтологічні і гносеологічні, хоч цим не заперечується можливість такого поділу за межами логіки. Моменти логічного процесу поза ним можуть виступати і в самостійній формі. Так, «явище» вживається у кількох значеннях: як реальний процес («світ є сукупність речей і явищ»), як вияв сутності («сутність являється, явище істотне»), як виявлення предмета

¹⁸ Див.: Тавадзе И. К., Каландаршвили Г. М. В. И. Ленин о «Науке логики» Гегеля. Тбилиси, 1959, с. 33, 46 та ін.

¹⁹ Тимофеев И. С. Методологическое значение категорий «качество» и «количество». М., 1972, с. 97—98.

для суб'єкта («ява» в драмі). Те саме стосується й інших категорій. Якою мірою доцільне і правомірне таке розрізнення — залежить від аспекту і мети дослідження, але для логіки воно не характерне; що зазначав В. І. Ленін.

У філософській спадщині В. І. Леніна логічний аналіз категорій посідає значне місце. «Логіка, — підкреслював він, — є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку «всіх матеріальних, природних і духовних речей», тобто розвитку всього конкретного змісту світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, висновок *історії* пізнання світу»²⁰. З цього погляду не може бути категорій, які мали б тільки гносеологічний статус і не мали онтологічного, бо в них так чи так відображається об'єктивна дійсність. Логічні поняття суб'єктивні, поки лишаються абстрактними «але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі»²¹. Всі категорії — чи то якість і кількість, чи то явище і сутність — поєднують у собі об'єктивність і суб'єктивність. Суто гносеологічними вважали їх ті філософи, які вбачали в них пусті суб'єктивні форми мислення; навпаки, як суто онтологічні вони виступали в системах об'єктивного ідеалізму. Для В. І. Леніна «моменти пізнання... людиною природи — ось що таке категорії логіки»²². У фрагменті «До питання про діалектику», аналізуючи її суть, він підкреслював, що тотожність протилежностей є «закон пізнання (і закон об'єктивного світу)»²³. Те саме стосується взаємопереходу кількості і якості, тому неправомірне роз'єднання його на два закони.

Наполягаючи на відображальному характері категорій, В. І. Ленін водночас вважає їх шаблями пізнання, засобами, які допомагають осягати світ і оволодівати ним.

Саме відношення категорій до дійсності, за В. І. Леніном, багатоманітне. Якщо аналізувати його з погляду загальної теорії відображення — це буде гносеологічний підхід до категорій. Якщо враховувати залежність категорій від соціально-історичних умов, від класових відносин, розвитку технології та ін., дістанемо соціологічне висвітлення категорій. Можна проводити аналіз логічних форм за допомогою марксистсько-ленінського принципу єдності логічного й історичного, досліджувати методологічну й регулятивну функцію категорій. Багато цінних ідей висловив В. І. Ленін стосовно діалектики категорій, що теж є одним з найважливіших аспектів вивчення їх змісту. У філософських працях В. І. Леніна містяться принципові положення щодо всіх зазначених аспектів категоріального аналізу. До них належить і власне логічний аналіз, тобто з'ясування зв'язків логічних понять між собою. «Відношення (=переходи=суперечності) понять=головний зміст логіки, причому, — наголошував Ленін, — ці поняття (та їх відношення, переходи, суперечності) показані як відображення об'єктивного світу. Діалектика *речей* створює діалектику *ідей*, а не навпаки»²⁴.

В. І. Ленін критикував Канта, який не показав взаємопереходу категорій, і підкреслював, що категорії треба вивести, виходячи з найпростіших основних, показати взаємозалежність усіх без винятку понять²⁵.

²⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 80.

²¹ Там же, с. 176.

²² Там же, с. 166.

²³ Там же, с. 298.

²⁴ Там же, с. 165.

²⁵ Див.: там же, с. 81, 165, 177.

Для марксистсько-ленінської теорії категорій, безперечно, важливі і потрібні всі перелічені аспекти, або типи аналізу. Без будь-якого з них вона буде неповна. Але їх потрібно і розрізняти за теоретико-пізнавальною роллю.

На закінчення відзначимо, що наявність багатьох точок зору щодо системи категорій свідчить про те, що питання висвітлюється з різних окремих сторін або ж взагалі виходить за межі діалектичної логіки. Власне, сам термін «точка зору» й виражає такий однобічний розгляд. Прогрес пізнання потребує зміни самого підходу: від «точки зору» треба перейти до принципового розв'язання цієї проблеми. Така спроба й зроблена у статті.

* * *

Определение места категорий в структуре диалектического материализма основывается на следующих положениях. Во-первых, категории как объект специального (сознательного) исследования являются предметом диалектической логики, образуют ее «элементы». Полная типология «элементов» диалектического материализма получается с учетом его основных структурных частей, к которым относятся вводная часть (основные принципы), теория познания, логика, диалектика, методология. Соответствующие «элементы» — это черты и принципы, формы осознания бытия, категории, законы, методологические положения. Во-вторых, категории, если не различают сознательное и неосознаваемое их функционирование, действуют на протяжении всего диалектического материализма: прямо, непосредственно — в логике, косвенно — в остальных его частях. В этом смысле можно говорить, что весь диалектический материализм есть система философских категорий. В-третьих, категории имеют разную степень общности, которая возрастает в направлении от первых к последним частям диалектического материализма, так что в конце концов определенности целых теорий или всей философской науки обретают статус категорий. Это возрастание общности объясняется тем, что каждая последующая часть диалектического материализма выполняет методологическую роль относительно предыдущей (логика — в отношении теории познания, диалектика — в отношении логики), что подготавливает закономерное появление «Методологии» как завершающей части системы диалектического материализма.

Главная трудность в построении системы категорий заключается в основном принципе — исходить ли при этом из бытия или познания, поскольку познание движется от явления к сущности, а в действительности отношение обратное — сущность определяет явление. Проблема состоит в обнаружении единства этих противоположных последовательностей категорий, в котором выражается единство противоположностей мышления и бытия. Анализ показывает, что это фундаментальное противоречие, образующее принцип логики — системы категорий — разрешается посредством диалектического метода, конкретней — посредством двойного перехода, или двойного опосредования полярных категорий. Следовательно, в логике неправомерно деление категорий на онтологические и гносеологические. В частности, неверна точка зрения, что переход от качества к количеству и далее к мере — это закон познания, а переход количественных изменений в качественные — только закон объективной действительности. На деле, если количество выводится из качества, то это опосредование есть обнаружение того, что качество несамостоятельно («количественные изменения ведут к изменениям качественным»). Гносеологическое движение оборачивается онтологическим реальным отношением.

Подобным же образом обстоит дело со всеми отношениями философских категорий и с их системой в целом, в которой, согласно диалектическому методу (двойному переходу) указанные противоположные последовательности — не самостоятельные отношения, а стороны целостного логического процесса.

Художня творчість як спілкування

Широке коло питань, пов'язаних з висвітленням ролі художньої творчості в культурному житті суспільства, останнім часом привертає до себе дедалі більшу увагу радянських дослідників. Найважливішою причиною цього є дальше зростання суспільного значення мистецтва за умов розвинутого соціалізму, підвищення його ролі у вихованні трудящих. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді партії, у наш час «відбувається життєдайний процес збагачення мистецтва знанням життя і, з другого боку, дальшого прилучення багатомільйонних мас трудящих до цінностей культури»¹.

Дослідження власне художньої творчості нині виходить за межі суто естетичної проблематики. Так, з'ясування специфіки мистецтва як особливого виду творчості дедалі частіше пов'язується з розкриттям його місця і функцій в системі матеріальної і духовної культури, зростанням його ролі у формуванні загального творчого потенціалу людської особистості та ін. Разом з тим, як показує досвід розвитку філософсько-естетичної думки, вивчення художньої творчості здатне пролити деяке світло і на загальні механізми творчої діяльності людини, зокрема в її світоглядно-ціннісному і особистісно-смісловому вимірах.

Можна твердити, що ці процеси заслуговують на увагу не тільки з власне естетичного погляду, але і в значно ширшому філософському контексті. Посилення соціального значення мистецтва засвідчує неповноту творчих можливостей традиційного для післяренесансної Європи типу художньої діяльності, що ґрунтувався на індивідуальному самовираженні митця і діставав своє ідеологічне виявлення в доктринах «незацікавленості» мистецтва щодо дійсності. Всупереч численним у новітній буржуазній філософії та естетиці спробам розмежувати культуру і творчість як нібито непримиренних антагоністів, сучасне мистецтво явно відчуває внутрішню потребу в підвищенні міри своєї причетності до загального соціального і культурного розвитку людства, а отже, і міри своєї відповідальності за наслідки цього розвитку. У соціалістичному суспільстві, де для цього існують всі необхідні умови, ці тенденції знаходять реалізацію в практиці мистецтва соціалістичного реалізму в тій ролі, яку воно відіграє в будівництві нової культури, у вихованні народу в дусі комуністичних ідеалів. Водночас у межах культури буржуазної, нині вже неспроможної висунути хоч якийсь позитивний суспільний ідеал, що на нього могло б орієнтуватися справжнє мистецтво, занепад традиційних форм художньої творчості нерідко набуває зловісного вигляду тотальної анігіляції мистецтва (так, на VII Міжнародному естетичному конгресі проблемі «смерті мистецтва» була присвячена робота спеціальної секції) або ж призводить до його розчинення у відверто споживацькій стихії буржуазної масової культури, яке теж можна розцінювати як «смерть», не декларовану, але від цього не менш очевидну.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 89.

Особливості розвитку художньої культури сучасності дозволяють і переосмислити деякі факти з історії світового мистецтва в контексті відповідних соціальних і культурних детермінант. Нині вже є підстави сприймати як певну культурну аномалію (звичайно, далеко не безпричинну) індивідуалістичні крайності саме того «звичайного» післяренесансного типу творчості, що його естетична свідомість минулого століття схильна була екстраполювати мало не на всі періоди художнього розвитку людства. В свою чергу, не можна бути байдужим до історичної різноманітності реальних форм художньої творчості з погляду з'ясування загальних закономірностей останньої.

Все сказане і наводить на думку про актуальність проблеми соціально-культурної типології художньої творчості, з'ясування специфіки впливу відповідних соціокультурних форм на самий характер творчого процесу в мистецтві.

Як відомо, типологічний підхід до вивчення явищ культури і мистецтва останнім часом здобуває дедалі ширше визнання у вітчизняній літературі². Одержані з допомогою такого підходу дані істотно збагачують наше розуміння особливостей творчого методу, поглиблюють ставлення до традицій, просторово-часової організації, жанрової і образної структури, стилю і т. д., властивих мистецтву різних епох і різних культурних регіонів. Разом з тим це посилює потребу в узагальнюючих поняттях, які розкривали б системний характер змін в галузі мистецтва, а також зв'язків цих змін з історично-конкретними закономірностями соціального і культурного розвитку. Таку роль, очевидно, і могли б виконувати поняття «тип культури» і «тип художньої творчості»³.

Але якщо перше з названих понять нині вже широко застосовується в різних галузях гуманітарного пізнання, то друге з них ще потребує свого теоретичного обґрунтування. Йдеться насамперед про необхідність осмислення способів включення самого творчого процесу в ту чи іншу систему конкретних соціокультурних зв'язків і визначення його специфіки відповідно до останніх, що могло б бути основою типологічного поділу в даній галузі.

Вчення про соціальну зумовленість і соціальну спрямованість художньої творчості, про суспільну, класову природу естетичного ідеалу митця є одним із визначних досягнень марксистсько-ленінської естетики. Проте у вітчизняній літературі характерні риси творчості осмислюються переважно в загальнопсихологічних термінах, таких як уява, інтуїція, натхнення тощо, з недостатнім врахуванням відповідних об'єктивних, позаособових факторів. А тим часом, як слушно зауважує М. Г. Ярошевський, шлях до загальної теорії творчості «пролягає через загальне вчення про людську діяльність як особливе соціально-

² Назвемо декілька праць, показових для різних напрямів таких досліджень: *Проблеми типології російського реалізму*. М., 1969; *Типологія и взаимосвязи литератур древнего мира*. М., 1971; *Типологія и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада*. М., 1974; Ю. Лотман. *Статьи по типологии культуры*. — «Материалы к курсу теории литературы», вып. I, Тарту, 1970, вып. II, Тарту, 1973; *Типологические исследования по фольклору*. М., 1975 та ін.

³ Останнім часом проблема типів художньої творчості обговорюється в ряді праць радянських теоретиків мистецтва, насамперед літературознавців. Л. І. Тимофеев, зокрема, використовує поняття реалістичного і романтичного типів творчості для характеристики двох сталих в історії мистецтва типів відношення митця до дійсності — «відтворювального» і «перетворювального» (див.: Л. І. Тимофеев. *Основы теории литературы*. М., 1971, с. 105). В основу типології творчості тут, таким чином, покладено лише одну з її ланок, а саме метод. Критичний розгляд концепції Л. І. Тимофеева див. у кн.: М. Б. Храпченко. *Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы*. М., 1975, с. 295—299.

історичне явище. Будучи з самого початку творчою за своєю природою (на відміну від пристосувальної поведінки тварин), ця діяльність здійснюється в об'єктивній системі відносин; що ж до суб'єктивних феноменів («спалахів генія», натхнення, інтуїтивних здогадів та ін.), то вони є вторинними, похідними⁴.

К. Маркс і Ф. Енгельс довели необхідність розгляду самої людської діяльності, в якій би сфері вона не розгорталася, в контексті відповідних суспільних відносин, які й виступають основною умовою і формою її реалізації. Стосовно власне художніх явищ ця методологічна вимога передбачає розгляд як тих виробничих відносин, які в кінцевому підсумку регулюють процеси виробництва і поширення художніх цінностей, становлячи економічне підґрунтя художньої культури суспільства, так і тих, які визначають і формують творчий процес у мистецтві (практично-духовний за своєю сутністю) безпосередньо, — відносин, адекватних внутрішній меті і смисловій структурі самого цього процесу. Цілком зрозуміло (згадаймо приклад, наведений К. Марксом), що творчість Джона Мільтона, який «створював «Втрачений рай» з тією ж необхідністю, з якою шовкопряд виробляє шовк»⁵, розкриває свій справжній смисл в іншій системі суспільних відносин, ніж та, до якої праця художника належить відповідно до свого «продуктивного» чи «непродуктивного» (з погляду капіталістичного виробництва) характеру.

У зв'язку з цим особливий інтерес становить розгляд основоположниками марксизму-ленінізму спілкування у двох аспектах: як природно-історичної основи життєдіяльності суспільних індивідів взагалі, і в аспекті культурно-історичному, — як істотного визначення і цільової причини саме вільної і творчої діяльності людської особистості. Як відомо, справді вільний розвиток людини можливий в суспільному масштабі лише за умов «позитивного скасування приватної власності»⁶. Цей розвиток К. Маркс пов'язує саме з таким типом діяльності, при якому «предмет, який є безпосереднім продуктом діяльності її (людини. — В. М.) індивідуальності, разом з тим виявляється її власним буттям для іншої людини, буттям цієї другої людини і буттям останньої для першої»⁷. Концепція діяльності як спілкування (принципово відмінна від всього того, що висунув у цьому питанні попередній філософський розвиток) і є в марксизмі-ленінізмі тією методологічною основою, яка дозволяє осмислювати будь-який акт людської творчості в термінах його суспільної значущості, поза якою ця творчість втрачає свій сенс.

У цьому світлі й діяльність митця за своїми творчими якостями виступає не лише як самовираження, але і як спілкування⁷, як дійсний взаємозв'язок індивідів відповідно до тих чи інших загальнозначущих суспільних і культурних цінностей. Обидва зазначені моменти — як самовираження, так і спілкування — однаково стосуються сутності людської творчості, зокрема в галузі мистецтва⁸; і якщо наявність моменту самовираження підносить художнє спілкування на рівень вільного і цілісного вияву людської особистості, то водночас, як про це

⁴ М. Г. Ярошевский. На путях к общей теории творчества. — В кн.: Художественное и научное творчество. Л., 1972, с. 21—22.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, с. 384.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, с. 548.

⁷ Там же.

⁸ Докладний розгляд спілкування як особливого виду людської діяльності (одного з «первинних» її видів) див. у праці: М. С. Каган. Общественное как философская проблема. — «Философские науки», 1975, № 5.

свідчить історія мистецтва, сама здатність художника адекватно виразити себе в своєму творі нерозривно пов'язана з характером соціальної спрямованості його творчості, з її суспільним значенням.

Розгляд художньої творчості щодо діалектичної єдності в ній моментів самовираження і спілкування дозволяє осмислити ряд однаково властивих їй суперечливих рис, які з іншого погляду можуть бути сприйняті як вияв принципової «неоднорідності» мистецтва. Справді, якщо будь-яке творче самовираження людини істотно пов'язане саме з орієнтацією на майбутнє, з виходом за межі наявної реальності і її усталених функціональних зв'язків, то будь-яке спілкування в свою чергу передбачає визнання реальності співбесідника і є акцією, що має певне функціональне значення саме в межах наявного, «теперішнього» світу (який, зрештою, містить в самому собі всі можливі передумови для свого майбутнього розвитку). Звідси випливає: якщо невід'ємною ознакою мистецтва є відображення дійсності (того, що є) в світлі естетичного ідеалу митця (того, що повинно бути), пошук і вираження нових можливостей людського бачення і переживання світу, то не менш органічною для нього є й здатність безпосередньо приймати ті чи інші функції історично даної системи культури. Стверджуючи самоцінність творчого вияву людської особистості і будучи в цьому розумінні діяльністю «безкорисливою», художня творчість,— оскільки вона є саме спілкуванням,— передбачає разом з тим і наявність певних історичних ціннісних орієнтацій, певної системи соціально-значущих культурних цінностей, які й визначають її конкретну функціональну спрямованість. Нарешті, саме єдність в художній творчості моментів самовираження і спілкування, яке ґрунтується на відповідному ціннісному виборі, дозволяє зрозуміти її і як діяльність моральну. Якщо здатність мистецтва бути за будь-яких конкретних умов засобом емоційно-образного відображення дійсності, засобом творчого вираження естетичного ставлення людини до навколишнього світу є, очевидно, достатньою передумовою для визначення його власної специфіки, то саме та обставина, що ця специфіка може бути реалізованою лише в процесі спілкування, яке розгортається в системі певних соціальних відносин, дає, на наш погляд, реальну основу для типологічного дослідження відповідних культурно-історичних форм художньої творчості.

Роль митця як представника того чи іншого суспільства не вичерпується роллю спостерігача. У кінцевому підсумку вона визначається участю мистецтва в реалізації певних суспільних ідеалів, що, звичайно, накладає відбиток і на власні відображувально-експресивні можливості певного типу художньої творчості. Історія мистецтва дає багато прикладів такої залежності тих чи інших варіантів підходу митця до дійсності, форм його самовираження, внутрішньої організації і осмислення самого процесу творчості від того функціонального значення, яке діставала ця творчість в контексті безпосередньої практичної реалізації її загальних світоглядно-ціннісних установок.

Зрозуміло, що з цього погляду різноманітність історичних типів творчої діяльності в мистецтві визначається насамперед реальною різноманітністю форм соціального життя людства.

Разом з тим розуміння діяльності художника як спілкування відповідно до суспільних цінностей дає, на наш погляд, можливість досліджувати питання типології і в більш широкому плані, що збігається з історичним генезисом мистецтва як особливої форми людської діяльності. Йдеться насамперед про осмислення вже досить давно зафіксованої естетичною думкою відмінності між двома основними ти-

памі художньої творчості, які з певною умовністю можна було б визначити як «традиційний» і «особистісний»,— відмінності, яка найчастіше характеризується протиставленням «орієнтації на знайоме (минуле, вічне)» — «орієнтації на незнайоме (майбутнє, нове)».

Спираючись на сучасні дослідження в галузі «традиційного» мистецтва (зокрема, такої його форми, як фольклор), можна зробити висновок про істотний зв'язок даного типу творчості в цілому саме з історично обмеженим характером людського спілкування. Обмеженість мистецтва наперед заданими рамками тієї чи іншої локальної спільності створювала умови, за яких його функціональне значення відносно цієї спільності розкривалося найповніше, більш того — було єдино можливим «виправданням» самого існування мистецтва. Разом з тим замкненість мистецтва на функціональних потребах даного обмеженого культурного організму локалізувала і самий феномен художньої творчості, перешкоджала її становленню і осмисленню як специфічної людської діяльності, що має цілі, які виводять за межі безпосередніх виробничих, побутових, релігійно-обрядових та ін. потреб. Конституювання мистецтва як відносно самостійної форми свідомості якраз і передбачає певну віддиференційованість його власних відображувальних можливостей, зумовлену універсалізацією форм спілкування і відповідним розвитком людської особистості. Саме розширення сфери актуальних суспільних і культурних зв'язків дозволяє мистецтву розкритися в своїх суто естетичних вимірах. Не випадково в стародавньому світі найбільший внесок в усвідомлення специфіки мистецтва зробила Греція, культура якої розвивалася у зв'язку з розпадом традиційних родо-племінних структур і стрімкою еволюцією класичних форм античної державності, в умовах інтенсивних і різнобічних відносин з іншими цивілізаціями колишнього Середземномор'я.

Історичні передумови універсалізації спілкування між людьми, завдяки якому усуваються «місцевообмежені індивіди» забезпечує, як показали К. Маркс і Ф. Енгельс⁹⁻¹⁰, лише поступальний розвиток самих продуктивних сил в епоху капіталізму. Але внаслідок внутрішніх антагонізмів капіталістичного виробництва викликані ним до життя універсальні форми спілкування не стають надбанням самих індивідів, а протистоять цим індивідам і панують над ними як сліпа, відчужена від людини сила. Людській особистості, яка переросла природно обмежені традиційні відносини, але ще не стала господарем нових, вироблених цивілізацією універсальних форм спілкування, капіталізм у галузі культури не міг забезпечити нічого, крім досвіду реальної самотності, досвіду боротьби за самоутвердження у ворожому, цілком відчуженому від неї світі.

Зрозуміло, що в такій культурній ситуації розвиток особистісного начала в буржуазному мистецтві супроводжується наростанням у ньому індивідуалістичних тенденцій, а усвідомлення специфічної природи художньої творчості — її поступовим витісненням за межі суспільно значущої діяльності, у сферу «художньої умовності». Зміцнюючи свою суспільну репутацію як мало не єдиного адекватного засобу творчого вираження людської особистості, мистецтво водночас дещо втрачало в своїй безпосередній соціальній дієвості. Складався тип мистецтва цілком «автономного» і самосвідомого, але разом з тим нібито і цілком самодостатнього, вироблялося розуміння художньої діяльності як своєрідної духовної розваги, в якій панує принцип чистої «доцільності без цілі».

⁹⁻¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 32.

Було б, однак, грубою помилкою екстраполювати ці досить-таки абстрактні характеристики «особистісного» типу художньої творчості безпосередньо на весь реальний художній процес останніх сторіч. Йдеться про вихідний «природно-історичний» статус мистецтва, що зумовлював реальну суперечність його розвитку за капіталізму.

Разом із зростанням культурної ізоляції митця в буржуазному суспільстві зростала і внутрішня потреба мистецтва в радикальному подоланні цієї ізоляції. Саме ця потреба значною мірою формувала спрямованість мистецтва критичного реалізму на корінні проблеми соціально-історичної дійсності, його народність, визначала його наполегливий пошук шляхів посилення своєї суспільної дієвості.

Історичною відповіддю на ці запити став реалізм соціалістичний — мистецтво, що відкрито зв'язало свою долю з долею нової пролетарської спільності — єдиної сили, яка не тільки могла протистояти стихії буржуазного індивідуалізму в галузі культурного життя, але й здійснює революційне перетворення соціальної дійсності.

Комуністичне перетворення суспільства, як відомо, включає в себе встановлення свідомого контролю над виробленими цивілізацією універсальними формами спілкування. «Те об'єднання людей в суспільство, — відзначає Ф. Енгельс, характеризуючи процес цього перетворення, — яке протистояло їм до цього часу як нав'язане зверху природою та історією, стає тепер їх власним вільним ділом»¹¹⁻¹². Це означає, що лише в процесі будівництва комунізму вироблена людством універсальність спілкування перетворюється на справжнє надбання культури.

Завдяки цьому художня творчість втрачає характер індивідуально-замкненої діяльності. Розвиваючись в умовах невідчуженого людського спілкування, вона набуває високого суспільного значення, вносить свій вклад в розв'язання корінних проблем нової багатомільйонної аудиторії мистецтва. Разом з тим включення художньої творчості в контекст універсального культурного спілкування не сковає власну індивідуальність митця, не гальмує творче самовираження. Комуністична культура, покликана творчо засвоїти і розвинути далі кращі здобутки культурного розвитку всього людства, потребує людини цілісної і вільної, людини-творця. Виховання такої людини стає одним із центральних завдань будівництва нового суспільства. А через це її мистецтво виявляється найбільш «функціональним» саме в реалізації своєї естетичної сутності — як історично розвинутий спеціалізований засіб виховання почуттів цілісної людської особистості.

Схарактеризуємо в цьому зв'язку деякі типологічні особливості сучасного соціалістичного мистецтва. Передусім з'ясуємо питання про співвідношення нової творчої індивідуальності митця і суспільних цінностей соціалістичного мистецтва.

Загальновідомо, що мистецтво соціалістичного реалізму зростало й мужніло в послідовній боротьбі проти будь-яких проявів буржуазного індивідуалізму в художній творчості. В. І. Ленін у своїй класичній праці «Партійна організація і партійна література» всебічно обґрунтував і розкрив шлях розвитку нового, соціалістичного мистецтва, вільного від свободи «буржуазно-анархічного індивідуалізму»¹³. Дух колективізму, яким пройняте це мистецтво, дістає своє втілення як в ідейно-емоційному змісті конкретних творів соціалістичного реалізму, так і в загальній спрямованості самої художньо-творчої діяльності, в усвідомленні її митцем як частини загальнопартійної, загальнонарод-

¹¹⁻¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 278.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 95.

ної справи комуністичного будівництва, утвердження в суспільному житті цінностей передового комуністичного світогляду.

Ця колективістська спрямованість соціалістичного мистецтва не має нічого спільного з тими галасливими «антиіндивідуалістичними» заявами, які в ХХ сторіччі характеризують численні напрями так званого художнього авангарду і в сукупності своїй заовідчують лише давно відому дрібнобуржуазну тактику перестрибування від одного крайнього погляду до іншого.

Приклад Шолохова, Шостаковича, Ейзенштейна показує, що торжество в мистецтві нової, колективістської системи духовних цінностей не тільки не означає якогось обмеження прав творчої особистості митця, а, навпаки, можливе лише через її максимальне розкриття. Мистецтво соціалістичного реалізму можна охарактеризувати і як новий, якісно вищий етап художнього осмислення і вираження людської індивідуальності. Таке діалектичне взаємозбагачення особистісного і колективістського начал художньої творчості зумовлене насамперед самою гуманістичною природою комуністичних ідеалів, які орієнтують на гармонійний розвиток людини в усьому багатстві її здібностей, стосунків з іншими людьми, а через це й не можуть мислитися у відриві від своєї реальної життєвої наповненості. Керуючись цими ідеалами, мистецтво соціалістичного реалізму утверджує їх у свідомості мас у максимально конкретній і особистісно осмисленій формі. Разом з тим воно виступає і як художня совість суспільства, стимулюючи непримиренне ставлення до будь-яких явищ, несумісних з вимогами високої комуністичної моралі.

Конкретне втілення колективістської спрямованості соціалістичного мистецтва в структурі самого художньо-творчого процесу визначається передусім спільністю вихідних світоглядних позицій митців, єдиним методом художнього освоєння дійсності. Потребує свого дальшого розкриття питання про вплив цієї світоглядної єдності на самий арсенал відображувальних засобів мистецтва, на його стильову специфіку.

Незалежно від того, маємо ми справу з загальним стилем художнього напрямку чи з індивідуальним стилем митця, чи навіть із стилем, який характеризує лише окремі періоди творчості того чи іншого майстра, саме поняття стилю завжди передбачає певну дисципліну індивідуальної творчості, її підпорядкування єдиним засадам. Так, монолітність великих стилів мистецтва середньовіччя була, як відомо, пов'язана з пануванням єдиного надособистісного начала, головним чином зі слабкістю особистісних начал художньої творчості. У післяренесансному мистецтві посилення ролі особистості і релятивізація традиційних культурних канонів привели до поступового звуження прерогатив «великого стилю» на користь індивідуальної творчої манери митця. Надзвичайно розширюючи виражальні можливості мистецтва, цей процес мав досить-таки неоднозначні художні наслідки. Протягом останніх століть таке розпорошення єдиного стилю все частіше оберталось довільною, необов'язковою стилізацією мистецтва, що втратило свою колишню «субстанціальність» (ситуація, яка знайшла найглибше розкриття в естетичних роздумах таких корифеїв європейської культури ХХ ст., як Герман Гессе і Томас Манн).

З цього погляду становлення реалізму і пов'язане з ним перенесення ціннісних орієнтацій творчості на навколишню соціальну дійсність означало також і відновлення прав стилю в мистецтві,—стилю, який усвідомлюється як іманентний засіб адекватного художнього відтворення об'єктивної дійсності в усій повноті її власних вимірів.

Єдність стилю соціалістичного реалізму характеризується наполегливим пошуком форм і шляхів нового бачення світу, що відповідають безмежності розвитку самої суспільно-історичної дійсності в процесі її комуністичного перетворення. Така єдність ґрунтується на засадах, протилежних тій «естетичній негнучкості», яка характеризувала монолітність великих стилів минулого. Вона потребує від митця загостреного відчуття всього нового, що в кінцевому підсумку і визначає її життєдіяльність. Як ми вже зазначали, в світлі магістральних завдань комуністичного будівництва найістотнішими виявляються саме ті функції мистецтва, які впливають безпосередньо з реалізації його власної естетичної сутності. Це — нерозривно пов'язані між собою функції художньо-образного пізнання і освоєння дійсності і ідейно-естетичне виховання людської особистості. Водночас з посиленням ролі мистецтва в суспільному житті відбувається невпинне розгалуження цих основних функцій, утворення безперервного функціонального спектра, в якому до деякої міри знімається протилежність між тим, що специфічно саме для мистецтва, і тими загальнокультурними функціями, в реалізації яких воно бере участь нарівні з іншими формами людської діяльності. Важливим стимулятором цього процесу виступає поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Як зазначають радянські дослідники, «в розвинутому соціалістичному суспільстві за умов НТР відбувається процес своєрідного виходу мистецтва за свої власні межі як відносно самостійної форми суспільної свідомості, художнє начало дедалі глибше проникає в трудову діяльність і дозвілля людини, стає відчутнішою роль естетичного фактора в предметно-практичній і пізнавальній діяльності, у взаєминах і ціннісних орієнтаціях індивідів»¹⁴.

Суспільно-організаторська, евристична, просвітницька та ряд інших загальнокультурних функцій сучасного мистецтва за останні роки привертають до себе пильну увагу багатьох радянських естетиків. Дальшої розробки заслуговує, на наш погляд, і питання про його рекреаційні функції, його роль у відновленні внутрішнього балансу людської особистості¹⁵.

Гуманістична природа мистецтва виявляється однаковою мірою як у його виховній місії, у формуванні ним цілей і ціннісних орієнтацій, що визначають суспільно значущу діяльність людської особистості, так і в його здатності духовно підтримати людину, посилити її впевненість у своїх силах і віру у власні можливості. На відміну від вироблених буржуазною «масовою культурою» спеціалізованих засобів «компенсації», прогресивне мистецтво досягає цієї мети не продукуванням ілюзій, а реально збагачуючи особистість, віддаючи їй частку накопиченого ним духовного багатства, частку людського оптимізму.

У наш час загальні рекреаційні можливості мистецтва помітно зростають під впливом таких могутніх факторів, як збільшення вільного часу трудящих і розповсюдження сучасних засобів масового тиражування і трансляції художніх творів. У безпосередній культурній практиці соціалістичного суспільства відкриваються широкі можливості для розвитку колективних форм художньої творчості. Вони здійснюються як у галузі професійного мистецтва (особливо слід відзначити при цьому роль сучасного науково-технічного прогресу, який «в певних відношеннях все більше виводить мистецтво за межі індиві-

¹⁴ Сучасна науково-технічна революція та мистецтво. К., 1975, с. 7.

¹⁵ Постановку проблеми співвідношення мотиваційних і рекреаційних функцій мистецтва див. у статті: Л. Переверзев. Дизайн и фольклор. — «Декоративное искусство СССР», 1973, № 4, с. 35.

дуальної творчості»¹⁶), так і в сфері художньої самодіяльності, яка в наші дні охоплює дедалі ширші верстви населення.

Важливо, однак, підкреслити, що розвиток колективних форм художньої діяльності є лише одним із виявів зростаючої активності народних мас, пробуджених соціалізмом до свідомої історичної творчості. І роль мистецтва у вихованні цієї творчої активності трудящих у всіх галузях суспільного життя полягає, звичайно, не в тому, щоб перекидати на плечі масової аудиторії обов'язки митця (як це здається теоретикам сучасного неоавангардизму). Вона зумовлюється насамперед здатністю мистецтва робити невід'ємним духовним надбанням кожної особистості ті високі цілі комуністичного суспільства, які утверджують саме творче ставлення до дійсності і визначають гуманістичну спрямованість цієї творчості. Саме в цьому розумінні, як відзначав В. І. Ленін, мистецтво повинно входити «найглибшим корінням у саму товщу широких трудящих мас. Воно повинно бути зрозуміле цим масам, і вони повинні любити його. Воно повинно об'єднувати почуття, думку і волю цих мас, піднімати їх. Воно повинно пробуджувати в них художників і розвивати їх»¹⁷. Не можна бути правдивим художником без любові до людини, без ясного усвідомлення цілей, заради яких в а р т о б у л о б присвятити своє життя творчості. Формуючи в людини світлу здатність бачити такі цілі, мистецтво таким чином сприяє вихованню її творчої активності.

¹⁶ А. Егоров. Проблемы эстетики. М., 1974, с. 158.

¹⁷ Ленін про культуру і мистецтво. К., 1957, с. 508.

* * *

Возрастание общественного значения искусства в условиях развитого социализма обуславливает актуальность исследования вопроса о социально-культурных особенностях художественного творчества. Ответ на него предполагает учет условий развития материального производства и порождаемой им исторически определенной системы общественных отношений, а также учет специфики искусства как одной из форм человеческого творчества. Это дает возможность осмыслить последнее не просто как самореализацию субъекта, но и понять его как общение. Анализ конкретно-исторической природы художественного творчества позволяет раскрыть его функциональный смысл относительно той или иной системы социальных ценностей, что в конечном счете и создает возможности изучения его социально-культурных особенностей. Для исследования художественной деятельности в сфере современного социалистического искусства особенно существенным является характер выраженных в искусстве ценностей передового, коммунистического мировоззрения, отражающих специфику утвердившихся в социалистическом обществе форм общения.

Зв'язок фантазії

з інтуїцією в науковій творчості

Розвиток науково-технічної революції, органічне поєднання її досягнень з перевагами соціалістичної системи господарства потребує з'ясування механізмів підвищення ефективності наукової і технічної творчості. У філософській і психологічній літературі цьому питанню останнім часом надається значної уваги в зв'язку з завданням побудови загальної теорії наукової творчості.

Науковий пошук містить у собі різні елементи, етапи. Зовнішні ознаки його вияву вже описані у психологічній літературі. Значно важче з'ясувати внутрішні процеси і структуру творчого акту. В цьому важливу роль може відіграти гносеологічний аналіз усталених взаємозв'язків і закономірностей процесу творчості.

Коли наявні результати пізнання входять в суперечність з новими фактами й спостереженнями, створюється проблемна ситуація. Розв'язання проблем не завжди можливе лише на основі логічних умовисновків, засновки яких фіксують вже відомі теоретичні положення. Позбутися цих труднощів у процесі пізнання допомагають фантазія, уява та інтуїція. З їх допомогою здійснюється стрибок, який наближає до розв'язання суперечності. І хоч здогадка, творче осяяння потребують логічного обґрунтування, поза інтуїцією та фантазією неможливо зробити вирішальний поворот від старого до нового знання. Ось чому вчені завжди надавали інтуїції та фантазії великого значення. В. І. Ленін підкреслював, що фантазія «є якість найбільшої цінності»¹.

Фантазія виявляється багатопланово. Ми спинимось на деяких особливостях творчої фантазії, що є здатністю суб'єкта на основі вільного поєднання уявлень і понять створювати образи і картини можливих і неможливих об'єктів. В останньому випадку цінним є якщо не сам образ, то характер поєднання його елементів. Фантастичність цього поєднання може дати поштовх до створення такого поєднання інших образів об'єктивної дійсності, при якому неможливе перейде у можливе. Таким чином фантастичний образ при відповідній логічній обробці може бути стимулом наукового пошуку.

Творчий процес потребує фантазії, але не зводиться до неї. Творчість — це взаємодія всіх компонентів людської свідомості, яка є відображенням об'єктивної дійсності. Але фантазія відзначається великою гнучкістю і динамічністю, здатністю вступати в різноманітні поєднання з усіма компонентами пізнавального процесу, включаючи інтуїцію.

Інтуїція є здогадкою, кінцевим результатом, висновком, отриманим без попереднього логічного обґрунтування. Але це зовсім не випадкове здогадування. Відомо, що інтуїтивному вирішенню передують тривала обробка великої кількості інформації. Учений не готує інтуїтивного рішення заздалегідь, але, проводячи інтенсивний науковий

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 118.

пошук, він не тільки свідомо, але й неусвідомлено засвоює досить значну інформацію. Частина цієї інформації немов би дозріває на рівні підсвідомого та безперервно трансформується, вступаючи у різні комбінації з тим запасом даних, які здобуті відповідно до програми розв'язання поставленої проблеми. Вдала комбінація підпадає під контроль уваги і виводиться у сферу усвідомленого. В результаті, виникає несподіване рішення, яке називають інтуїтивним.

Співвідношення інтуїції з творчою фантазією — один із аспектів процесу відкриття нового. Їх вивчення має велике теоретичне значення, оскільки дозволяє проникнути в структуру творчого процесу, в його внутрішні взаємозв'язки і цим наблизити до розуміння закономірностей наукової творчості.

Щоб з'ясувати зв'язок інтуїції з фантазією, треба визначити, в чому полягає їх схожість. Спорідненість інтуїції і фантазії полягає в тому, що як перше, так і друге залежить від нагромадженої інформації. Інформацію навіть називають «матір'ю інтуїції»². Такий же вислів можна застосувати і щодо фантазії. Інформація — основа інтуїції і фантазії.

Інтуїція належить до «стику» раціонального з чуттєвим. Вона охоплює сферу тієї підсвідомої раціональної дії, яка здійснюється безперервно і паралельно з логічним мисленням. З допомогою інтуїції провадиться попутне збирання інформації від зовнішнього світу. Ця інформація, в зв'язку з відсутністю розгорнутого мислення, редукована. Але вона цінна своїм ближчим зв'язком з об'єктивною реальністю. Водночас відзначимо, що в актах інтуїції відбувається не просто співвідношення логічного з чуттєвим, а передусім раціонального з підсвідомим.

Тут вимальовується і деяка різниця між фантазією і інтуїцією. Річ у тім, що фантазія живиться усвідомленою інформацією, інтуїція ж тим, що колись людиною сприймалося і фіксувалося підсвідомо. Тому інтуїція є цілком самостійним актом. Наближення до істини інтуїції і фантазії відбувається різними способами, але в тому і в другому випадку це будуть різновиди «угадкування» кінцевого результату. В цьому угадуванні можуть бути відхилення, які під час взаємодії з раціональним мисленням, логікою, досвідом і знаннями вченого уточнюються.

Подібно до того, як інтуїція спирається обов'язково на попередні знання, фантазія також виходить з тих знань, які має суб'єкт. Але в інтуїції кінцевий результат досягається завдяки переступанню через ланцюг логічних опосередкувань і доводів. У творчій фантазії також досягається кінцевий результат, але через довільне поєднання часток реального. Сама основа конкретного знання не передається безпосередньо, а опосередковується своєю логікою фантастичної дії. У цій логіці одним із центральних моментів є виявлення реально можливого з хаосу формально можливих явищ.

Виявлення інтуїції чи фантазії в той чи інший момент творчого процесу залежить від попереднього опосередкування, тобто досвіду, характеру знань, а також чималою мірою від конкретної ситуації. Важливу роль у цьому відіграє «стиль» творчого пошуку в науці. Проте, головним чином, не від вченого залежить, як з'явилося нове — за допомогою дії інтуїції чи фантазії, а від характеру наукового матеріалу. Можливий і такий зв'язок, коли в інтуїції «виявляється сво-

² Див.: Хорев В. И. Проблема интуиции в свете ленинской теории отражения. — В кн.: В. И. Ленин и теория отражения. Свердловск, 1970, с. 55.

бода людської думки, її здатність через творчу уяву піти далі того, що може бути доведене на основі вже досягнутих результатів»³. Інакше кажучи, інтуїція виявляється внаслідок творчої уяви, за її допомогою.

Як інтуїція, так і фантазія в цьому розумінні мають єдиний корінь і проявляються в тому чи іншому різновиді процесу виникнення нового. По суті це грані того самого процесу, які використовуються людиною залежно від характеру знань і системи логічних утворень.

Взаємозв'язок інтуїції з фантазією неодмінний і повсюдний у творчому процесі. В строгому розумінні їх не можна відокремити одне від одного, тому що необхідні взаємопереходи одного в інше в ході наукового пошуку. На думку В. А. Роменця, інтуїція, фантазія, мислення — три основні здібності, які «перебувають у стані активної взаємодії»⁴. Він доводить, що фантазія спочатку вийшла з інтуїції, що фантазія є інтуїція, прояснена уявленням.

Інтуїція породжує фантазію — це правильно. Але можливий і зворотний зв'язок — вияв інтуїції як пориву творчої фантазії⁵. Перевага того чи іншого варіанта залежить від взаємодії суб'єкта з об'єктом.

Не можна інтуїцією обгрунтувати, спростувати чи утвердити фантастичний образ. Для цього потрібні специфічні форми співвідношення фантастичної дії з мисленням. Але інтуїція може передбачити, визначити наперед цінність фантастичного образу до його логічного обгрунтування. Дія фантазії в цьому разі не обов'язкова. Вона можлива, якщо в сфері підсвідомого встановлено взаємозв'язки, що співвідносяться із взаємозв'язками, виявленими в образі фантазії.

Образ інтуїції — це нове співвідношення понять, а образ фантазії — нове співвідношення уявлень. Але в процесі творчості ці два різновиди відтворення нового іноді нероздільні, а в деяких випадках змінюють один одного, безперервно чергуючись, поки весь ланцюжок відносин не досягне моменту, коли нове почне відповідати логічному ходу думки. Цей теоретичний висновок підтверджує проведене нами емпіричне дослідження⁶.

У наукознавчій літературі вважається, що всі відкриття можна поділити на три групи: 1) такі, що зроблені методом проб і помилок; 2) проведені методом запланованого заздалегідь накресленого дослідження; 3) випадкові⁷. Якщо погодитися з таким розмежуванням відкриттів, то слід врахувати, що в кожній групі творча фантазія може виявитися по-різному. В групі відкриттів, здійснених за методом проб і помилок, творча фантазія виявляється як передумова вибору чергової проби. Перехід від однієї проби до іншої відбувається не довільно, а цілеспрямовано. Фантазія при цьому дає людині можливість уявити найімовірніший варіант проби. Вчений зовсім не перебирає всі варіанти підряд, а в кожній дальшій пробі сподівається дістати роз-

³ Колпін П. В. Теоретические построения Альберта Эйнштейна и современная философия. — У зб.: Пространство и время в современной физике. К., 1968, с. 7.

⁴ Роменец В. А. Анализ творческого процесса. — «Філософська думка», 1972, № 1, с. 61.

⁵ Исагулов З. И. Воображение и его роль в литературно-художественном творчестве. Алма-Ата, 1971, с. 15.

⁶ В 1972 році машинній обробці в обласному обчислювальному центрі Миколаєва було піддано 558 анкет раціоналізаторів і винахідників. На питання «Яку роль відіграє фантазія і інтуїція у виникненні раціоналізаторської ідеї» одержано таке співвідношення відповідей: основну роль відіграла фантазія — 7,8%, основну роль відіграла інтуїція — 27,7%, спочатку фантазія, а потім інтуїція — 8,2%, фантазія і інтуїція чергувались одне з одним — 36,1%.

⁷ Див.: Родный Н. И. Некоторые аспекты проблемы научных открытий. В кн.: Научное творчество. М., 1969, с. 152—153.

в'язання завдання. Фантазія вченого працює в напрямі вибору найвдалішого варіанта, який уявляється йому можливим. Тут образ фантазії, вступаючи у взаємодію з раціональним мисленням, утверджується чи зникає як неправдиве явище. При цьому мета заздалегідь ясна. Якщо образ фантазії — не схема кінцевого результату, він тут же відкидається.

У відкриттях за типом другої групи, що здійснювалось як заздалегідь заплановане дослідження, фантазія виявляється в міру нагромадження достатньої інформації. Певна сума інформації гальмує процес сприйняття, в дію вступає нова якість — встановлення взаємозв'язків між фактами. Ці взаємозв'язки утворює фантазія.

Дані згаданого анкетного опитування підтверджують зв'язок між виявом фантазії і нагромадженням інформації⁸. В заздалегідь запланованому дослідженні роль творчої фантазії в ході дослідницького пошуку вища, ніж інтуїції, хоча загалом в технічній творчості інтуїція посідає почесніше місце, ніж фантазія⁹.

Третя група відкриттів, які мають випадковий характер, більше пов'язана з дією творчої фантазії. В першій і другій групі фантазія відіграє службову, допоміжну роль. У третій групі вона виражає більшу самостійність. Сам по собі акт випадкового відкриття не має елементів фантастичної дії. Але випадкове відкриття — плід наполегливих пошуків, в ході яких дія творчої фантазії зачепила суміжні області, співвіднеслася з непередбаченою інформацією.

Інтуїція і творча фантазія — це немов би два стовпи, на яких тримається вся будова творчого акту. Третім «стовпом» слід визнати логіку мислення, яка завершує, доповнює і спрямовує як інтуїтивну, так і фантастичну дію.

Інтуїція приходить на допомогу, коли з'являється перешкода в розвитку фантастичного образу. Якщо ж і інтуїція не діє, відкривається поле дії фантазії. Думка і собі перехоплює здобуток фантазії, вникає в її суть не тільки логічним способом, а й за допомогою інтуїції. Дія інтуїції дає поштовх до осмислення фантастичного образу.

В творчому процесі великих учених ці співвідношення і взаємопереходи виявляються найчастіше. Наприклад, рівність інертних і гравітаційних мас, прийнята Ейнштейном як фундаментальний закон, була результатом не тільки геніального теоретичного осмислення фізичних явищ, а також й інтуїтивним вирішенням, за яким настав мислений експеримент. Уявний дослід з ліфтом був можливий як вияв багатої творчої фантазії.

Уява, фантазія у своїй дії можуть іноді злитися з інтуїцією, але це не означає, що одно входить в інше. І тут лишається принцип взаємодії взаємовпливу. В процесі творчого акту безперервно відбувається то зближення, то віддалення інтуїції і творчої фантазії. Цей рух безупинний, в процесі творчості переважає то перше, то друге.

Жодному зі згаданих компонентів творчого процесу не можна надати переваги, розглядаючи як щось центральне, всюдисуще. Пошуки прояву інтуїції в уяві не розкривають зв'язку уяви і інтуїції. В

⁸ На питання «Що заважає визріванню творчої ідеї» подані такі відповіді: нестача необхідної інформації — 39,9 процента, надлишок інформації — 5,3, процента опитаних. Решта відзначили інші чинники.

⁹ Якщо виникненню творчої ідеї передує завдання відділу конструкторського бюро, то вперше осяяння виникає як фантазія — у 42,7 процента, у вигляді інтуїції — у 27,8 процента опитаних. Спочатку творча ідея виникає як фантазія у 13,4 процента, у вигляді інтуїції — у 82,3 процента опитаних. Ці дані не суперечать висловлюванням у філософській і кібернетичній літературі про місце і співвідношення інтуїції з творчою фантазією у науковій і технічній творчості.

цьому разі інтуїція подається як щось народжене з уяви. Проте вона має свою певну природу. Інтуїція може співвідноситися з іншими компонентами розумової діяльності, але не впливати то з одного, то з іншого елемента.

В одних випадках наукове відкриття характеризується інтуїтивним виявом, «осяянням» і доповнюється фантастичною уявою. Цей рух більш характерний для технічної творчості, діяльності вченого. В другому випадку наукове відкриття починається поривом фантазії, співвідношенням уявлень, заздалегідь опосередкованих думкою. Фантастичне тут підпорядковане логічному. Тут інтуїція відіграє допоміжну роль. Нею немов підтверджується реальність, правдоподібність гри уяви. Інтуїція узгоджується з уявою; вони виступають одночасно, впливаючи на раціональне, логічне.

Може бути і третя ситуація, коли стрибок фантазії не підтверджується інтуїцією. Ця суперечність розв'язується втручанням логічного, за допомогою думки визначається, відкриття це чи гра фантазії.

Четвертий випадок — інтуїція не узгоджується з фантазією, уявою, дослід чуттєвого не співвідноситься з інтуїтивним. Цей варіант також призводить до суперечності, розв'язання якої припадає на долю логічного.

Розкриття закономірностей вияву як інтуїції, так і фантазії, а також їх взаємозв'язків у науковому творчому пошуку дає, на наш погляд, змогу глибше пізнати ці процеси і виробити основу для їх моделювання з тим, щоб використати їх для створення досконаліших кібернетичних пристроїв.

У машин «поки що немає інтуїції, щоб з великої кількості можливих значень вибрати єдине потрібне»¹⁰. А чи можлива взагалі в більш складному кібернетичному приладі своя інтуїція? Очевидно, так. На основі збагачення пам'яті машини та застосування певних принципів обробки інформації в ній може сформуватися така система знань, в процесі функціонування якої виникатимуть не тільки закономірні ланцюги логічних опосередкувань одних елементів іншими, а й раптові зв'язки, тобто акти, аналогічні інтуїції. Але така «машинна інтуїція» «діятиме» сама по собі, поза зв'язком і співвідношенням з творчою фантазією. Це означає, що в машині можливе моделювання лише частини інтуїції, бо її більш-менш повне відтворення поза процесом фантазії — безпредметне.

У теоретичному вивченні, як і в моделюванні, потрібна однозначність змісту. Проте людина універсальна; вона може бути одночасно вченим, художником, композитором, скульптором, винахідником. А, вивчаючи її творчий процес, ми змушені розглядати процес створення художнього образу (це має охопити естетика); поза відзначеним зв'язком вивчити систему її раціонального мислення (таке під силу спеціалістові логіки); в окремому аспекті розкрити пізнавальну суть творчого процесу вченого (таким розглядом зацікавиться гносеологія). Як бачимо, універсальне моделювання інтуїції і фантазії, як частини творчого процесу, є надзвичайно складне завдання.

Який же з цього вихід? Чи можна кінець кінцем моделювати хоча б у деяких рисах творчий процес різносторонньо, якоюсь мірою наближаючись до гнучкості мислення живого мозку?

Машина ніколи не освоїть усіх тонкощів розумового процесу; всіх їх не можна моделювати та й не має в цьому потреби. Проте ма-

¹⁰ Левитин К., Меламед А. Диалог с машиной.— «Знание — сила», 1966, № 9. с. 3.

шину можна вдосконалити, зробити її «мислення» гнучкішим. Для цього їй потрібно взяти на своє утримання певну дозу «машинної інтуїції» і «машинної фантазії». Здійснення таких процесів можливе на основі конкретного моделювання сталих співвідношень і взаємодій, виявлених в результаті гносеологічних розробок, зокрема вивчення відображувальної здатності творчої фантазії, інтуїції та інших компонентів процесу творчого пошуку. Нарешті, потрібне встановлення стійких співвідношень між всіма компонентами свідомості в ході творчого пошуку. Знайти правильну методику вивчення цих процесів дає змогу лєнінська теорія відображення.

* * *

Творческое раскрытие нового в процессе познания предполагает использование интуиции и фантазии. Образ интуиции — это новое соотношение понятий, а образ фантазии — новое соотношение представлений. В процессе творчества эти два вида освоения нового выступают либо нераздельно, либо сменяют друг друга, непрерывно чередуясь, пока вся цепь эвристических взаимосвязей не приведет к должному соответствию нового результата логическому ходу исследовательской мысли. В этом смысле интуиция и фантазия имеют единый корень. Это — две грани одного и того же творческого процесса, которые используются человеком в зависимости от характера знаний и их логических систем.

Изучение закономерностей проявления как интуиции, так и фантазии, а также их взаимосвязей в творческом поиске дает возможность изучения и моделирования общих закономерностей научного творчества.

О. О. ПОЛІЩУК

Реакційна сутність буржуазно-націоналістичних тверджень про «українську соборну самостійну державу»

Величезні досягнення радянського народу у соціально-економічному, духовному і культурному розвитку, провідна роль Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності у сучасній міжнародній політиці — усе це сприяє дальшому піднесенню авторитету реального соціалізму, є вагомим підтвердженням правильності революційної марксистсько-ленінської теорії. «Ще міцнішими стали морально-політична єдність радянського суспільства, братерська дружба всіх народів нашої країни,— відзначив у доповіді на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев.— Дальшого розвитку набула наша соціалістична демократія, стало повнокровнішим, заграло новими барвами громадське життя. Зросла активність радянських людей у праці, управлінні виробництвом, у вирішенні громадських і державних справ...»¹

Історичні успіхи соціалізму, зміцнення і розвиток радянської держави викликають страх і ненависть наших ідейних супротивників, які не спиняються і перед ідеологічними диверсіями. Вороги соціалізму настирливо намагаються втручатися у внутрішні справи Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, розпалюють демагогічні кампанії. «Їх галасливими підспівувачами виступають,— підкреслив у Звітній доповіді ЦК КП України XXV з'їзду Компартії України тов. В. В. Щербицький,— емігрантські українські буржуазно-націоналістичні організації і зарубіжні сіоністські центри.

Наші відверті і замасковані ідейні вороги, ...всілякі зрадники свого народу вдаються до все більш підступних і витончених спроб розхитати, підірвати устої соціалізму в нашій і в братніх країнах»². Одним із традиційних засобів ідеологічних диверсій є буржуазно-націоналістична фальсифікація закономірностей історичного розвитку радянських соціалістичних націй і народностей. Зокрема українські буржуазні націоналісти чи не найбільше зусиль витрачають на те, щоб «довести», що історична доля українського народу склалася «не так», як, на їх думку, мала скластися. Копирсаючись в універсалах Центральної ради, вишукуючи «підтексти», роз'яснюючи «справжні» наміри й «приховані ідеали» тих чи тих «провідників» націоналізму, вони будь-що намагаються запевнити, нібито існує якийсь особливий, «винятковий» історичний шлях розвитку української нації, яку відкрили свого часу фундатори Центральної ради і УНР, «зрозуміли» маріонеткові гетьмани і діячі Директорії, а нині оунівці всіх гатун-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 4.

² Матеріали XXV з'їзду Компартії України. К., 1976, с. 69.

ків, але реалізації якої «перешкодили» Жовтнева революція, встановлення Радянської влади і побудова соціалізму в СРСР.

У цій «теоретичній» діяльності українських буржуазних націоналістів мало не центральне місце посідає претензія на «наукове» обґрунтування доктрини «самостійності» України. Твердження про українську соборну самостійну державу є тим ідеологічним штандартом, під яким вже понад півстоліття гуртуються реакціонери — емігранти, вигнанці й зрадники — усі ті, від кого раз і назавжди звільнилася Радянська Україна. У ньому, немов у дзеркалі, відбилася еволюція поглядів буржуазно-націоналістичної еміграції, а також класова спрямованість тих ідей, які покладені в основу доктрини «самостійності». І якщо аналіз першого аспекту виявляє цілу низку концепцій — від думок про «відрубність» української нації і «визвольну місію» фашизму до сучасних тверджень про особливості «національного духу і вдачі» українського народу тощо, то другий аспект постає як цілком одноплановий, бо скрізь і завжди «теоретичні шукання» українських буржуазних націоналістів мали й мають одну й ту саму класову спрямованість, були і є ідеологічною формою апології капіталізму, одним із засобів досягнення класових цілей української буржуазії, наукоподібним «обґрунтуванням» претензій української буржуазно-націоналістичної еміграції, одним із засобів підривної, антирадянської діяльності українських буржуазних націоналістів.

Міф про «самостійну державність» виник свого часу як ідеологічний фантом, а не як суто теоретична абстракція, як це силкуються довести українські буржуазні націоналісти. Його утилітарно-ідеологічна функція відразу взяла гору: непоказні діяння українських буржуазних націоналістів потребували «теоретичного» прикрашення. Отож, доктрина «самостійності», як і інші буржуазно-націоналістичні доктрини, — це не «боротьба за ідею», як запевняють її автори і прихильники, а «ідея для боротьби», ідеологічний засіб обстоювання класових інтересів буржуазії, її зазіхань на владу на українській землі.

Цю рису доктрини «самостійності» потрібно враховувати, аналізуючи її сучасні модифікації. Великою мірою нею пояснюється фрагментарність і еkleктичність цих модифікацій, що наявна як у їхньому концептуальному складі, так і в методології та в історії їх становлення. Адже, як відомо, спочатку зрадницька «практика» українських буржуазних націоналістів випереджувала ці теоретичні вправи. До того ж, надто часто мінялися їхні хазяї, ті, з ким вони готові були «визволяти» Україну і заради врахування чийх інтересів українським буржуазним націоналістам щоразу доводилося перекроювати свої «теоретичні» постулати.

Нині співіснують декілька варіантів доктрини «української соборної самостійної держави», яких дотримуються різні емігрантські групи і течії. Не спиняючись детально на цих різновидах, зазначимо, що їм усім притаманне зображення радянської соціалістичної державності як якогось історичного нонсенса, як «нав'язаної» форми суспільної організації, «чужої» і неприродної для «національного духу» українського народу. Крім того, усі вони пропонують свої моделі «ідеальної держави» для України. Ці моделі у рамках доктрини «самостійності» є, на наш погляд, дуже красномовними. З одного боку, це вузлові моменти, де найпомітніші «теоретичні потуги» буржуазно-націоналістичних ідеологів; з другого — це ті «заповідні місця», де вони вважають себе вільними від будь-яких обмежень, у тому числі, й від конкретно-історичних реалій. Проаналізуємо ж їхні спроби «державоконструювання» — зокрема ті ідеологічні й політичні альтернативи, що їх нама-

гаються знайти ідеологи буржуазного націоналізму у доктрині «самостійності».

Одна із спроб обґрунтувати новий, досі небачений тип держави міститься у статті «Панорама», опублікованій бандерівським журналом «Визвольний шлях» 1968-го року. Нарікаючи на те, що такий тип держави «в цілому не розроблений ні в нас (тобто в українських буржуазних націоналістів.— *О. П.*), ні на Заході», автор статті зазначає, що її основні «соціально-економічні і державно-політичні аспекти викладені в діючій програмі ЗЧ ОУН». Під важливими аспектами «націоналістичної державно-політичної системи» тут розуміються ідеологічні, етичні і культурні. Вони, на думку бандерівського «офіціозу», з «вичерпною повнотою» розроблені Д. Донцовим, М. Сціборським, С. Бандерою і Я. Стецьком.

Аналогічні силкування обґрунтовувати «новий» тип державної організації суспільства подибуємо у представників інших напрямів закордонного «самостійництва». Вони виказують бажання буржуазно-націоналістичних ідеологів приховати антинародну, експлуаторську сутність доктрини «української соборної самостійної держави», егоїстичні, вузькокласові цілі й інтереси антирадянської еміграції за міркуваннями про «суспільство національної гармонії». Соціальний зміст його з цинічною одвертістю розкрив ще у 20-і роки ідеолог «українського монархізму» В. Липинський: це — «забезпечення панського на цій землі буття». Він вважав, оскільки «народ ніколи сам не правив», йому найліпше, «коли ним керують добре», і закликав до об'єднання, консолідації «колишніх панів з новими», колишніх шляхтичів і дворян з українським куркульством. «Без морально здорових і до громадської роботи здатних залишків як обрусілого, так і ополяченого українського дворянства,— писав він,— не може бути створений новий хліборобсько-селянський державний прошарок, не може бути об'єднаний хліборобський клас, а значить, не може бути об'єднана українська нація і організована українська («самостійна» — *О. П.*) держава». Згуртування експлуаторських класів уявляється Липинському основою суспільства «національної гармонії», яка, мовляв, принесе «всім взаємну вигоду». Що ж до поміщиків, то вони «могли б передати куркулям досвід, дисципліну і організованість», а куркулі панам — «розмах молодецький і свою буйну силу». Поміщицько-куркульський альянс потрібний, виявляється, для того, щоб його представники зуміли стати «у вирішальну для України годину новими українськими панамі». Як бачимо, українському трудовому народові призначалися лише мовчазна покора поміщикам і куркулям і шанобливе ставлення до них, як до «єдиної державно-творчої сили».

Не менш відверто показав класовий зміст концепції «суспільства національної гармонії» інший «апостол» українського буржуазного націоналізму — Д. Донцов: «Не ідеал самостійності мають оцінювати з точки зору «свободи» одиниці, «демократичності» форми правління, або «звільнення пролетаріату», або «щастя поганої гречкосійської породи» (так зневажливо Донцов називав український народ.— *О. П.*), або «мирного життя» країни, лиш на все це треба дивитись з точки зору самовладдя і могутності нації (розрядка моя.— *О. П.*)». І, щоб не було сумнівів й інших тлумачень, підкреслив: «Головний момент, який охоплює ідеологію діючого націоналізму, це момент панування, влади...». Панування ж націоналізму, за Донцовим, як ми уже відзначали, треба розуміти як навичне збереження соціальної нерівності («ієрархії в суспільстві»), фіорерського («провідницького»)

принципу керівництва суспільством з боку ватажків ОУН. Отож, «національна гармонія» є насправді апологією експлуатації.

Наступники Донцова, які розвивали його принципи, переслідуючи ті самі соціальні цілі в нових умовах, були змушені вдаватися до засобів маскування. Їхні «держави», що могли існувати тільки в уяві, не знають уже класового поділу. Автор «націократичної» доктрини М. Сціборський, пропагуючи державний синдикалізм, тобто «перебудову» соціалістичного ладу на Україні у фашистський, корпоративний лад, прямо заявляє, що навіть «не припускає думки» про повернення до капіталізму, до експлуатації і гноблення. «Основними групами, які представлятимуть у синдикатах інтелектуальну і фізичну працю нації,— міркує цей підспівувач фашизму,— є:

— виробнича інтелігенція, поділена на різні професійні підгрупи (учені, техніки, педагоги, літератори, лікарі, службовці та ін.);

— робітництво всіх родів промисловості, транспорту, різних виробничих категорій;

— селянство і сільськогосподарське робітництво;

— ремісництво;

— власники промислових і торговельних приватних підприємств та ін.»

Щоправда, з якихось міркувань Сціборський «забув» включити до свого переліку уніатське і католицьке духовенство, буржуазно-націоналістичне «воїнство», ватажків і функціонерів «монопартії ОУН», колишніх поміщиків, банкірів, політиканів, жандармів і поліцейських— усю зграю політичних і карних злочинців, які ще мріють про повернення «всеукраїнського престолу» і які становлять класову опору «корпоративного ладу».

Що дала реалізація цієї «теорії», показала історія захоплення влади італійськими і німецькими фашистами. Замість по-демагогічному декларованої ними ліквідації «антагонізму між працею і капіталом», фашистський режим сприяв значному посиленню експлуатації трудящих мас, небувалому збагаченню концернів і монополій. Замість обіцяної участі «всіх продуктивних верств суспільства в управлінні державою» — кривава диктатура буржуазії, позбавлення трудящих елементарних демократичних прав і свобод. Як бачимо, не кращу долю готували і українському народові духовні наступники фашизму — українські буржуазні націоналісти.

Намагаючись приховати фашистську суть «модернізованих» моделей суспільства «національної гармонії», теоретики «самостійності» прикрашають їх демократичною фразеологією. Найбільш придатними для цього виявились буржуазні елітарні концепції держави. Так, зокрема, фашистська диктатура як така, що «не відповідає духові часу», вилучається з програми ОУН-солідаристів (мельниківців). Замість неї висувається концепція правової держави, яка будувалась би «на принципах, проголошених «актами 22 січня 1918 і 1919 рр.», тобто на «чистих» принципах «самостійності» і «соборності».

Що ж до форми державного правління в «самостійній державі», то в програмі ОУН є лише туманні фрази про прагнення до «синтезу нового ладу», який «...відповідав би інтересам населення України і різних його верств». Тим часом «синтез по-націоналістичному» — це, як бачимо, завжди прихована форма експлуатації і безправність народу. Зразок такого «синтезування» — стаття одного з ідеологів ОУН Петра Стерчо, опублікована в мельниківському органі «Самостійна Україна» під заголовком «До ідеологічних основ Української держави».

Розглядаючи можливі моделі «самостійної України» щодо перспектив «визвольного» (тобто буржуазно-націоналістичного) руху, автор доходить висновку про те, що «єдиною доцільною» формою «української самостійної держави» могла б бути буржуазна республіка на зразок Сполучених Штатів, з законодавчою, виконавчою і судовою владою, двопалатним парламентом тощо. Водночас із цих розумвань видно, що йдеться тут, по суті, не про демократичну, а про авторитарну форму правління, значно ближчу до «традиційних» ідеалів українських буржуазних націоналістів. Глава держави, за Стерчо, хоч і обирається народом, але ніякої відповідальності перед законодавчою владою не має. Він одноосібно формує «кабінет виконавчої влади» і «справді керує політикою уряду». Невипадково Стерчо оцінює ідеї «націократії» М. Сціборського як «найзріліші в усьому українському націоналізмі», як такі, «що ближчі від усіх до ідей передових політичних теоретиків», а такими для українських буржуазних націоналістів були і є ідеологи буржуазії, захисники приватновласницької експлуатації, апологети капіталізму.

Ще відвертіше думка про «доцільність» авторитарної форми правління сформульована в діючій програмі ЗЧ ОУН, прийнятій 1968 року. Як у самій програмі, так і в інших матеріалах так званого IV Великого Збору ОУН конструюється така модель «української соборної самостійної держави», яку б очолили диктатор з необмеженими повноваженнями і «рада сеньорів», що має складатися з представників «вітчизняного капіталу, вищих церковних ієрархів і воїнських чинів». Ця традиційна для буржуазної державності модель доповнюється «нововведеннями», які запозичені ними у поваленого в Португалії диктаторського режиму Салазара, з «досвіду» правління «чорної хунти» в Греції і диктаторського режиму Франко тощо. І марні спроби ідеологів «модерного» українського буржуазного націоналізму довести зворотне, як це намагається зробити, скажімо, автор передової статті «Панорама», опублікованої 1972 року в бандерівському органі «Визвольний шлях»: «Якось трапилося, що націонал-соціалістичний державно-політичний лад залічують до категорії націоналістичного державно-політичного ладу». Щоб розвінчати «демагогів», автор рекомендує звернутися до творів Розенберга, Геббельса і Гітлера, які нібито «були проти того, щоб їхній рух називати націоналістичним, і самі себе називали націонал-соціалістами». До того ж, розуміє бандерівський журнал, ідеологічна база фашизму була «біологічною», а в українського буржуазного націоналізму — «духовна» основа. І нарешті, третій, не менш «переконливий» аргумент: український націоналізм — це «безкласове явище», на протигагу націонал-соціалізму, який мав, як сказано в статті, вже в самій назві своєї партії «досить виразний натяк на класовий елемент».

Неспроможність всієї цієї «аргументації» цілком очевидна. Ні Гітлер, ні інші ватажки «третього рейху», називаючи себе націонал-соціалістами, як відомо, ніколи соціалістами не були. Так само неспростовним є й інший історичний факт: фашизм завжди прихильно ставився до українського буржуазного націоналізму як до свого підручного в боротьбі проти соціалізму, подаючи йому фінансову й іншу допомогу. Ватажки й ідеологи українського буржуазного націоналізму перебували на службі у фашизму, захищали його зі зброєю в руках — це теж неспростовний факт. Жоден з них ніколи не відмежовувався від фашизму, як це нині вже «дозволяють собі» їхні сучасні духовні спадкоємці, що переорієнтувалися на нових хазяїв. Навпаки, вони всіляко підкреслювали спорідненість, а то й повну тотожність

українського націоналізму і фашизму (як німецького, так і італійського)³⁻⁵.

Крім того, як свідчать «праці» Донцова, Липи, Андрієвського, Онацького, Кирильчука та багатьох інших апологетів фашизму, український буржуазний націоналізм достатньою мірою ввібрав у себе все можливе з расистського та іншого «духовного коріння» фашизму, прагнучи не відрізнятися від нього «ідеологічною базою». І фашизм, і український буржуазний націоналізм, хоч і називали себе безкласовими течіями, такими ніколи не були і бути не можуть, оскільки вони покликані до життя самою буржуазією і з «самого народження» призначені захищати її класові інтереси, виправдовувати її панування.

Отже, хоч би за яку «самостійну державу» — чи то типу УНР чи США, Великобританії чи Швеції — не виступали більш «помірковані» представники українського буржуазного націоналізму, вони неодмінно обстоюють державу експлуататорського типу — капіталістичну, буржуазну державу, а водночас «своє право» на владу.

Удаваний демократизм такої «держави» лише приховує її глибоко експлуататорську суть. Всеволоддя багатства «...певніше при демократичній республіці...», — підкреслював В. І. Ленін. «Демократична республіка є найкраща можлива політична оболонка капіталізму, і тому капітал, оволодівши... цією найкращою оболонкою, обгрунтовує свою владу настільки надійно, настільки певно, що ніяка зміна ні осіб, ні установ, ні партій в буржуазно-демократичній республіці не хитає цієї влади»⁶. Безперечно, резюмує В. І. Ленін, за капіталізму демократична республіка — найкраща форма держави, але навіть найбільш демократична буржуазна республіка не звільняє пролетаріат від найманого рабства⁷.

Приховуючи глибоко антагоністичний, антинародний характер буржуазної демократії, яка по суті є демократією для експлуататорської меншості, ідеологи «самостійництва» за прикладом інших буржуазних ідеологів намагаються показати її як демократію «для всіх», як таку, що «прагне ослабити і звести нанівець класову ворожнечу сучасного суспільного ладу». Деякі найзавзятіші з них намагаються навіть твердити, нібито буржуазна демократія «виключає протиставлення однієї частини населення чи народу іншій, виключає класову боротьбу в розумінні класичного марксизму-ленінізму і на її місце висуває національну солідарність».

Що означають насправді такі твердження, легко зрозуміти, якщо проаналізувати ту соціально-економічну основу, на якій має бути, згідно з задумом українських буржуазних націоналістів, побудована «українська соборна самостійна держава». Так, всі програми зарубіжних центрів і організацій українських буржуазних націоналістів (попри всю їхню неузгодженість і взаємну конфронтацію у питаннях вибору суб'єкта «соціальної дії», форм державного правління, тактики підривної антирадянської діяльності тощо) схожі в тому, що економіка «самостійної української держави» може мати своєю основою тільки приватну власність і ринкові відносини як регулятор господарського життя. У цих питаннях між ними, як свідчить один із «міністрів» так званого «українського уряду у вигнанні» В. Федорончук, «не спостерігається істотної відмінності: за приватну власність соціалісти і націоналісти, національні демократи і революційні демо-

³⁻⁵ Це дістало відображення зокрема в додатку «інтегрований» до назви «український організований націоналізм».

⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 33, с. 13—14.

⁷ Там же, с. 19—20.

крати». Свої реакційні плани реставрації на Україні «цілком самостійного» капіталізму українські буржуазні націоналісти намагаються мотивувати посланнями на природжені «приватновласницькі інстинкти нації» на «підсвідомий потяг індивідуумів» та на інші такі ж надумані «чинники». «Без приватної власності на землю,— писав ідеолог українського монархізму В. Липинський,— не може бути ні української нації, ні української держави». Те саме твердять, втративши почуття реальності, не тільки прямі послідовники В. Липинського — «гетьманці», але й ті, хто належить до всіх інших угруповань українських буржуазних націоналістів. «...Відродження приватної власності,— заявляє бандерівський «Визвольний шлях»,— це не тільки економічна самоціль, яка є передумовою багатства країни, це також «духовна потреба українського народу». Інший «теоретик», автор модерних буржуазно-націоналістичних «Основ соціології» мельниківець Ю. Селецький, цитуючи Дж. С. Мілля та інших представників буржуазної науки, убаचाє в приватній власності гарантію свободи особи, національного і державного суверенітету. На його думку, «інстинкт приватної власності властивий як окремій людині, так і нації загалом». А тому приватна власність — це «єдина реальна основа задоволення солідарних інтересів всередині націй і в усій міжнародній співдружності».

Якою мірою «відповідає» це твердження дійсності, показує внутрішня і зовнішня політика, що її традиційно проводять капіталістичні країни, політика, спрямована на підрив національного і державного суверенітету, на обмеження демократичних прав трудящих, свободи особи, на придушення пригноблених імперіалізмом націй і народностей.

У прийнятій 1968 року програмі бандерівської ОУН, в якій проголошується, що «комуністична і соціалістична системи, як протиправні, мають бути повністю відкинуті», соціально-економічна основа «української соборної самостійної держави» розкрита вже без будь-яких модерних прикрас і маскування. В основі організації «народного господарства», говориться в діючій програмі ЗЧ ОУН, буде укрупнена приватна власність на засоби виробництва і найширша господарська ініціатива у виробництві благ і розподілі їх за принципами «економічної і соціальної справедливості». Найважливішими економічними принципами «самостійної держави» тут названі: — приватно-індивідуальна, кооперативна, громадська і державна власність на знаряддя і засоби виробництва; — суцільна деколективізація сільського господарства і встановлення приватної власності на землю; — регулювання капіталовкладень в найважливіші сектори народного господарства, «недопущення надмірної акумуляції» капіталів та засобів виробництва в одних руках і створення трестів і картелів; — податкова політика за допомогою якої регулювався б розподіл національного доходу, і тим самим «було б покінчено з експлуатацією»; — державний контроль банківської і кредитної системи.

Водночас, сказано в названій програмі, «основним регулятором в економічному житті повинні стати ринкові відносини, а не єдиний центральний план і єдине центральне управління народним господарством».

Як бачимо, соціалізм з його суспільною власністю на знаряддя і засоби виробництва, соціалістичною системою господарства, рішуче відкидається. А за основу, поза всяким сумнівом, береться капіталізм з його приватною власністю на знаряддя і засоби виробництва і вільним ринком «як основним регулятором економічного життя суспільства». Обіцянки ж «регулювати капіталовкладення» через державні

інститути — це тільки намагання прикрити модною «егалітаристською» фразеологією справжню суть елітарно-автократичної «самостійної держави», вигаданої українськими буржуазними націоналістами. Подібні спроби довести можливість регулювання капіталістичного виробництва неодноразово робилися буржуазією протягом останніх десятиріч. Однак, як показує практика, втручання буржуазної держави в економічне життя здійснюється фактично заради задоволення інтересів великого капіталу; воно спрямоване проти робітничого класу, проти боротьби трудящих за їхні права, за демократію і соціальний прогрес, за соціалізм.

Державне втручання ні на гран не змінює природи капіталізму. «Буржуазна держава, — підкреслюється у Програмі КПРС, — слухняне знаряддя монополій», а оспівуване апологетами капіталізму «всезагальне благоденство» — «це благоденство для магнатів і фінансового капіталу, страждання для сотень мільйонів людей праці»^{7а}.

Отож, запевняння українських буржуазних націоналістів щодо запровадження «державного контролю», «планомірності» тощо — це незграбна спроба приховати за розумуваннями про «специфіку національного державнісного самовираження» той очевидний факт, що доктрина «самостійності» готує для вільного народу Радянської України окупи і гніт капіталістичної експлуатації.

Ми тому так докладно спинилися на аналізі цього програмного твердження українських буржуазних націоналістів, що в ньому досить яскраво виявляється риса, органічно притаманна усім їхнім «науковим» пошукам і «відкриттям». Скажімо, українські буржуазні націоналісти виявляють повне невігластво щодо того закономірного зв'язку, який існує між соціально-класовою структурою суспільства і формою його державної організації. Їхні вигадки про «національну гармонію», яка, мовляв, пануватиме у «самостійній українській державі», їхні запевнення, що ця «самостійна держава» буде надкласовим виявом «національного духу», таким собі третейським суддею, який найбільше піклуватиметься про встановлення й підтримання «соціальної рівності», «загальної вигоди» тощо — усе це не має нічого спільного ні з наукою, ні з реальною суспільною практикою.

Наукова оцінка форм державної організації суспільства виходить, як відомо, передусім з аналізу його соціально-класової структури, з того неспростовного положення, що держава є політичною організацією економічно пануючого класу і, отже, дбає про задоволення його інтересів, захищає і обстоює їх, проводить класову політику. Як підкреслював Ф. Енгельс, «держава виникла з потреби тримати в узді протилежність класів; і тому що вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона, за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу»⁸. З цього основоположення випливає зокрема те, що закономірним державнісним втіленням капіталізму завжди є держава експлуататорського типу — одне із знарядь політичного панування буржуазії. Отож, яке б «демоліберальне» вбрання не почепили українські буржуазні націоналісти на самостійницьке «суспільство національної гармонії», як би не намагалися вони побудувати його «позакласову» структуру, однак визнання ними приватної власності за соціально-економічну основу цієї держави розкриває усі їхні задуми й наміри. «Держава — це організація

^{7а} Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 45.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, стор. 165.

імущого класу для захисту його від неімущого»⁹. Отож, проголошуючи ідеали «загального благоденства», українські буржуазні націоналісти приховують головне — який клас має панувати у вигаданій ним «українській соборній самостійній державі» і якому класові ця «самостійна держава» буде слугувати політичною опорою. А це, як бачимо, — клас «вітчизняних» капіталістів і можновладців, які ще й донині плачуть надії на реставрацію капіталізму на Україні.

Ця обставина показує, які сили сприяли появі, а згодом — гальванізації і модернізації доктрини «самостійності». Те, що, так би мовити, біля її коліски стояв свого часу клас «вітчизняних» експлуататорів, а нині біля її одра, — залишки цього класу, переконливо свідчить про дійсні цілі ідеологів «самостійництва», які задля виправдання політики ідеологічних диверсій, задля обстоювання класових інтересів реакційної, буржуазно-націоналістичної частини української закордонної еміграції ідуть на очевидні підтасовки, прямі фальсифікації фактів минулого й сучасного розвитку української нації, спотворюють справжню картину життя народу Радянської України.

Радянська держава є державою нового типу, політичною організацією суспільства, притаманною соціалізмові. Вона виконує нові, недосягнуті для експлуататорської — і, зокрема, для капіталістичної — держави функції, послідовно і неупинно провадить політику все ширшого залучення трудящих до управління суспільними справами через розгалужену систему державних і громадських організацій. Вказуючи на глибокий демократизм Радянської держави, В. І. Ленін підкреслював: «Більш демократичної у справжньому розумінні цього слова, тісніше зв'язаної з трудящими... масами держави на світі ще не було»¹⁰. Загальнонародна держава Рад — це історично довершена форма політичної організації соціалістичного суспільства, що постійно удосконалюється. Це держава трудящих і для трудящих, держава, у якій усі нації і народності, усі радянські республіки набули небувалого розквіту.

Радянська дійсність зробила життя українського народу справді багатим і глибоко демократичним. Це найвагомніше заперечення демагогічних розумувань авторів буржуазно-націоналістичних «моделей української державності».

Реакційна, гнобительська й антинародна за своєю політичною спрямованістю «доктрина самостійності» є абсолютно безпідставною з наукового боку. В усіх основних своїх аспектах доктрина «самостійності» не відзначається ні новизною, ні аргументованістю. Ніяка модернізація (а тут вже подибуємо і зразки «шведсько-англійського соціалізму» лейборизму, «демолібералізму» та «стейтизму») і деякі положення буржуазних теорій стратифікації, конвергенції тощо) не може приховати її класової сутності, її махрової реакційності, отого незборимого куркульського бажання «повернути собі своє», те, що раз і назавжди експропріював у можновладців народ Радянської України.

Хотілося б зазначити, що у згаданому потягу до «державоконструювання» є ще один, теж досить показовий, на наш погляд, аспект, що розкриває, між іншим, психологію авторів і прихильників доктрини «самостійності», пояснює, чому за усі ці вигадки що давно вже виявили свою нереальність, ще й досі чіпляються українські буржуазні націоналісти. В умоглядному конструюванні моделей «української соборної самостійної держави» вони тішать себе надією, що заодне

⁹ Там же, стор. 166.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 27.

перебудують і саме соціалістичне радянське суспільство, перетасують на свій розсуд суспільні класи — «теоретичні засади» доктрини «само-стійності» такі хисткі, що припускають будь-які волонтаристські перебудови і варіації. Скажімо, про загальний рівень «теоретичної думки» українських буржуазних націоналістів дає уявлення дискусія про «попереднє визначення» державного ладу, яка триває в середовищі антирадянської еміграції.

Суть цієї дискусії полягає у з'ясуванні питання: чи потрібно наперед визначати державний лад так званої «української соборної самостійної держави», чи цього не слід робити «з тактичних міркувань». Представники так званих «урядів» і «партій у вигнанні» обстоюють своє «право на відродження самостійної держави» у формі або «української народної республіки» періоду Центральної ради чи Директорії, або гетьманської держави. Бандерівці — за авторитарну державу. Мельниківці — за «правову» державу, що тяжіє до авторитарної форми правління, «українські революційні демократи» — за будь-яку українську державу, аби тільки вона була «самостійною», тобто, як ми вже показали, буржуазною. Як ми бачимо, в цьому «науковому» диспуті досить яскраво виявляються кастові інтереси тих чи інших угруповань української антирадянської еміграції, які претендують на роль «державно-творчого» центру «самостійної держави». Проте, хоч би до яких хитрощів вдавалися конкуруючі співавтори доктрини «само-стійності», цілком зрозуміло, що суть тактики «гнучкого націоналізму» — згуртування всіх сил антирадянської еміграції і організація нових підірвних антирадянських акцій.

Український народ давно вже вирішив свою історичну долю, безповоротно обравши соціалістичний шлях розвитку і створивши радянську, справді народну державність. І, на відміну від умоглядних моделей українських буржуазних націоналістів, Радянська Україна є фактом цілковитої суспільної реальності, рівноправною соціалістичною республікою, у дружній сім'ї радянських соціалістичних республік — Радянському Союзу, де соціальна рівність, розквіт і зближення націй давно вже стали нормою суспільного життя.

Радянські люди, підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало. Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це — суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив»¹¹. Успіхи радянського народу у будівництві соціалізму й комунізму стали можливі лише завдяки вільній і свідомій творчості мас, завдяки повному розкріпаченню і вільному розвитку націй і народностей Радянської країни, яке приніс їм соціалізм і якого бояться навіть у своїх «теоріях» українські буржуазні націоналісти. «Велетенські соціально-економічні перетворення в нашій країні — це результат найширшої і найсвідомішої творчості народних мас і разом з тим їх волі захищати створений їх руками лад від будь-яких посягань, — підкреслив у промові на Всесвітньому конгресі миролюбних сил Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев. — Ось чому радянські люди не допустять ніяких замахів на суверенітет нашої держави, як захисника їх соціально-політичних завоювань»¹². Ось чому приречені на провал будь-які спроби українських буржуаз-

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 97.

¹² Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. К., 1973, с. 27.

них націоналістів, вдаючись до наклепів і демагогії, втручатися у внутрішні, суверенні справи Радянської країни, «вказувати» трудящим Радянської України, як їм слід будувати своє життя. Ось чому позбавлені будь-якої історичної перспективи спроби гальванізувати буржуазно-націоналістичні вигадки про «українську соборну самостійну державу».

* * *

Реакционный миф об «украинском соборном самостийном государстве» — это программный идеологический постулат, который отстаивают все группировки и течения украинского буржуазного национализма. В нем отражаются классовые интересы эксплуататоров и, в первую очередь, буржуазии, воплощены едва ли не все «теоретические достижения» украинских буржуазных националистов.

Как показывает марксистско-ленинский научный анализ, основоположения «доктрины самостийной державы» являются совершенно ненаучными. Они представляют собой попытку дать наукообразное истолкование подрывной, антисоветской деятельности украинских буржуазных националистов.

Утверждения о «самостийности» представляют собой электрический набор идей и взглядов, заимствованных из классических и «модерных» теорий буржуазной науки: здесь и фашистские идеи авторитарности и расового превосходства, и положения теорий стратификации и конвергенции, другие новейшие приемы апологетики капитализма. В основу своей эфемерной «державы» приверженцы идейки «самостийности» ставят частную собственность и рыночные отношения, а в социально-классовую структуру включают эксплуататорские классы и сословия. Все это свидетельствует о том, что миф о «самостийной державе» на украинской земле представляет собой апологетику буржуазного, капиталистического государства, попытку «обосновать» реставрацию капитализма.

Исторические успехи Советской власти, достижения реального социализма в нашей стране показывают полную несостоятельность и реакционность попыток оживить, «модернизировать» и использовать в качестве средства идеологических диверсий миф об «украинском соборном самостийном государстве».

Соціологія пізнання К. Маннхейма та її класова обмеженість

У першій чверті ХХ ст. під впливом робітничого руху, що дістав широкого розмаху, і особливо внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції різко зросла притягальна сила ідей марксизму. Офіційна буржуазна соціальна наука змушена була пристосовуватись до нових умов. Якщо раніше вона «не помічала», ігнорувала марксизм, то тепер деякі буржуазні ідеологи, «визнаючи» вчення К. Маркса, намагаються включити, інтегрувати його в систему буржуазної ідеології. Початок ліберально-буржуазним фальсифікаціям марксизму поклали М. Вебер, В. Зомбарт, Е. Трільч. Спроби «інтеграції» вчення К. Маркса в буржуазну соціальну науку мали місце і з боку реформістів II Інтернаціоналу Е. Бернштейна, О. Бауера, К. Каутського «Якщо взяти лібералізм як світовий рух, — твердив Е. Бернштейн, — то соціалізм не тільки в хронологічному розумінні, але й за своїм духовним змістом є його духовним спадкоємцем...»¹. Ідеї буржуазного лібералізму поділяв К. Каутський. Як відзначає Б. А. Чагін, фальсифікатори марксизму, ревізіоністи з усіх сил прагнули відірвати історичний матеріалізм від Марксового вчення про соціалізм. «Історичний матеріалізм був проголошений теорією, що не має нічого спільного з соціалізмом... За словами Бернштейна, матеріалістичне розуміння історії не є чимсь специфічно соціалістичним»². К. Каутський фальсифікує марксизм, заперечуючи його значення як теорії революційної боротьби пролетаріату і намагаючись перетворити історичний матеріалізм в якусь «позакласову» науку. Це було схвально сприйнято буржуазними лібералами. Так на ґрунті заперечення революційності марксизму буржуазний лібералізм зімкнувся з реформізмом.

Типовим продуктом цього змикання є соціологія пізнання К. Маннхейма. За змістом вона цілком приєднується до реформістських теорій, автори яких прагнули «доповнити» марксизм різними буржуазними концепціями. Цим пояснюється її значне поширення серед реформістських діячів. Хоча формально Маннхейм не був причетний до робітничого руху та його організацій, він мав близькі стосунки з деякими лідерами німецької соціал-демократії.

Буржуазна соціологія пізнання, засновниками якої в Німеччині були М. Шелер, М. Вебер та К. Маннхейм, у Франції — Е. Дюркгейм і Л. Леві-Брюль, виникає на початку ХХ ст. Предмет її інтересу становить взаємовідношення знання і пізнання як соціальних явищ з іншими соціальними формоутвореннями. У Франції соціологія пізнання виникла і розвивалася на основі етнографічних досліджень, в ході яких Е. Дюркгейм зіткнувся з проблемою соціальної зумовленості основних ідей і категорій первісного мислення. Однак, незважаючи на багатий етнографічний матеріал і цікаві узагальнення, Е. Дюркгейм і Л. Леві-Брюль пояснювали специфічні особливості первісного світосприймання,

¹ Бернштейн Э. Социальные проблемы. СПб, 1901, с. 219.

² Чагин Б. А. Из истории борьбы против философского ревизионизма в германской социал-демократии. М.-Л., 1961, с. 85.

особливості категоріальних структур мислення того чи іншого народу релігійними уявленнями. Соціальне фактично звелось ними до релігійного. Не усвідомлюючи, якими були дійсні соціально-економічні основи первісного суспільства, ці французькі соціологи не змогли розкрити і походження категорій мислення.

Дещо іншого спрямування набула соціологія пізнання в Німеччині. Основу її становить одностороннє ірраціоналістичне тлумачення «філософією життя» різноманітних «історичних типів світоглядів» як продуктів «неповторних культурно-історичних епох» (Ф. Ніцше, О. Шпенглер, В. Дільтей). Це тлумачення представники соціології пізнання намагаються поєднати з фальсифікованим ними марксистським вченням про базис і надбудову. Формально віддаючи належне К. Марксу, буржуазна соціологія пізнання в особі М. Вебера та Маннхейма по суті ревізує матеріалістичне розуміння історії³.

Світогляд К. Маннхейма (1893—1947) формувався під впливом гегелівської «Феноменології духу», вчення Дільтея про світогляди, історизму Трольча, феноменології Гуссерля, соціологічної концепції М. Вебера. Центральним принципом, на основі якого Маннхейм намагався синтезувати вищезгадані філософські системи, є ідеалістичний історизм. На думку Маннхейма, шлях інтерпретації ідей через історію вперше відкрив Гегель у «Феноменології духу», започаткувавши тим самим вивчення ідей не прямо і безпосередньо, а в соціальній детермінації, під впливом якої й виникають ідеологічні утворення.

Звернення Маннхейма до історизму не випадкове. Як відомо, в буржуазній гуманітарній науці (особливо німецькій) на початку ХХ ст. відбувалася гостра боротьба між прибічниками теорії «вічних цінностей» (неокантіанці Ріккерт, Віндельбанд, феноменологи Гуссерль, Шелер) і прибічниками історизму (Дільтей, Трольч), які приєднувалися до Гегеля. І ті й інші були ідеалістами в розумінні історії. Неокантіанці і феноменологи, заперечуючи об'єктивну закономірність і повторюваність історичних явищ, обстоювали концепцію, згідно з якою сутність історичних подій розкривається через співвіднесення їх з «вічними цінностями», з позаісторичними нормами й ідеалами. Прибічники історизму (також абсолютизуючи неповторність історичних подій і епох) твердили, що суспільні цінності, норми, ідеали стоять не «над історією», а «вплетені» в саму історичну реальність і їх можна правильно зрозуміти лише через історичну інтерпретацію. Якщо перші абсолютизували суспільні ідеї і норми, перетворюючи їх у «вічні цінності» (це, по суті, залишки кантівського «чистого розуму» з його апріорними формами) і намагались стати «суддями історії», то другі, виходячи з ідеалістичної інтерпретації історії, критикували абсолютизацію ідей, цінностей та ін.

Найбільш розвинута ідеалістична концепція історизму у працях Трольча. До неї, зрештою, приєднується і Маннхейм. Е. Трольч розвиває так звану перспективістську концепцію соціального пізнання, згідно з якою пізнання у сфері культури й історії можливе лише з певних світоглядно-ціннісних позицій; це означає, що суб'єкт пізнання має можливість розглядати минуле лише крізь призму духовних цінностей своєї епохи. Крім такого перспективістського підходу, Трольч визнає можливість іманентного зображення епохи, суть якого, на його думку, в тому, щоб у кожній епосі відкрити її власний «центр тяжіння», тобто ту сферу, де її життя вирує найактивніше і, виходячи з неї, інтерпре-

³ Дещо осторонь стоїть соціологія пізнання М. Шелера, яка має відверто антимарксистський характер, хоча деякі елементи марксизму «засвоєні» і нею через М. Вебера.

тувати всі інші явища. Вплив В. Дільтея і Е. Трільча найбільш помітний у ранніх працях К. Маннхейма.

На формування соціології пізнання Маннхейма значний вплив мала також соціологія М. Вебера. Маннхейм приєднується до Вебера в оцінці історичного розвитку Європи починаючи з епохи Просвітництва як епохи «раціоналізації» і «механізації» суспільних відносин. Так само, як Вебер, він вважає раціоналізм історичним явищем, що виникло внаслідок критики релігії. Однак на відміну від прибічників «філософії життя» Маннхейм, як і Вебер, відзначаючи деякі моменти історичної обмеженості раціоналізму, не переходить на позиції ірраціоналізму.

Згідно з принципами феноменології Гуссерля, Маннхейм розрізняє наукове і донаукове знання. Хиба попередньої філософії, на його думку, полягає в тому, що вона обмежувалася тільки логічним аналізом наукового знання і залишала поза увагою донауковий спосіб мислення. Своїм завданням Маннхейм вважає вироблення загального методу для опису і аналізу донаукового знання і його історичних видозмін. Істотним для соціології пізнання, що подає донаукове мислення в дещо вигіднішому світлі, порівняно з позитивізмом і неокантіанством, є те, що вона намагається подолати сциєнтистську обмеженість аналізу знання через соціологічний підхід. В зв'язку з цим Маннхейм протиставляє соціологію пізнання психології і гносеології. Основна хиба останніх в інтерпретації знання, гадає він, полягає в тому, що вони приймають суб'єктом пізнання окремого індивіда. Соціологія пізнання, підкреслює Маннхейм, «ставить кінець фікції, за якою індивід мислився відірвано від групи, в структурі якої він мислив і жив»⁴. Мислення, на його думку, з самого початку є «кооперативним», «груповим» процесом. Тим самим подолання традиційного, суто гносеологічного підходу до знання стає досить важливою темою соціології пізнання, в якій ідеться, власне, про виділення специфічно соціологічного аспекту його дослідження.

Маннхейм погоджується з положенням про те, що знання зумовлюється двома чинниками: об'єктивною дійсністю і соціальною природою суб'єкта пізнання і намагається уникнути дилеми, яка іманентно властива ідеалістичній соціології пізнання і яка загалом не розв'язна в межах буржуазного світогляду: якщо знання істинне (відповідає об'єктивній дійсності), то воно має бути байдужим до соціологічного аспекту, тобто останнім можна нехтувати; якщо ж соціологічний аспект входить у знання як його власний момент, то тоді проблематичною стає істинність, відповідність знання об'єктивній дійсності. Отже, істина чи соціальна зумовленість, гносеологія чи соціологія пізнання. Маннхейм намагається знайти якесь компромісне рішення. На його думку, оскільки соціологія пізнання має справу з суспільно-історичним знанням, розкриття соціальної зумовленості певної ідеології ще не доводить її неістинності, однак соціальним аспектом не можна нехтувати. Розкриття соціальної позиції, як вважає Маннхейм, дає можливість довести, що дані погляди, ідеологія мають частковий, тобто партикулярний характер. У цьому і полягає, згідно з Маннхеймом, специфіка соціологічного підходу до знання⁵. Отже, соціологія пізнання, на думку Маннхейма, не може підмінити гносеології, однак вона відкриває ряд фактів, які не можуть бути узгоджені з існуючою теорією пізнання і потребують її перегляду.

Традиційна теорія пізнання (під нею Маннхейм розуміє неокантіанство, феноменологію, позитивізм) орієнтується на апріорні істини і

⁴ Mannheim K. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt/Mein, 1969, S. 27.

⁵ *Ibidem*, S. 244.

свої власні положення розглядає як принципи, що впливають з «чистого розуму». Насправді ж, зазначає він, теорія пізнання має бути узагальненням конкретного фактичного наукового знання. Сучасна теорія пізнання, зазначає Маннхейм, прийняла за взірць певну історичну форму знання — математичне природознавство — і підганяє під нього інші різновиди пізнання. На противагу традиційній гносеології він пропонує власну теоретико-пізнавальну концепцію, яка бере за взірць не математичні науки, а соціально зумовлене (*seinsgebundene*) знання, під яким розуміє суб'єктивне, «конститутивно-людське» бачення світу. Проте маннхеймівська соціологія пізнання так і не змогла розв'язати вищенаведеної дилеми, оскільки суб'єктивістська, перспективістська інтерпретація пізнання входить в суперечність з його істинністю.

Соціологія пізнання, за задумом Маннхейма, має бути і методом історико-соціологічних досліджень. Для того, щоб «звести» певне знання, ідеологію до відповідних соціальних відношень, потрібно, на його думку, по-перше, звести наявні знання в певні позиції, стилі мислення, по-друге, пов'язати ці позиції, стилі з соціальними силами. Так і відбувається, як зазначає Маннхейм, соціологічна інтерпретація знання. Спочатку, наприклад, утворюються ідеальні типи мислення (скажімо, «ліберальне» і «консервативне»), а потім уже вони пов'язуються з певними соціальними силами.

В цьому яскраво проступає принципова відмінність між марксистсько-ленінським і буржуазно-ідеалістичним підходами до соціальної зумовленості знання. Марксизм-ленінізм виходить передусім з дослідження рівня розвитку продуктивних сил суспільства, з певних виробничих відносин, на основі яких формується і яким відповідає ідеологічна надбудова. Рух соціології пізнання Маннхейма — прямо протилежний: від ідеології до соціальних сил. І це не просто певний методологічний прийом. Пов'язування тієї чи іншої ідеології з відповідними соціальними силами передбачає певні уявлення про рушійні сили розвитку суспільства, тобто цілісну соціологічну концепцію, якої у Маннхейма просто немає. Якщо в марксизмі-ленінізмі соціологічний підхід до знання органічно впливає з історичного матеріалізму, то у Маннхейма соціологія пізнання фактично повисає у повітрі. В цьому полягає одна з її хиб.

Не позбавлена вона й інших серйозних вад світоглядно-методологічного характеру. Їй властиві вульгарний соціологізм і психологізм. Вульгарний соціологізм виявляється в тлумаченні Маннхеймом основного положення його соціології пізнання — тези про соціальну зумовленість (*Seinsverbundenheit*) мислення. Поняття «зв'язаність з буттям», як текстуально можна перекласти «*Seinsverbundenheit*», передбачає певне розуміння буття (*Sein*) і зв'язаності (*Verbundenheit*). Аналіз праць Маннхейма показує, що під суспільним буттям їх автор розуміє всю сукупність соціальних, психологічних і життєвих чинників, які впливають чи можуть впливати на мислення відповідної соціальної групи. Буття Маннхейма визначає як «порядок життя», як те, що «схоплюється і характеризується насамперед через особливий вид структури господарства і влади, що лежить в його основі: але він охоплює також усі ті форми людського спілкування (специфічні форми любові, співжиття, боротьби etc), які можливі внаслідок цих структурних форм або вимагаються; нарешті ті види і способи переживання і мислення, які відповідають цьому порядку життя...»⁶. Як бачимо, Маннхейм визначає буття через «життєвий порядок», що свідчить про віяння «фі-

⁶ Ibidem, S. 170.

лософії життя». В зв'язку з цим він часто говорить про «вітальне укорінення» мислення в буття, включаючи в сферу буття переживання і мислення, чим взагалі «знімає» проблему співвідношення мислення і буття. І нарешті, Маннхейм визнає, що основою буття, його визначальним чинником є структура господарювання і відносини влади і цим немов би приєднується до марксизму. Насправді ж аналіз «Ідеології і утопії» показує, що це голослівна данина марксизму, яка ні до чого не зобов'язує її автора.

Між маннхеймівським і марксистсько-ленінським розумінням суспільного буття є принципова відмінність. Для марксизму-ленізму суспільне буття, як сфера соціально-економічних відносин, має об'єктивний, незалежний від свідомості чи ідеології суспільних класів характер. Маннхейм же фактично ігнорує проблему об'єктивності буття, оскільки зводить буття до психологічно-побутових умов існування.

Вульгарно-соціологічно витлумачує Маннхейм і «зв'язаність» мислення з буттям. Зумовленість ідеології певною соціальною позицією він взагалі інтерпретує в душі абсолютного детермінізму, натуралістично: кожна соціальна позиція, мовляв, з необхідністю детермінує певні погляди. За такого підходу цілком заперечується відносна самостійність свідомості. Маннхейм взагалі не допускає, що представники того ж класу чи соціальної групи можуть мати принципово відмінні погляди, а також того, що внаслідок агітації, наприклад, можлива зміна поглядів того чи іншого представника суспільного класу.

Тим самим Маннхейм підмінює сферу ідеології сферою соціальної психології. Відомо, що принципова відмінність між соціологічним і соціально-психологічним підходами полягає в тому, що соціальна психологія досліджує знання як груповий феномен, її цікавлять реальні механізми засвоєння і передачі знання, типові установки і заблудження, зумовлені соціальним становищем групи. Соціальна психологія досліджує конкретне емпіричне несистематизоване знання. Це знання інтерпретується щодо мотивацій і установок, які в свою чергу пов'язуються з соціальним буттям. Соціологія ж пізнання досліджує знання, об'єктивоване в певній системі — теорії, ідеології, світогляді. Вона співвідносить його не з мотивами і установками, а з соціальною практикою, зі сферою економічних та інших суспільних відносин. Саме на цій підставі вона робить висновок про соціальну зумовленість знання.

Аналіз «Ідеології і утопії» свідчить, що її автор не розрізняє тих досить істотних відмінностей, які існують між соціологічним і соціально-психологічним дослідженням знання і в тезі про соціальну зумовленість мислення зміщує акцент явно в сферу соціальної психології. Ще одним свідченням, яке підтверджує психологізм соціології пізнання, є явні симпатії К. Маннхейма до фрейдизму.

Ставлення Маннхейма до марксизму формувалося під безпосереднім впливом Г. Лукача. Цим, зокрема, пояснюється тенденція до неправомірного зближення К. Маркса і Гегеля, яка особливо характерна для його ранніх праць. Визнаючи на словах окремі Марксові положення, що стосуються соціальної зумовленості ідей, Маннхейм насправді виступає проти матеріалістичного тлумачення відношення суспільного буття і суспільної свідомості. Він заявляє про відсутність принципової відмінності між поглядами Гегеля і К. Маркса в цьому питанні: «Найрадикальніший «матеріаліст» в соціології, якщо він бажає розуміти і пояснювати ідеологію, виходячи з економічної сфери, повинен приймати цю сферу як певний зв'язок значень (Sinnzusammenhang) і змушений, як і Гегель, подавати господарську і соціальну

історію, з якої він інтерпретує ідеї, як певний зв'язок значень, як план (мету) історії»⁷. Маннхейм робить хибний висновок про відсутність принципових відмінностей між ідеалістичним і матеріалістичним розумінням історії, ототожнюючи історичний матеріалізм марксизму з ідеалістичним історизмом Гегеля. Більш того, намагаючись зблизити марксизм і ідеалізм, Маннхейм взагалі заперечує принципову відмінність між суспільним буттям і суспільною свідомістю, твердить, що для філософії ця відмінність не має значення. Щось подібне, щоправда з інших філософських позицій, уже робив спробу довести А. Богданов. В. І. Ленін, критикуючи його концепцію тотожності суспільного буття і суспільної свідомості, писав: «Суспільне буття і суспільна свідомість не тотожні,— цілком так само, як не тотожне буття взагалі і свідомість взагалі. З того, що люди, вступаючи у взаємини, вступають у них як свідомі істоти, ніяким чином не виходить, щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям»⁸.

Маннхейм намагається злити марксизм з буржуазною соціологією, елімінувати з нього партійний, класовий зміст, висловлюючись з цього приводу цілком недвозначно: «Потрібно дотримуватись тієї інтерпретації цієї (тобто марксистської.— Є. П.) теорії, яка, з одного боку, викорінює залишки матеріалістичної метафізики, з другого — викреслює суто пропагандистські мотиви»⁹. Він виступає проти матеріалізму і «пропагандистських мотивів» марксизму, оскільки у К. Маркса органічно поєднані матеріалістичне розуміння історії і вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату.

Отже, «визнання» марксистської концепції про залежність надбудови від базису відбувається у Маннхейма лише на словах. Насправді слідом за іншими буржуазними ідеологами він прагне послабити дієвість марксизму, обмежити предметне поле його застосування лише епохою капіталізму, твердячи, що «чим більше застосовується марксизм до докапіталістичних епох, тим більш розпливчатим стає»¹⁰. Такої ж думки дотримується й інший представник соціології пізнання П. Гонігсхайм: «Справді, щодо останніх поколінь, тобто для свого власного часу історичний матеріалізм правий. Наука тут... є не чим іншим, як ідеологічною надбудовою над економічними відношеннями. Що ж стосується століть і тисячоліть перед механістичним грошовим господарством останніх століть, то він не відповідає їм»,— твердить Гонігсхайм¹¹.

Вихідні положення історичного матеріалізму про розвиток продуктивних сил як визначального чинника суспільного процесу, про залежність суспільної свідомості від суспільного буття, надбудови від базису мають всезагальне значення для всіх епох розвитку людства, і це неодноразово засвідчила історична наука.

Буржуазні ж соціологи намагаються обмежити правомірність марксизму лише рамками капіталізму. У цьому полягає призначення боротьби Маннхейма проти «метафізики» і «пропагандистських мотивів» марксистського вчення, спростування яких становить головний зміст «соціології пізнання»¹².

⁷ Mannheim K. Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk. Berlin, 1964, S. 394.

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. т. 18, с. 317.

⁹ Mannheim K. Wissenssoziologie, S. 376.

¹⁰ Ibidem, S. 366.

¹¹ Honigsheim P. Stieleinheit zwischen Wissenschaft und Gesellschaft.— M. Scheler. Probleme einer Soziologie des Wissens. München, 1924, S. 262.

¹² Характерно, що сучасні антикомуністи, соціологи-технократи Р. Арон і Д. Белл визнають правомірність марксизму уже тільки щодо епохи «доіндустріального» капіталізму.

Відзначимо, що пізнання, соціологію якого намагається розробляти Маннхейм, — це тільки гуманітарне, а не природничонаукове пізнання. Наслідуючи неокантіанців Баденської школи, Маннхейм неправомірно протиставляє природничі і гуманітарні науки. Природничі науки, на його думку, розвиваються незалежно від соціальних процесів. Вони нібито не знають «переінтерпретації вихідних принципів» і тому невіддільні соціології пізнання. Порівнюючи природознавство і філософію, Маннхейм пише: «Технічно-натуралістичне мислення відрізняється від філософського... тим, що тоді, як перший тип мислення в ході історії утворює ту саму систему, другий тип мислення намагається опанувати наявний матеріал всезростаючого багатства історичного світу з щоразу нового центру систематизування, з нових аксіоматик»¹³.

Як бачимо, Маннхейм приймає позитивістську концепцію науки, згідно з якою природниче знання «нейтральне» щодо соціальних інтересів. Він ігнорує той факт, що ця «нейтральність» не абсолютна, що наука за певних умов набуває характеру ідеології. Такою вона була по суті в епоху Просвітництва, коли природничонаукові відкриття Коперника і Галілея мали важливе світоглядно-методологічне значення в боротьбі з релігійною ідеологією феодалізму. Сучасна проблема походження життя на Землі також містить в собі важливі світоглядні аспекти. Непереконливим є й положення Маннхейма про те, що природознавство, по суті, не переінтерпретовує своїх основних положень, «своїх аксіом». Хибність таких тверджень засвідчує, скажімо, зміна аксіоматики Ньютона в сучасній фізиці. Сучасні дослідники історії науки переконливо показали суспільну зумовленість стилів наукового мислення, категорій науки, розкрили справжні механізми соціальної детермінації природничих і гуманітарних наук¹⁴. Маннхейм, неправомірно заперечуючи соціальну зумовленість природничонаукового знання, заперечує, як це характерно для позитивістських інтерпретацій розвитку науки, будь-яке її світоглядне значення.

Буржуазна соціологія оголошує Маннхейма засновником науки про ідеологію, твердячи, ніби він подолав «однобічність» марксизму в цьому питанні. Оскільки це положення чи не загальноприйняте серед буржуазних соціологів, на його спростуванні слід спинитися докладніше.

Маннхейм розрізняє партикулярну і тотальну ідеологію. Партикулярна ідеологія — це погляди окремих соціальних груп або осіб, які свідомо чи напівсвідомо перекручують свої справжні наміри і прагнення. Тотальна — це ідеологія епохи, соціального класу, яка відображає своєрідність свідомості цієї епохи чи класу.

Ставши на позицію буржуазного об'єктивізму, Маннхейм твердить, що всі ідеології однаковою мірою однобічні, правомірні і рівноцінні. Однак як в такому разі бути з істинністю поглядів тих чи інших класів? Перспективізм неодмінно призводить до релятивізму. З нього закономірно випливає або заперечення істини, або визнання множинності істин: скільки соціальних класів, позицій, стільки й істин. Ця суперечність так і залишилась неподоланою в концепції Маннхейма. Будучи безсилим довести істинність, історичну, правомірність сучасної буржуазної ідеології, Маннхейм оголосив всі ідеології однобічними.

Як буржуазний ліберал, Маннхейм не йде далі визнання наявності пануючих і пригнічених груп суспільства, протилежності їх поглядів, не бачить можливості знищення відносин панування. Єдине,

¹³ Mannheim K. *Wissenssoziologie*, S. 352.

¹⁴ Див.: наприклад: Миклушинский С. Р., Маркова Л. А. О движущих силах развития науки. — «Вопросы философии», 1971, № 1.

до чого він прагне, зводиться до того, щоб кожен клас усвідомлював односторонність своїх соціальних позицій (і, відповідно, ідеології) і визнавав правомірність поглядів інших класів. Збереження існуючого ладу, встановлення класової гармонії у рамках буржуазної демократії перед фактом всезростаючого впливу марксизму на широкі маси трудящих — ось що найбільше турбує Маннхейма. Він готовий навіть визнати деякі обмеженості буржуазної ідеології, аби тільки довести утопічність, неістинність марксизму. Такий загальний задум і основний зміст праці Маннхейма «Ідеологія і утопія», продиктований, без сумніву, буржуазними класовими інтересами.

В інтерпретації Маннхейма марксизм, як ідеологія пролетаріату, подається спрощено, односторонньо, вульгаризується. Буржуазні соціологи взагалі ігнорують ту обставину, що марксизм став ідеологією пролетаріату, засвоївши всі прогресивні досягнення попередньої філософської, економічної і суспільно-політичної думки. Як відзначав В. І. Ленін, «геніальність Маркса полягає саме в тому, що він дав відповідь на питання, які передова людська думка вже поставила. Його вчення виникло як пряме й безпосереднє продовження вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії і соціалізму»¹⁵. Отже, марксизм-ленінізм, як світогляд найбільш прогресивного суспільного класу, як теоретичне вираження класових інтересів пролетаріату є єдиною соціологічною теорією сучасності, яка науково доводить, що класові інтереси трудящих збігаються з розвитком історичної необхідності і тим самим — з загальнолюдськими інтересами.

Цілком закономірно виникає питання: чиї соціально-класові погляди виражає теорія Маннхейма? На його власну думку, таким суспільним носієм соціології пізнання є «інтелігенція, що вільно ширяє» (*freischwebende Intelligenz*), специфіка якої полягає в тому, що вона формується з різних прошарків і нібито здатна здійснювати «синтез» різних ідеологій. «Між групами інтелігенції, які з класового погляду дуже багатозначні, щоб їх можна було охопити як щось єдине, існує все ж соціальний зв'язок, а саме освіта, яка поєднує їх зовсім новим способом... Станові і класові зв'язки цим повністю не долаються, але якраз в тому і полягає своєрідність цього нового базису, що він зберігає різноголосся детермінації у своїй поліфонічності, створюючи гомогенне середовище, в якому можуть мірятися протилежні сили»¹⁶. Наведене міркування Маннхейма гранично чітко виявляє буржуазно-класову обмеженість його поглядів, оскільки ніякої «інтелігенції, що вільно ширяє», в суспільстві ніколи не було і не може бути. Інтелігенція не є якимось єдиним соціальним організмом, вона кінець кінцем поляризується щодо основних класів буржуазного суспільства, відтворює своєю соціальною структурою класову структуру суспільства. І тому сподівання Маннхейма на те, що вона стане носієм якоїсь позакласової ідеології, є хибними, неспроможними. «В суспільстві, яке роздирають класові суперечності,— відзначав В. І. Ленін,— і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології»¹⁷.

Характерно, що Маннхейм, який так часто на словах заперечує «чистий розум», самостійність сфери ідей, намагаючись інтегрувати інтелігенцію в якусь цілісність, апелює до сфери освіти, знання, духу університетів. Цим він порушує один з провідних принципів своєї соціології пізнання: визнання соціальної зумовленості ідей. Істотна внутрішня суперечність концепції Маннхейма полягає в тому, що згід-

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 39.

¹⁶ Mannheim K. Ideologie und Utopie, S. 136.

¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 37.

но з нею до інтелігенції нібито виявляється незастосовним принцип соціальної зумовленості ідеології. Інтелігенція у соціології пізнання оголошується здатною примирити класові суперечності. Найбільш «конструктивним» шляхом розв'язання антагоністичних класових суперечностей буржуазного суспільства Маннгейм, відповідно, вважає творчі дискусії в середовищі інтелігенції. Таким виявляється дійсний соціальний зміст його філософської доктрини.

Внутрішня суперечливість і непослідовність соціології пізнання Маннгейма є свідченням неспроможності філософсько-теоретичних основ буржуазного лібералізму.

* * *

«Социология познания» К. Маннгейма является типичным продуктом буржуазно-либеральных фальсификаций марксизма-ленинизма. Принимая на словах некоторые положения марксизма-ленинизма, Маннгейм выступает против материалистического понимания истории и учения о всемирно-исторической миссии пролетариата.

Как буржуазный либерал Маннгейм пытается занять надклассовую позицию в вопросе о социальной структуре общества: сколько классов, социальных групп, столько и точек зрения, утверждает он, и все они правомочны и равноценны. Такая позиция закономерно привела Маннгейма к релятивизму, к отрицанию объективной истинности социального познания.

Маннгейм обвиняет марксизм-ленинизм в односторонности, классовой ограниченности, заявляя, что его собственная концепция социологии познания снимает односторонность всех идеологий, реляционно синтезируя их. В статье раскрывается классовая сущность «нового» учения об идеологии К. Маннгейма и его концепции интеллигенции как социального носителя этого учения, дается критика вульгарного социологизма и психологизма концепции Маннгейма.

Антигуманний характер буржуазних концепцій організації і управління

Істотною рисою науки нашого часу є посилення інтересу до проблем удосконалення механізмів організації й управління суспільними процесами. Увага суспільствознавців до цього різновиду людської діяльності зумовлена тим, що за сучасних умов значно зростає усупільнення виробництва, створюючи широкі передумови для організаційно-управлінського регулювання економіки, виробничих процесів.

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово відзначали винятково важливу роль управління в діяльності суспільства, в організації виробництва. «Всяка безпосередньо суспільна чи спільна праця,— писав К. Маркс,— виконувана в порівняно великому масштабі, потребує в більшій або меншій мірі управління, яке встановлює погодженість між індивідуальними роботами і виконує загальні функції, що виникають з руху всього виробничого організму на відміну від руху його самостійних органів»¹.

Слід мати на увазі, що хоч управління і становить особливу, специфічну галузь людської діяльності, воно не існує як якийсь замкнений у собі, цілком самостійний процес. Воно завжди виступає складовою тієї чи іншої соціальної системи, якою й визначаються його видові особливості. Зміст і форми управління залежать від характеру соціально-економічних відносин у суспільстві. Ці ж відносини визначають і цілі управління, його соціально-класове спрямування.

Загальною метою управління в соціалістичному суспільстві є максимальне використання тих величезних можливостей, які створюються соціалістичною системою господарювання, і забезпечення на цій основі задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людини. Управління за соціалізму підпорядковане завданням комуністичного будівництва, створенню нових суспільних відносин, що забезпечують всебічний гармонійний розвиток особи. Комуністична партія Радянського Союзу приділяє постійну увагу удосконаленню організації суспільних процесів і управлінню ними. На XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнєв відзначив, що на сучасному етапі розвитку соціалізму «вирішальною ланкою стає організація, тобто вдосконалення управління економікою в найширшому розумінні слова»². На жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС було наголошено на тому, що успішне виконання планів десятої п'ятирічки залежатиме від того, наскільки кожний керівник, кожний спеціаліст зуміє оволодіти ленінським стилем роботи, «ленінською наукою управління, утверджувати сучасні методи планування і організації виробництва, бути активним провідником науково-технічного прогресу»³. Кінцевою метою усіх заходів, здійснюваних нашою партією в галузі удосконалення системи організації

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 317.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, с. 65.

³ Промова товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 25 жовтня 1976 року. «Радянська Україна», 26 жовтня 1976 р.

їй управління, є найбільш повне, всебічне задоволення матеріальних і духовних потреб радянської людини, її всебічний розвиток.

Зовсім інші соціальні чинники посилення інтересу до питань управління в сучасному капіталістичному суспільстві. Як відзначає тов. Л. І. Брежнев, «особливості сучасного капіталізму в значній мірі пояснюються тим, що він пристосовується до нової обстановки в світі. В умовах протиборства з соціалізмом панівні кола країн капіталу як ніколи бояться переростання класової боротьби в масовий революційний рух. Звідси — прагнення буржуазії застосувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність у ряді випадків іти на часткові реформи з тим, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем»⁴. Імперіалізм постійно висукує нові методи, щоб підірвати робітничий рух зсередини, намагається інтегрувати його в систему капіталізму. Ця інтеграція має на меті поставити під контроль капіталу всі сфери життя трудящих, підпорядкувати їхню діяльність, їхні думки інтересам монополій, придушити трудящих політично й ідеологічно, виправдати приватну власність, посилити експлуатацію. Такими антигуманними є в капіталістичному суспільстві цілі політичного управління, яке виступає одним із засобів експлуатації і гноблення трудящих. Вони визначають зміст і конкретні форми буржуазного управління.

На початку ХХ ст., коли домонополістичний капіталізм почав переростати в монополістичний, а згодом вступив у смугу загальної кризи, стихійний регулятор капіталістичної економіки — ринок з його конкурентними відносинами попиту і пропозиції — виявився недостатнім для збереження і розвитку старого ладу. Монополії були змушені звернутися за допомогою до буржуазної держави і надати їй функції безпосереднього втручання в процес капіталістичного виробництва. У зв'язку з цим у буржуазних країнах значно посилюється роль факторів управління, відбувається процес інституалізації організаційно-управлінської діяльності. Як зазначає В. Г. Афанасьєв, «виникають цілі системи управління капіталістичним виробництвом, соціальними і духовними процесами»⁵. Показовим є ускладнення цих систем, яке відображає процес монополізації капіталістичного виробництва: спочатку вони стосувались управління окремими капіталістичними підприємствами, потім — концернами, трестами і зрештою — капіталістичним виробництвом в цілому. Важливого значення в капіталістичному управлінні надається заходам відкритого, закріпленого законодавством насильства над особистістю і колективами трудящих. Ці заходи мають забезпечити таку поведінку людей, яка б відповідала природі капіталістичної економіки. Водночас здійснюється поєднання відверто примусових економічних заходів з заходами впливу на психіку людини за допомогою цілеспрямованого формування громадської думки могутнім арсеналом сучасної техніки (радіо, кіно, телебачення) силою літератури, мистецтва тощо⁶. Все це дістає своє вираження в теоріях «соціального контролю», «соціальної дії», доктрині «людських відносин», що мають значне поширення в практиці капіталістичного управління.

Буржуазні теорії менеджеризму, будучи породженням капіталізму, є невід'ємною складовою його економіки, політики, ідеології. Вони підпорядковані цілям дальшого удосконалення капіталістичної експлуа-

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, с. 199.

⁵ Афанасьєв В. Г. Наука управління обществом. М., 1968, с. 62.

⁶ Там же, с. 91—92.

тації, отримання максимальних прибутків всупереч прагненням і інтересам широких мас трудящих.

Буржуазна теорія організаційного управління є однією із складових буржуазної соціології. Вона має яскраво виражену буржуазно-апологетичну класову сутність. Такому її спрямуванню значною мірою відповідають суб'єктивно-ідеалістичні філософсько-методологічні засади. Істотного впливу буржуазна теорія організаційного управління зазнала з боку такої ідеалістичної філософської школи, як прагматизм, що зберігає протягом останніх ста років свої провідні основоположення, виступаючи не просто як концепція, а передусім як популярне «життєописання», як виправдання і пропаганда того, що іменується «західним» способом життя⁷.

Сутність прагматизму розкрив К. Маркс. Він зазначав, що «зведення всіх різноманітних людських взаємовідносин, що є цілком безглуздими, до *єдиних* відносин корисності,— ця нібито метафізична абстракція випливає з того, що в... буржуазному суспільстві всі відносини практично підпорядковані тільки одним абстрактним грошово-торгашеським відносинам»⁸. Якщо проаналізувати буржуазні теорії організації й управління, то можна помітити, що усі теоретизування буржуазних учених в цій сфері підпорядковані утилітарному принципу корисності.

Досить типовим для теорії і практики управління в капіталістичних країнах є тісний зв'язок з буржуазною соціальною психологією. Дослідження представників буржуазних управлінських теорій безпосередньо пов'язані з вивченням поведінки людини в певній організації (наприклад, на виробництві), її потреб, інтересів, мотивів і цілей діяльності, тобто, по суті, з дослідженням функціонування людини в малих групах. Так, американські соціологи Е. Гоулднер і Г. Гоулднер у праці «Сучасна соціологія» пишуть: «Відмітною рисою як приватної, так і державної сфер сучасного суспільства є наявність переважної кількості груп певного виду. Ці групи, що називаються бюрократами, створюються спеціально для реалізації певних цілей і використовують традиційні методи адміністрування... для досягнення цих цілей»⁹. Під «бюрократіями» автори розуміють «організації, що управляються і ефективно діють». Справді, сучасне капіталістичне суспільство становить розгалужену мережу певних організацій: економічних, політичних, ідеологічних та ін. В зв'язку з цим серед буржуазних вчених існує помилкова думка, нібито, оскільки капіталістичне суспільство — це «організоване суспільство», то й всі проблеми, що стоять перед ним, можна розв'язати засобами вдосконалення організації й управління. Так, відомий американський соціолог П. Дракер в своїй праці «Нова роль менеджера» проголошує, що «менеджмент в розвинутих країнах перетворюється в рятівну панацею... Майбутнє цілком залежить від менеджерів»¹⁰. У більшості капіталістичних країн, особливо в США, затрачаються значні ресурси на дослідження проблем соціального управління. Останнім часом в американських теоріях організації й соціального управління з'являються нові напрями, що конкурують між собою.

Намагання удосконалити механізми організації й управління здійснюються американськими соціологами в основному в двох напрямках.

⁷ Див.: Богомолів А. С. Буржуазная философия США XX века. М., 1974, с. 36.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 390.

⁹ Gouldner A., Gouldner H. Modern Sociology. An Introduction to the Study of Human Interaction. London, 1963, p. 357.

¹⁰ Drucker P. Management's New Role. N. Y., 1969, p. 54.

По-перше, розробляються нові організаційно-технічні структури управління, по-друге, досліджуються форми і закономірності взаємодії людини з соціальним середовищем. Взаємодія зводиться лише до вивчення поведінки і функцій людей в структурі формальних і неформальних організацій. При цьому буржуазні соціологи абсолютизують або організаційно-технічні аспекти соціального управління, або соціально-психологічні характеристики людини (за їх висловом — «організованого учасника»). Відбувається фетишизація окремих явищ соціальної дійсності, тобто відрив їх від тієї соціальної системи, де вони існують, і приписування цим явищам невластивих їм функцій. В результаті такого підходу висновки буржуазних соціологів зовсім не відображають основних закономірностей капіталістичного суспільства, особливостей тих реальних процесів, що відбуваються в ньому.

Різноманітні американські теорії управління об'єднує як їхня буржуазно-апологетична сутність, так і соціальне призначення — забезпечити нормальне функціонування суспільних процесів сучасного капіталізму. Відзначений нами факт наявності конкуруючих шкіл і напрямів засвідчує, що насправді єдиної теорії організацій і управління не існує, як не існує в них і єдиних методологічних, наукових основ розробки організаційно-управлінських проблем. Суперечність управлінських концепцій змушені визнавати навіть апологети організаційних доктрин. Так, американські соціологи Б. Ходж і Г. Джонсон, характеризуючи так звану сучасну школу управління, пишуть, що «вона не становить єдності поглядів і напрямків дослідження, а складена з багатьох частин, кожна з яких висуває на перший план власні інтереси»¹¹. Наведена характеристика «сучасної школи» є уособленням реального стану речей в усій буржуазній управлінській науці.

Незважаючи на значний конгломерат різних організаційно-управлінських містифікацій, в історії розвитку буржуазних уявлень про управління все ж можна вичленувати дві основні тенденції, уособлювані «класичною теорією» і доктриною «людських відносин». Всі інші відгалуження становлять або спроби використати якісь положення однієї з названих течій, модернізувавши їх згідно з вимогами конкретного етапу еволюції капіталізму, або претензії синтезувати положення «класичної» школи з доктриною «людських відносин» з метою створити таку теорію управління, яка б відповідала вимогам часу.

Зважаючи на те, що розв'язання багатьох суто управлінських завдань пов'язане з людськими інтересами, взаємовідносинами, нормами поведінки, буржуазні апологети приділяють значну увагу осмисленню проблем людини. Практична ефективність буржуазних управлінських теорій, якої намагаються досягти їх адепти, перебуває в прямій залежності від ефективності маніпулювання людською особистістю. Саме тому, розробляючи витончені прийоми оптимізації діяльності особистості в організації, буржуазні соціологи намагаються створити соціально-психологічні програми маніпулювання поведінкою людини.

Як твердять американські соціологи Дж. Марч і Г. Саймон, всі наявні теорії організації й управління в явних або прихованих формах зводяться до намагань показати, «які людські якості слід брати до уваги у спробах пояснити поведінку людини в організації»¹². Ці ж соціологи розрізняють три групи положень про поведінку людини. До першої групи, на їхню думку, належить положення, згідно з яким людина в організації — це пасивний інструмент, знаряддя для виконання

¹¹ Hodge B., Jonson H. Organisational Behavior. A Maltidimensional Approach. N. Y., 1970, p. 34.

¹² March J., Simon H. Organizations. N. Y., 1958, p. 6.

різноманітних операцій, істота, здатна тільки підкорятись вказівкам і цілком позбавлена будь-якої ініціативи, творчого підходу до своєї діяльності. Положення другої групи стверджують, що члени організацій — це не пасивні знаряддя, вони мають певні інтереси, цілі, потреби, цінності й установки. Крім того, між членами організації встановлюються відносини, що справляють значний вплив на ефективність управлінської діяльності, її результати. І далі доводиться, що для ефективного функціонування організацій потрібно вміло використовувати саме моральні якості людини, а не її фізичні можливості. До третьої групи положень згадані автори відносять думки про те, що члени організації — це передусім ті, хто приймає рішення і здійснює контроль за їх виконанням.

Характерним є погляд Дж. Марча і Г. Саймона на цю класифікацію. Вони вважають, що згадані три типи підходу не суперечать один одному, оскільки людині можуть бути властивими всі якості, що наводяться в трьох групах класифікації організаційної поведінки. На думку цих соціологів, теорія поведінки людини лише тоді буде зручною для практичного використання в управлінській діяльності, якщо вона розроблятиметься на основі врахування усіх трьох аспектів людської поведінки, а саме: «інструментального», «мотиваційного», «раціонального».

Справді, людина здійснює в організації таку складну і багатогранну діяльність, що й поведінка її реально включає в себе зазначені моменти. Обов'язок членів організації виконувати накази і водночас виявляти власну ініціативу, творчо підходити до справи, а також поєднувати це з раціональністю при виконанні будь-яких завдань — неодмінна умова функціонування кожної організації. Проте спосіб поєднання зазначених аспектів поведінки, пропонований буржуазними соціологами, підпорядкований вузько-прагматичним, суто утилітарним цілям. Цілковита довільність і еkleктичність такого підходу очевидні.

Представники першого типу підходу до управління поведінкою розглядають людину лише як пасивний інструмент, «економічну» істоту, потреби якої нібито є виключно матеріальними. Представники другого типу підходу розглядають людину як істоту «психо-соціальну», третього — як «раціональну». Якраз одностороння абсолютизація одного з моментів і становить ядро кожного з підходів до регламентації людської поведінки. Цю хибу неспроможні усунути й Дж. Марч та Г. Саймон.

Перша модель поведінки людини в організації, дана в класифікації Дж. Марча і Г. Саймона, обстоюється представниками так званого руху за наукове управління. Засновником цього напрямку вважається Ф. Тейлор, що здійснив спробу сформулювати основні положення управління організаціями на ґрунті аналізу значного емпіричного матеріалу. Однак аналіз цей був далеко не повним, що визнають і самі представники буржуазних організаційних доктрин. За словами Дж. Марча і Г. Саймона, Тейлор намагався дослідити лише взаємодію людини з соціальним середовищем, що породжується організаційно.

Насправді ж Тейлор зводить цю проблему до вивчення фізичних можливостей людини і їх ефективнішого використання під час виконання виробничих завдань на капіталістичному підприємстві. Оскільки його послідовники, претендуючи на розробку «наукового управління», вивчали здебільшого ті сфери людської діяльності, де операції одноманітно повторюються і не вимагають більш-менш значних затрат розумової енергії, в теорії «наукового управління» основними характеристи-

ками людської особистості вважаються «потужність організму», «швидкість», «вартість» тощо. Як бачимо, «класична концепція» управління зводиться лише до вульгарно-фізіологічних тлумачень поведінки людини, її потреб і мотивів діяльності. В. І. Ленін схарактеризував її як «наукову систему видавлювання поту»¹³. Ті заходи, що проводилися на капіталістичних підприємствах згідно з рекомендаціями Тейлора, безперечно сприяли підвищенню продуктивності праці, її інтенсифікації. Однак це досягалось внаслідок посилення експлуатації трудящих, через максимальне використання фізичних можливостей робітника. Така ознака найповніше розкриває соціальне призначення і функції подібних управлінських доктрин.

Іншим відгалуженням «класичної школи» організаційного управління є так звана теорія адміністративного управління, або теорія «департаменталізації». На відміну від представників «класичної школи», що розробляли переважно основні принципи «наукової організації» праці службовців, прибічники «адміністративної» управлінської теорії вивчали здебільшого принципи організації управлінської діяльності. «Кредо» цієї управлінської концепції формулюють Дж. Марч і Г. Саймон: «Поставивши загальну мету перед організацією, ми можемо встановити проміжні завдання, виконання яких необхідне для досягнення мети. Ці завдання охоплюють основну виробничу діяльність, обслуговування, координаційні дії, дії по управлінню та ін. Проблема полягає в тому, щоб згрупувати ці завдання в індивідуальні роботи, індивідуальні роботи — в адміністративні одиниці, ці одиниці в більші елементи і, зрештою, встановити відділення найвищого рівня. Виконати ці групування таким чином, щоб звести до мінімуму всі затрати, необхідно для здійснення усіх видів діяльності»¹⁴.

Оцінка «членів організації», тобто людей, представниками «адміністративного» управління відрізняється від оцінки, що її дають теоретики «наукового управління». Прибічники «адміністративного управління» схильні розглядати кадри як «раз і назавжди дану, а не як змінну величину в системі»¹⁵. Неважко помітити, що і в першому і в другому випадку ігнорується індивідуальна поведінка людей, найбільшою мірою її мотиваційний аспект. Це істотна хиба буржуазних управлінських теорій, оскільки намагання витлумачити людину як «пасивний інструмент», або ж як «наперед задану умову», як «незмінну величину» не дає змоги розкрити численні важливі аспекти людської поведінки в певних організаціях.

Представники другого основного напрямку в розвитку буржуазних теорій організації й управління — теоретики доктрини «людських відносин» — спробували усунути хиби теорії «наукового управління», враховуючи мотиваційні аспекти людської діяльності, розглядаючи людину, як «психосоціальну» істоту. Вони піддали критиці концепцію «людини-машини», а також твердження тейлористів про те, що «людина раз і назавжди задана, незмінна величина в системі». Прибічники доктрини «людських відносин» проголошують такий підхід несумісним з самою «природою людини», як істотою «психосоціальною», виступають проти тлумачення людини, як лише «економічної істоти», яка потребує задоволення лише своїх біологічних, матеріальних потреб. На думку прибічників «людських відносин», конфлікт між особою і організацією може бути усунутий шляхом задоволення соціальних і психологічних потреб людини. Оскільки ж задоволення цих потреб можна досягти

¹³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 23, с. 18—19.

¹⁴ March J., Simon H. Organizations, p. 22.

¹⁵ Ibidem, p. 29.

тільки за умов збігу інтересів людини і організації, членом якої вона є, усунення конфлікту між людиною і організацією за умов капіталізму є практично нездійсненним. Адже в буржуазному суспільстві діяльність організацій підпорядкована максимальному нагромадженню капіталу. Вона здійснюється засобами, які прямо суперечать цілям і потреbam окремих членів цих організацій.

Труднощі в досягненні «безконфліктних» ситуацій щодо людини й організації визначають і самі буржуазні соціологи. Наприклад, Р. Дабін, автор книги «Людські відносини в управлінні», висловлює думку про те, що праця в капіталістичному суспільстві «не входить в число основних життєво-важливих інтересів величезної кількості, якщо не більшості громадян»¹⁶. Такого ж висновку доходять й інші прибічники «людських відносин» — Д. Стросс, К. Дучел, Х. Мейерс. Однак буржуазні соціологи лише констатують сам факт, що в буржуазному суспільстві праця не цікавить людину. Як причину цього явища вони називають те, що насправді є наслідком. Зокрема, Р. Дабін, на підставі того, що в повсякденному житті людина постійно переходить з однієї організації в іншу, твердить, ніби ступінь ентузіазму, з яким людина бере участь в діяльності тієї чи іншої організації, буде неоднаковим. Уже з одного цього нібито можливо зрозуміти байдужість людини щодо чималої кількості організацій. Зрештою ні Р. Дабін, ні Д. Стросс так і нездатні дати відповідь на питання, чому в капіталістичному суспільстві людину не цікавить праця.

Причина цього криється, звичайно, не в тому, що буржуазне суспільство складається з великої кількості організацій, а у тому, що усі ці організації являють собою, за висловом К. Маркса, «псевдоколективності». Така їх особливість зумовлюється самими основами буржуазного суспільства, що живе за рахунок експлуатації людини людиною, в постійній гонитві за максимальними прибутками. Робітник, знаючи наперед, що результати його праці належатимуть не йому, а підприємцю, навряд чи виявлятиме ініціативу і докладатиме максимум зусиль щодо досягнення тих цілей, які стоять перед організацією. Як зазначав В. І. Ленін, за умов капіталізму мають місце якраз зворотні процеси. За монополістичної конкуренції відбувається «нечувано звичає придушення підприємливості, енергії, сміливого почину маси населення, гігантської більшості його»¹⁷. Це означає, що трудящі живуть в таких соціально-економічних умовах, за яких неможлива реалізація їхніх творчих можливостей.

Прагнучи досягти максимальної ефективності в експлуатації трудящих, буржуазні соціологи силкуються розробити витончені прийоми впливу на особистість з метою примусити її жити інтересами організації, сприяти досягненню її цілей. Як зазначає Н. В. Новиков, «в доктрині «людських відносин» моральна і психологічна установка робітника на «мету» організації, внутрішня присвяченість її інтересам і безвідмовне служіння їй розглядається як головна гарантія продуктивності праці»¹⁸⁻¹⁹. Ширма «людських відносин» в даному випадку аж ніяк не може приховати буржуазно-класову підпорядкованість соціально-психологічних прийомів маніпулювання особистістю, їх утилітарно-економічну, експлуататорську спрямованість на досягнення максимальних прибутків. До того ж, з цілого ряду об'єктивних причин досягти підпо-

¹⁶ Dubin R. Human Relations in Administration. Dehli, 1970, p. 92.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

¹⁸⁻¹⁹ Новиков Н. В. Буржуазная организация: реальность и социологические доктрины. М., 1972, с. 26.

рядкування людської поведінки цілям буржуазних організацій просто неможливо.

Зважимо, передусім, на те, що в організації завжди об'єктивується і нормативно закріплюється спільна мета дії всіх індивідів, що належать до неї, всіх груп, з яких вона складається. Це стосується будь-якої організації, в будь-якій соціальній системі і є запорукою успішної її діяльності. Досягнення спільної мети, таким чином, має бути законом для кожного члена організації. Однак зовсім не для всякої організації характерною рисою є такий збіг інтересів. Та і наявність такої мети не є гарантом того, щоб відбулася інтеграція особи і організації. Для цього потрібно, щоб з змістом мета організації була близька кожному окремому членові — від керівника до рядового трудівника. В організаціях же капіталістичного типу об'єктивуються ті антигуманні закони, за якими живе буржуазне суспільство, нормативно закріплюються його соціальні характеристики. Відповідно до цього в капіталістичних організаціях відсутня така загальна мета, яка була б близька представників усіх рівнів організаційної ієрархії, інтегрувала їх у якусь цілісність. Діяльність будь-якого члена організації у буржуазному суспільстві, згідно з його законами, опосередковується завданнями отримання індивідуальної користі і об'єктивно виступає лише як засіб для реалізації своїх особистих планів.

Останнім часом чимало американських соціологів, що працюють в галузі організації й управління, вимушені визнавати неспроможність спроб здійснити інтеграцію інтересів членів буржуазних організацій за допомогою наявних засобів. Абсолютно неефективними вважаються намагання виховати в робітників заінтересованість в завданнях компаній закличками до почуття обов'язку. «Ми занадто багато хочемо, коли чекаємо від робітника, що він забуде свої цілі і прийме цілі підприємства» — пише Р. Форд у праці «Мотивація за допомогою самої праці». В зв'язку з цим він намагається вишукати нові засоби ідентифікації цілей робітника і підприємства. Р. Форд вважає, що така ідентифікація може бути досягнута зміною якості самої праці, її змісту. Однак він, як і інші буржуазні соціологи, уникає аналізу справжніх причин розбіжності інтересів трудящих і капіталістичних організацій. Адже можливість зміни характеру і змісту праці в капіталістичному суспільстві без корінної ломки всіх існуючих суспільно-економічних відносин є цілком нереальною. Саме тому рекомендації буржуазних соціологів можуть мати лише якісь тимчасові ефекти. Для їх обґрунтування створюються нові концепції, які характеризуються або протиставленням положень «класичної школи» організації й управління — доктрині «людських відносин», або спробами синтезувати їх. Така тенденція є цілком природною для буржуазної управлінської науки. Вона була розкрита В. І. Леніним, який вказував на те, що «буржуазія в усіх країнах неминуче виробляє дві системи управління, два методи боротьби за свої інтереси і відстоювання свого панування, причому ці два методи то змінюють один одного, то переплітаються вкупі в різних сполученнях»²⁰.

Особливої уваги заслуговує такий напрям буржуазної управлінської науки, як «неорационалізм», або «структуралістський» підхід. Засновники його (Дж. Марч, Г. Саймон, Е. Гоулднер) намагаються обґрунтувати «раціоналістичну» концепцію керівництва, що має забезпечити підвищення ефективності діяльності організацій. З цією метою вони апелюють до «класичної» теорії організаційного управління та до вчення М. Вебера про «ідеальний тип» бюрократії.

²⁰ Ленін В. І. Повне зібр., творів, т. 20, с. 62.

За М. Вебером, ідеальний тип бюрократії — це постійно діючий інститут, що має ієрархічну структуру. Поведінка усіх осіб у ньому регламентується загальними правилами. Бюрократична влада тут належить закладу, а не окремій особі. Наявність загальних правил поведінки вважається «ядром ідеального типу». Е. Гоулднер твердить, що застосування веберівської теорії «ідеальних типів» є неодмінною умовою функціонування організацій і вдається до розробки таких загальних правил поведінки, що мають стати основою будь-якої організації.

Однією з найважливіших проблем організаційної бюрократії Е. Гоулднер вважає знеособлення людських відносин на підприємстві. Під знеособленням він розуміє конструювання таких моделей поведінки, коли людська індивідуальність і її потреби взагалі ігноруються, а з конкретними людьми поводяться як з «випадками», «проблемами», «речами», «обставинами».

Інші представники «неорационалізму» — Г. Саймон і Дж. Марч, як зазначає американський соціолог У. Перроу, розробляючи положення теорії М. Вебера, «надали їй змістовності, повноти і переконливості, не зводячи при цьому організаційну теорію до пропозиції щодо індивідуальної поведінки»²¹⁻²³. Головним для Г. Саймона є вивчення «раціональності меж» людської поведінки, яке має сприяти «раціональності» рішень, що приймаються. В зв'язку з цим представники «неорационалізму» намагаються дослідити сфери впливу організації на поведінку індивіда, а також міру його свободи в ній. На думку Г. Саймона, важливим завданням є встановлення ефективного відношення між впливом організації і свободою дії. «Для того, щоб визначити сферу впливу чи влади в кожному конкретному випадку, необхідно розбити рішення, які приймає людина, на складові частини і після цього визначити, які з них мають бути під контролем керівника, а які мають бути залишені на вибір»²⁴. Якщо звернутись до історії американських теорій організаційного управління, то така методика контролю уже використовувалась представниками «класичної» школи. На відміну від «класицистів», які експлуатували фізичні можливості людини, «неорационалісти» застосовують ту ж методику для контролю за інтелектуальною діяльністю, вивчаючи формальні структури і зв'язки організації.

Зміна концепцій в буржуазній теорії організаційного управління («класична школа» — теорія «людських відносин» — «неорационалізм» і т. д.) зовсім не випадкова. Вона має своє соціально-економічне коріння. Кожний з розглянутих трьох підходів в класифікації організаційної поведінки людини відповідає певному етапові розвитку капіталістичного суспільства, відображає об'єктивні процеси, що відбуваються в ньому. На кожному етапі розвитку капіталізму буржуазні соціологи здійснюють спроби відшукати нові, більш замасковані засоби експлуатації людини, інтенсифікації виробництва. Представники школи «людських відносин» в період загострення економічних криз виступають за «гуманізацію» відносин в капіталістичних організаціях, критикують «класичну» школу за «незаслужено» забуту людину. В період відносного піднесення капіталістичного виробництва відразу ж забувається людина з її «психосоціальною» сутністю, забувається «гуманізація» відносин. На зміну теоріям «людських відносин» приходять «нео-

²¹⁻²³ Perrow Ch. Complex Organisations. A Critical Essay. Glenview, 1972, p. 146.

²⁴ Simon H. Decision-Making and Administrative Organisation, Reader in Bureaucracy. Glencoe, 1952, p. 186.

раціоналізм» і подібні до нього концепції, які наближаються до «класичної» «наукової системи видавлювання поту».

Економічна криза, інфляція, соціальні потрясіння капіталізму останніх років знову викликають до життя «біхевіоральну модель організації», яка нагадує доктрину «людських відносин», пристосовану до потреб і суперечливих умов розгортання науково-технічної революції в країнах капіталу. В сучасних умовах згадана «біхевіоральна модель організації» нібито орієнтована на «людський», а не на формальний фактор управління. «Спекулюючи на тому підході,— зазначають радянські дослідники В. Афанасьєв і Б. Мільнер,— її автори стверджують, що формальна організація функціонує всупереч людським бажанням і стримує зростання продуктивності праці»²⁵.

Отже, кожна з розглянутих нами концепцій буржуазної організації й управління становить форму пристосування капіталізму до сучасних умов суспільного розвитку. Це — ретельно розроблені прийоми маніпулювання людською особою, засновані на використанні в інтересах буржуазних підприємств усіх можливостей людського організму. Розробка прийомів маніпуляції людською особою є їх спільною властивістю, спрямованою на удосконалення капіталістичної експлуатації, на ретельну організацію економічних основ капіталізму, вишукування його нереалізованих можливостей. Але, як довели основоположники марксизму-ленінізму, «капітал організує її впорядковує працю всередині фабрики для дальшого гноблення робітника, для збільшення свого прибутку. А в усьому суспільному виробництві лишається і зростає хаос, який приводить до криз»²⁶.

Соціально-економічні реальності сучасного капіталізму — інфляція, безробіття, валютна, енергетична і сировинна кризи — переконали цього свідчення. Жодні витончені прийоми буржуазних апологетів, жодна спроба удосконалити систему заходів організації й управління без радикальної ломки соціально-економічних основ суспільства експлуатації нездатні позбавити капіталізм непримирених суперечностей.

* * *

Буржуазные теории организационного управления являются составной частью буржуазной социологии. Они имеют ярко выраженную буржуазно-апологетическую классовую направленность, чему в значительной степени способствуют субъективно-идеалистические позиции организационно-управленческих доктрин.

В истории развития буржуазных организационно-управленческих теорий прослеживается два основных направления — «классическая» концепция «научного управления» и доктрина «человеческих отношений».

В статье подвергаются критическому анализу управленческие теории Ф. Тейлора, Дж. Марча, Г. Саймона, Э. Гоулднера, Г. Гоулднера, Ч. Перроу, Р. Форда, Р. Дабина, В. Ходжа, Г. Джонсона, раскрывается их теоретическая несостоятельность, утилитарно-экономическая, эксплуататорская сущность, направленность на получение максимальных прибылей. Пытаясь добиться максимальной эффективности в эксплуатации трудящихся, буржуазные теоретики управления разрабатывают различные приемы воздействия на личность. Главная цель этого воздействия — подчинение интересов человека интересам буржуазных организаций.

²⁵ Афанасьев В., Мильнер Б. Реальности современного управления.— «Коммунист», 1976, № 1, с. 106.

²⁶ Ленин В. И. Полное собр. творив, т. 21, с. 353.

Критика сучасних буржуазних концепцій в курсі наукового комунізму

Кафедра наукового комунізму Вищої партійної школи при ЦК Компартії України разом з сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України, відділом наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР, кафедрами наукового комунізму Київського університету й Інституту підвищення кваліфікації при Київському університеті обговорили книжку «Критика сучасних буржуазних концепцій у курсі наукового комунізму»*.

Виходячи з поставленого XXV з'їздом КПРС завдання — зробити наукову критику буржуазних концепцій більш аргументованою, оперативною, активніше розвивати методичку критики антикомунізму, — працівники кафедр і науковці ґрунтовно обговорили нову книжку, що поклкана допомогти викладачам і пропагандистам підвищити рівень критичного аналізу буржуазних теорій.

Доценти В. С. Пазенок і О. О. Пантелейчук позитивно оцінили зміст першого розділу «Науковий комунізм і критика ворожих йому соціально-політичних течій і концепцій» (автор О. Д. Модржинська), але зауважили, що у класифікації антимарксистських соціально-політичних течій, запропонованій автором, недостатньо визначені основні категорії, внаслідок чого в одному ряду опинилися і антикомунізм загалом і його окремі складові елементи (антимарксизм, «радянологія»). Бажано було б, зазначили виступаючи, показати структуру і функції антикомунізму в цілому. Готуючи працю до перевидання, потрібно повною мірою врахувати сучасний рівень розробки проблем критики антикомунізму в усіх його формах, приділити особливу увагу методичці цієї критики, до чого, зрештою, і зобов'язують характер і специфіка цієї дуже змістовної цікавої і важливої для викладачів наукового комунізму книжки.

Професор І. Д. Ремезовський відзначив, що обговорювана книжка є цінним посібником для викладачів наукового комунізму. Структура її максимально наближена до програми вузівського курсу наукового комунізму і охоплює більшість лекційних тем. Але окремі моменти потребують уточнення і ґрунтовнішого висвітлення. Наприклад, у першому параграфі першого розділу недостатньо є критика антикомуністичних фальсифікацій самого предмета наукового комунізму як науки. Здебільшого йдеться про спроби спотвореного тлумачення марксизму-ленінізму загалом, а не власне наукового комунізму. Авторам посібника варто було узгодити принципи складання списків літератури, рекомендованої для самостійної роботи, оформлення наукового апарата тощо.

Доцент Ю. В. Осичнюк підкреслив, що третій розділ «Критика перекручень лєнінської теорії соціалістичної революції» (автор В. К. Попов) написаний добре і слугуватиме чималою підмогою викладачам у читанні цієї теми. Але разом з тим деякі важливі питання не дістали належного висвітлення. Зокрема, слід було глибше і детальніше спинитися на визначенні характеру сучасної епохи, показати неспроможність буржуазних, опортуністичних і ревізіоністських трактувань цієї проблеми.

Професор В. В. Косолапов присвятив свій виступ аналізу змісту шостого розділу «Науково-технічна революція і її відображення в сучасних буржуазних соціологічних теоріях» (автор М. І. Дряхлов). У розділі, відзначив він, цілком слушно наголошується на діаметрально протилежних соціальних наслідках науково-технічної революції в умовах капіталізму і соціалізму. Разом з тим вже можна твердити, що поняття «соціальні наслідки», прийняте в аналізі початкового етапу розгортання НТР, недостатньо повно характеризує соціально-політичні процеси, що спрчиняються дальшим розвитком науково-технічної революції. На думку В. В. Косолапова, доцільніше розглядати два типи розгортання НТР — капіталістичний і соціалістичний, дві форми її здійснення, історично і за своєю соціально-класовою суттю протилежні. Специ-

* Критика сучасних буржуазних концепцій в курсі наукового комунізму. Посібник для преподавателей. Под ред. А. П. Шептулина, В. С. Александрова, Н. И. Дряхлова, Е. С. Троицкого, М., 1974, 383 с.

фіка кожного з цих типів визначається соціальними умовами, за яких розвивається НТР, соціальною природою того чи того суспільного ладу, формації. Бажано було б, зазначив В. В. Косолапов, дістати більш чітку класифікацію буржуазних концепцій НТР, з'ясування ідеологічної спрямованості спроб «деідеологізації» проблем сучасного науково-технічного прогресу, до яких вдаються буржуазні теоретики.

Аналізуючи розділ сьомий «Концепції пролетарського соціалізму в країнах, що розвиваються» (автор Є. С. Троїцький), доцент Г. М. Олійниченко зазначив, що в ньому вдало визначена структура вкладки проблеми, досліджено генезис різних концепцій пролетарського соціалізму, які поділені на дві основні групи: «соціально-демократичний соціалізм» і «національно-буржуазний соціалізм». Проте помилковим є твердження автора про існування «прогресивного націоналізму» (див. с. 174). Це суперечить ленінському положенню, згідно з яким «марксизм не примирний з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований»¹. В. І. Ленін підкреслював, що «у кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо»². Отже, В. І. Ленін говорить про підтримку не націоналізму як такого, а лише одного з його компонентів. Не можна погодитися з думкою автора розділу про те, що «націоналізм революційних демократів зазнає еволюції і в напрямі до патріотизму й інтернаціоналізму мірою засвоєння ними положень марксистської теорії» (с. 174). Очевидно, в даному разі слід говорити не про еволюцію націоналізму, а про еволюцію поглядів революційних демократів (як, до речі, й сказано на інших сторінках).

Доцент І. Н. Побережний зауважив, що в цілому ряді розділів книжки критика реформістських і ревізійоністських концепцій подана недостатньо. Проблема розвитку національно-визвольного руху тісно пов'язана з критикою буржуазних, реформістських і ревізійоністських концепцій. У зв'язку з цим доцільно назвати восьмий розділ так: «Критика буржуазних, реформістських і ревізійоністських концепцій з проблем національно-визвольного руху». Слід також удосконалити структуру цього розділу, максимально наблизити її до плану і змісту теми номер сім («Національно-визвольний рух») в курсі наукового комунізму.

Доцент О. О. Ширман висловив думку про те, що головне призначення обговорюваного посібника — допомогти ви-

кладачам оволодіти науковими методами критики ворожих марксистові-ленінізові концепцій, і є всі підстави сподіватися, що зусилля авторського колективу сприятимуть успішному здійсненню цього завдання.

Зауваження його стосувалося десятого розділу посібника — «Проблеми війни і миру і критика ідеології милітаризму» (автор Б. А. Шабад): піддаються критиці здебільшого лише буржуазні концепції війни, а сучасні буржуазні трактування політики розрядки напруженості, мирного співіснування, шляхів його забезпечення спеціально не розглядаються. Поза увагою автора залишилися і такі важливі соціально-політичні аспекти теми, як класовий характер, типи сучасних відносин війни і миру, співіснування і дальше розгортання класової, революційної боротьби тощо. У новому виданні книжки цим проблемам слід приділити належне місце.

Доцент Л. Ю. Заборський спинився на змісті одинадцятого розділу «Критика антикомуністичних концепцій взаємовідносин між країнами соціалізму» (автор Н. Л. Борисова).

Розвінчуючи буржуазні перекручення ідей соціалістичного інтернаціоналізму, потрібно чіткіше виділити те, що принцип соціалістичного інтернаціоналізму є основоположним у соціалістичних міжнародних відносинах, показати, як це відображується у практиці договірних відносин між соціалістичними країнами. У книжці поставлене, але не обгрунтоване питання, яке стосується критики буржуазних концепцій суверенітету, до того ж автор розділу помилково отождено державний і національний суверенітет.

Доцент В. А. Решетняк, аналізуючи розділ дванадцятий «Неспроможність буржуазних і ревізійоністських концепцій розвитку соціальної структури соціалістичного суспільства» (автор — О. С. Крухмальов), відзначив, що головний акцент тут має бути зроблений на другому параграфі. Бажано розширити його і посилити критику буржуазних і ревізійоністських поглядів на становище класів, соціальних верств і груп соціалістичного суспільства і їх взаємовідносини. У зв'язку з цим доцільно додати критику атяккомуністичних поглядів на місце і роль селянства та інтелігенції в життєдіяльності соціалістичного суспільства.

Кандидат юридичних наук Т. М. Мельник і доцент О. О. Валуцький, розглядаючи тринадцятий розділ «Політична організація соціалістичного суспільства і антикомунізм» (автор Б. А. Шабад), підкреслили, що з поля зору автора випали деякі буржуазні концепції, які мають бути обов'язково піддані ґрунтовній критиці. Це, зокрема, стосується буржуазної «радянології», що є одним з основних політичних й ідеологічних напрямів антикомунізму і спрямована на дискредитацію політичної організації радянського суспільства. Потрібно ширше показати, що саме

¹ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 24, с. 128.

² В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 25, с. 262.

проблеми держави, розвитку демократії виступають інші як вузлові в боротьбі марксистсько-ленінської теорії проти політичних доктрин сучасного імперіалізму. Розвінчуючи буржуазні перекручення теорії і практики політичної організації соціалістичного суспільства, потрібно зосередити увагу на викритті наклепів і вигадок ідеологів буржуазії щодо марксистсько-ленінського положення про керівну роль марксистсько-ленінської партії.

Доцент А. М. Макаров в своєму виступі зазначив, що розділ чотирнадцятий «Критика деяких буржуазних концепцій управління суспільством» (автор І. Ф. Маятников) написаний цікаво, змістовно і дає уявлення про низку буржуазних теорій управління. Тут визначено шляхи і методи критики цих теорій з позицій марксизму-ленінізму.

Розкриваючи суть буржуазних теорій управління, автор показав їхню класову обмеженість. Особливо ґрунтовно схарактеризована теорія «людських відносин». Крім того, в розділі показана спекулятивна природа методів і прийомів буржуазної фальсифікації принципу демократичного централізму.

Однак доводиться констатувати, що тут не розкрито методологічне значення критики основних характеристик буржуазного управління. А в другому параграфі визначення демократичного централізму як такого принципу державного і господарського управління, що впливає з демократичної суті пролетарської влади (с. 330), містить тавтологію. Демократичний централізм об'єктивно зумовлений передусім суспільним характером соціалістичного виробництва, соціалістичною суспільною власністю на засоби виробництва, соціальною й ідейно-політичною єдністю соціалістичного суспільства.

В обговоренні взяв участь завідувач кафедри наукового комунізму Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Московському університеті професор Є. О. Ануфрієв. Він сказав, що обговорювана книжка, безумовно, посяде належне місце в бібліотеці викладача наукового комунізму. Разом з тим він спинився на негативних сторонах видання. Деякі автори виявили недостатню обізнаність з програмою курсу викладання у вузах, брак досвіду у викладацькій роботі, що позначилося на структурі монографії і змісті окремих розділів. Наприклад, немає розділу, де б викривалися сучасні буржуазні концепції розвитку особи, тим часом як ідеологічна боротьба навколо цієї проблеми стає дедалі гострішою.

Доцент С. Г. Фіногеев висловив зауваження, що в посібнику замало уваги

приділено критиці буржуазного націоналізму, який є однією з найбільш реакційних і небезпечних в ідеологічному розумінні складових частин антикомунізму.

У 15-му розділі «Національні відносини за соціалізму і антикомунізм» (автор — Ж. Г. Голотвін), потрібно було врахувати такі моменти: по-перше, націоналізм, як один із найживучіших пережитків минулого в свідомості людей, дістав притулок навіть серед окремих політично незрілих і ідейно шестійких громадян у соціалістичних країнах: по-друге, інші буржуазні ідеологи і політики роблять головну ставку в ідеологічній боротьбі саме на націоналізм, гіпертрофовані національні почуття, передсуди тощо; по-третє, не маючи ніякого наукового обґрунтування, буржуазний націоналізм силкується паразитувати на емоціях, почуттях людей, пов'язує свої лідерські наміри з ошуканням молоді, якій притаманні посилені емоційність і брак життєвого досвіду. Розкриттю цих особливостей сучасного націоналізму має бути приділена особлива увага.

Професор В. Г. Антоненко проаналізував зміст шістнадцятого розділу «Неспроможність концепцій антикомунізму і ревізіонізму з питань культурної революції» (автор Е. А. Баллер). Він відзначив, що матеріал, який тут міститься, поза сумнівом, корисний і для викладачів наукового комунізму, і для пропагандистів. У розділі подається критика доктрин наших ідейних супротивників з питань розвитку культурної революції, збагачення соціалістичної духовної культури.

В. Г. Антоненко вважає, що у викладі їх треба «вирівняти рівні» обґрунтування критичного аналізу і (так само, як і в інших розділах) більше наблизити цей виклад до програми курсу наукового комунізму. Крім того, виявилися невисвітленими деякі важливі напрями критики буржуазних концепцій, зокрема щодо розвитку соціалістичної духовної культури, її основних рис: партійності, єдності інтернаціонального і національного та ін.

Від редколегії журналу «Науковий комунізм» виступили: головний редактор журналу доктор філософських наук А. Д. Косичев, доценти кафедри наукового комунізму МДУ М. І. Дряхлов і Є. С. Троїцькій. Вони відзначили діловий характер обговорення, подякували учасникам за конструктивні пропозиції, спрямовані на піднесення теоретичного рівня досліджень і вдосконалення методики критики буржуазних концепцій в курсі наукового комунізму.

А. М. МАКАРОВ, В. І. КЛИМЕНКО

Рецензії

Науково-теоретичний аналіз становлення

і розвитку соціалізму

Всебічне вивчення складної діалектики становлення і розвитку соціалістичного ладу — надзвичайно актуальне завдання як в науково-теоретичному, так і в практично-політичному розумінні.

Значним внеском у дослідження цієї проблематики є монографія Р. І. Косолапова, у якій він ґрунтовно висвітлює становлення і розвитку соціалістичного суспільного ладу і деякі питання переростання соціалізму в комунізм*.

Відмітною рисою рецензованої праці є ґрунтовне дослідження історичної спадковості у розвитку марксистсько-ленінського вчення про соціалізм і комунізм, розкриття всесвітньо-історичного значення практичного досвіду КПРС та інших братніх партій для розробки теорії наукового комунізму.

Це стосується насамперед розділів, де розглядаються сутність свободи і шляхи її досягнення, питання про відчуження праці у капіталістичному суспільстві, його подолання і поступове перетворення праці на першу життєву потребу в процесі комуністичного будівництва, про зміни у соціально-класовій структурі соціалістичного суспільства в процесі переходу до безкласового, комуністичного суспільства.

Велика увага у монографії приділена критиці методології буржуазного суспільствознавства і всіляких антиленінських концепцій, що їх насаджували меншовики, троцькісти, лідери II Інтернаціоналу та інші дрібнобуржуазні ідеологи й ревізійністи. Важливим є те, що, викриваючи фальсифікації теорії і практики ленінізму, автор показує зв'язок ревізійнізму з ідеологією й політикою імперіалістичної буржуазії.

У центрі дослідження діалектики виникнення й розвитку комуністичної суспільно-економічної формації перебуває обґрунтування всесвітньо-історичного значення досвіду побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, здобутків соціалізму в інших країнах, зміцнення світової системи соціалізму і перетворення її на визначальний фактор соціального прогресу сучасної епохи. Підсумовуючи розгляд великого фактичного матеріалу, автор підкреслює, що «для переходу до соціалізму нині, мабуть, не обов'язковий навіть мінімум розвитку капіталізму, який був необхідний, наприклад, для Росії. Відста-

вання на одну-дві формації багатьом народам може компенсувати строга послідовна орієнтація на союз із державами світової соціалістичної системи. Міжнародні відносини нового типу, що практикуються соціалістичними країнами, дозволяють деяким народам не відтворювати цілі системи внутрішніх експлуататорських суспільних відносин, які вже пережиті і замінені у ряді країн відносинами братерського співробітництва і взаємодопомоги. Як провідник найпередовіших форм соціальної організації ці міжнародні відносини перетворюються на небувалий прискорювач суспільного прогресу...» (с. 77).

Більшість розділів монографії підпорядкована головному завданню всього дослідження — доведенню переваги соціалістичного суспільного ладу над віджилим капіталістичним ладом, об'єктивної неминучості переходу до комуністичного суспільства у всесвітньо-історичному масштабі. Як зазначає автор, «комуністичні суспільні відносини формуються не тільки всередині окремих країн, а й між ними. Кінцевий результат цього процесу — досягнення соціальної однорідності національних і міжнаціональних зв'язків, однорідності зовнішнього для даного народу і його внутрішнього соціальних середовищ, їх органічне злиття, консолідація національних соціалістичних суспільств у інтернаціональне комуністичне товариство, яке можна було б, за Марксом, назвати «усупільненням людством» (с. 78).

Позитивним у монографії Р. І. Косолапова є також те, що вона містить багатопланову критику антисоціалістичних теорій як одвертих ідеологів імперіалізму, так і всіляких опортуністів і псевдореволюціонерів, неотроцькістів та інших ворогів ленінізму. Зокрема, у цій праці переконливо доводиться наукова неспроможність і контрреволюційна сутність поглядів Г. Маркузе, Р. Гароді, Е. Фішера. За наших переконанням, автор досить вдало скористався низкою історичних паралелей для того, щоб зірвати маску «новаторів» з псевдореволюціонерів такого гатунку, а також показати класову підпорядкованість їхніх концепцій інтересам імперіалістичної буржуазії. Тут же автор підкреслює, що в сучасних антисоціалістичних теоріях, які насаджуються ідеологами імперіалізму і ревізійнізму, особливе значення надається їх антирадянській спрямованості.

Неспроможність усіляких злісних вигадок, до яких вдаються сучасні вороги

* Косолапов Р. И. Социализм. К вопросам теории. М., 1975, 476 с.

марксизму-ленінізму, доводиться насамперед досвідом будівництва нового суспільного ладу в СРСР, соціально-економічним та духовним прогресом радянського народу.

Важливо підзначити, що автор, висвітлюючи кардинальні питання обраної ним теми, докладно характеризує творчий висок КПРС у дальшій розвитку теорії наукового комунізму, аргументовано розкриває сутність ленінських принципів поєднання теорії і практики у процесі будівництва соціалізму і комунізму.

Під цим кутом зору в монографії розглядається співвідношення проблем історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму і політичної економії соціалізму, аналізується ряд науково-теоретичних дискусій з актуальних проблем будівництва соціалізму і комунізму. Варто звернути увагу на те, що в деяких випадках (особливо там, де йдеться про зміни характеру праці і формування потреб людини комуністичного суспільства) Р. І. Косолапов не тільки висловлює розгорнуті критичні зауваження з приводу думок окремих учасників дискусій, але й прагне дати відповідь на порушене питання. Він виходить з того, що «у процесі комуністичного будівництва і перетворення праці у найпершу людську потребу перед суспільством постають принаймні дві проблеми: у галузі економіки (особливо для плануючих органів) першочергового значення набуває врахування потреб суспільства (включаючи потребу в праці), у галузі культури — прищеплення людям розумного ставлення до задоволення своїх потреб, чуття міри. Завдання, яке за соціалізму розв'язується шляхом контролю за мірою праці і мірою споживання з боку держави, стає ядром усієї культурно-виховної роботи» (с. 343).

У заключній частині монографії докладно розглядаються зміни у соціально-класовій структурі суспільства розвинутого соціалізму під час переходу до комуністичного суспільства. Цікавим є розділ «Класове виховання і спадкоємність поколінь» (с. 457—471), де висловлена думка про те, що однією з докорінних переваг соціалізму над капіталізмом є його здатність оптимально розв'язувати проблеми молодого покоління. Адже соціалістичний

лад, втілюючи ідеали реального гуманізму й історичного оптимізму, «за самою своєю природою максимально відповідає допитливому, шукаючому характерові саме молоді, її схильності до романтики. Соціалізм — лад новаторів, націлений у майбутнє, лад, який розвивається завдяки науковому передбаченню і повсякденно ставить безліч складних і цікавих проблем, що потребують оперативного творчого розв'язання. Удосконалення соціалізму і побудова комунізму — велетенське, справді гуманістичне завдання, неосяжне поле соціально осмисленого застосування рук і умів наших юних сучасників» (с. 457). Ці положення ґрунтуються на аналізі конкретного життя радянської молоді. Маємо відзначити, що через усю книгу проходить думка про велич і гуманістичну сутність соціалізму.

Монографія Р. І. Косолапова становить оригінальне, глибоке науково-теоретичне дослідження проблем діалектики розвитку соціалістичного ладу. Цінним є і те, що автор зумів ряд складних теоретичних питань викласти у публіцистичній формі.

Але водночас праця не позбавлена і деяких недоліків. Наприклад, окремі аспекти соціально-економічних проблем розглядаються здебільшого тільки в ракурсі змін характеру праці. Цього, мабуть, недостатньо, адже тут надзвичайно важлива роль політичного керівництва економічними процесами. ґрунтовно висвітливши деякі моменти переростання соціалістичної праці в комуністичну, автор, на жаль, недостатньо спинився на ролі соціалістичного змагання у формуванні якісно нового ставлення до праці, у вихованні моральних принципів будівників безкласового суспільства. У книжці лише в найбільш загальному плані поставлене питання про характер і шляхи розв'язання внутрішніх суперечностей у процесі розвитку соціалізму.

Незважаючи на зазначені недоліки, праця Р. І. Косолапова є важливим науковим внеском у розробку актуальних питань суспільства розвинутого соціалізму і стане у великій пригоді у дослідницькій, навчальній і пропагандистській роботі.

П. Д. КОВАЛЬ

Боротьба за історичний матеріалізм в СРСР у 20-ті роки

Глибоке і всебічне вивчення процесу поширення і розвитку марксистсько-ленінських філософських ідей у нашій країні, висвітлення боротьби Комуністичної партії за розвиток марксистсько-ленінсько-

го філософського вчення як теоретичної основи світогляду широких мас трудящих, викриття ворожих марксизму-ленінізму концепцій є першочергове завдання радянської історико-філософської науки.

Радянські вчені доклали чималої праці для виконання цього завдання. Видано багато книжок, в яких зроблена спроба узагальнити поширення і розвиток марксистсько-ленінської філософії в країні і в окремих республіках за радянського часу, а також низку монографічних досліджень з історії розробки деяких філософських проблем. Але є ще питання, які потребують дальшого дослідження. Тому кожна нова книжка з історії філософії в СРСР пожовтневого періоду викликає великий інтерес у науковців і в широкого кола читачів загалом.

Автори рецензованої монографії* на основі вивчення і осмислення партійних документів, великої кількості літературних джерел, більшість яких стала вже бібліографічною рідкістю, а також архівних матеріалів, розглядають багато проблем суспільного розвитку, що тією чи тією мірою діставали відображення в соціологічній літературі початкового періоду існування радянської влади. Виклад збагачують спостереження одного з авторів — Б. О. Чагіна, який був безпосереднім учасником тодішнього філософського життя.

У монографії ґрунтовно висвітлюється значення філософсько-соціологічних ідей В. І. Леніна, зокрема тих, що містяться у працях, написаних після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, для розвитку марксистської соціології, боротьби проти ідеалістичного та механістичного тлумачення суспільного процесу, за торжество марксистського вчення про суспільство. Автори показують, що певна недооцінка філософської спадщини В. І. Леніна, характерна для частини суспільствознавців у 20-ті роки, завдала значної шкоди поширенню і розвитку наукового розуміння суспільних явищ.

На великому фактичному матеріалі у книжці розкривається керівна роль КПРС у створенні радянських ідеологічних установ і закладів, в розгортанні наукових досліджень в галузі марксистської соціології, у пропаганді матеріалістичного розуміння історії серед партійних та державних працівників, інтелігенції, всіх трудящих.

Послідовне дотримання ленінських принципів конкретно-історичного підходу і класового, партійного аналізу суспільних явищ дало авторам змогу відтворити картину ідеологічного життя розглядуваного періоду в усій його складності і суперечливості. Це був час гострої класової боротьби, яка визначала суть і характер процесів, що відбувалися на ідеологічному фронті взагалі і на філософському зокрема. У праці аргументовано викривається ненауковий, а з політичного погляду — антирадянський, характер діяльності ідеологів повалених експлуататорських класів,

різноманітних філософських та соціологічних організацій і товариств та їх друкованих органів, що намагалися поширювати облудні «теорії». Вченим-марксистам як показують автори, доводилося вести боротьбу також з богдановсько-бухарінською та всілякою іншою вульгаризацією марксистсько-ленінського вчення про суспільство, долати неправильне розуміння окремих марксистсько-ленінських положень деякими членами партії.

У ряді глав книги (4, 6 і 7-й) досить цікаво висвітлюються хід і зміст дискусій про предмет історичного матеріалізму і марксистської соціології, про співвідношення діалектичного та історичного матеріалізму стосовно продуктивних сил, виробничих відносин, джерел і рушійних сил розвитку виробництва, а також розглядається те, як розроблялися радянськими філософами проблеми закономірності історичного процесу, ролі географічного середовища і народонаселення в розвитку суспільства, ролі народних мас і особи в історії, соціальної структури суспільства. Наведений у монографії матеріал показує, що більшість питань матеріалістичного розуміння історії, які хвилюють сучасних дослідників, ставилися й аналізувалися філософами 20-х років.

Значний інтерес викликає параграф, присвячений розвитку конкретних соціальних досліджень. Не можна не погодитись з твердженням авторів, що «однією з найбільш характерних особливостей розвитку радянської суспільної думки після Жовтня є порівняно велике поширення конкретних соціальних і соціологічних досліджень» (с. 233). У монографії показано, що тут, як і в інших галузях суспільствознавства, відбувалось гостре зіткнення протилежних ідейних сил. Ідеологи повалених експлуататорських класів, зокрема П. Сорокін, здійснювали конкретно-соціологічні дослідження на базі антинаукової методології з тим, щоб скомпрометувати соціалістичну революцію і радянську владу.

Вчені-марксисты провадили конкретно-соціологічні дослідження на методологічній основі історичного матеріалізму. Їх розгортання здійснювалось за вказівкою В. І. Леніна під керівництвом Комуністичної партії і за безпосередньою участю місцевих партійних органів. Ними були охоплені майже всі сфери суспільного життя.

У книжці міститься матеріал, який свідчить про те, що на той час уже було розроблено низку методик і прийомів ведення конкретно-соціологічних досліджень, а також висловлено цікаві думки про предмет конкретно-соціологічних досліджень. На жаль, досвід проведення конкретних соціальних досліджень в 20-х роках поки що не дістав належного висвітлення і узагальнення. А це сприяло б їх більшій досконалості в сучасний період, дало б змогу уникнути багатьох недоліків, наявних

* Чагін Б. А., Клушин В. И. Борьба за исторический материализм в СССР в 20-е годы. Л., 1975, 411 с.

нині в цій галузі радянської суспільної науки.

Заслугою на схвалення спроба авторів проаналізувати те, як в літературі 20-х років обгрунтовувалося значення історичного матеріалізму як загальної методології вивчення суспільних явищ, що було надзвичайно важливо для подолання ідеалізму і механіцизму в окремих суспільних науках і дальшого їх розвитку.

У редакційній статті газети «Правда» «Високий об'язок радянських філософів» (19 вересня 1975 р.) відзначається, що «філософам соціального профілю належить разом з ученими інших гуманітарних спеціальностей створити... цілу галузь досліджень методологічних питань суспільних наук»¹. Для успішного виконання цього завдання потрібно з'ясувати, як ці питання ставилися і розглядалися філософами і представниками інших суспільних наук у повоєнний час. Досі цьому приділялося замало уваги в публікаціях з історії марксистсько-ленінської філософії в СРСР, а монографічних досліджень не було зовсім.

Рецензована монографія є значним кроком у висвітленні розвитку суспільних наук на методологічній основі історичного матеріалізму. П'ята глава спеціально присвячена цьому питанню, а деякі аспекти методології вивчення суспільного життя розглядаються і в інших главах. На великому матеріалі у книжці показано, що тільки глибоке оволодіння методологією історичного матеріалізму дало можливість суспільствознавцям правильно осмислити суть суспільних явищ взагалі і подій, що відбувались на той час в країні, зокрема. Проте, автори спиняються тільки на деяких методологічних проблемах історичної і правової наук, мистецтвознавства і літературознавства.

Цілком зрозуміло, що в книжці, де зачіпається стільки проблем, неможливо з однаковою ґрунтовністю дослідити все, що відбувалось в усіх суспільних науках у зв'язку з опануванням вченими марксистсько-ленінської соціології. Самі автори пишуть, що вони не ставили перед собою завдання «спеціально розглянути в усьому обсязі питання післяреволюційної перебудови суспільних наук» (с. 250). Можливо, доцільно в аналогічних працях виклад проблем методології будувати не за окремими суспільними науками, а за основними положеннями матеріалістичного розуміння історії, розкриваючи їх методологічне значення на матеріалах різних наук.

Такий характер викладу, гадаємо, дозволить би повніше розкрити методологічне значення історичного матеріалізму, а також уникнути можливих повторень.

Книжка дає правильне уявлення про розбіжності у тлумаченні багатьох питань матеріалістичного розуміння історії, наявні в тогочасній марксистській літературі. Авторі рецензованої монографії висловлюють

цікаві думки щодо причин помилок і хиб, припущених окремими вченими, і показують шляхи, якими відбувалося їх подолання.

Достоїнством монографії є й те, що в ній показане значення досвіду науково-дослідної роботи в галузі соціології, проведеної у 20-х роках, для розв'язання ряду важливих питань марксистсько-ленінського вчення про суспільство на сучасному етапі.

У рецензованій книжці розкрито роль системи партійного навчання і вищої школи у популяризації історичного матеріалізму, у вихованні ідейно загартованих будівників нового суспільства, показані труднощі, які виникали у процесі викладання марксистсько-ленінської соціології в той дуже складний період класової та ідеологічної боротьби в країні.

Наведений у книзі матеріал переконливо свідчить, що завдяки турботі Комуністичної партії вже в перше десятиліття існування Радянської влади в країні відбувався процес досить швидкого поширення марксистсько-ленінського вчення про суспільство серед трудящих і широко розгорталася науково-дослідна робота в цій галузі. Цілком обгрунтованим є висновок авторів книги, що «за порівняно короткий історичний період одного післявоєнного десятиліття радянська наука пройшла значний шлях в популяризації і розвитку марксистської соціологічної думки, в перебудові на її фундаменті широкої галузі соціальних дисциплін» (с. 394).

Автори, як на наш погляд, в цілому правильно визначають ідейні позиції окремих учасників філософського життя 20-х років та їх роль у тогочасній ідеологічній боротьбі. Проте деякі місця у книжці потребують уточнення чи певних застережень. Так, із тексту (с. 89) випливає, що викладач Київського університету академік АН УРСР О. М. Гіляров належав до представників історичного матеріалізму перших пореволюційних років. Навряд чи можна з цим погодитись. Справді, О. М. Гіляров стояв на шляху до марксистсько-ленінського, про що свідчить його незакінчена праця «Схема історії філософії у висвітленні історичного матеріалізму». Але глибоко зрозуміти марксистсько-ленінське вчення про суспільство йому не вдалося.

Певним недоліком монографії Б. Чагіна та В. Клушина, гадаємо, є й те, що, аналізуючи праці, видані в республіках (зокрема в УРСР), вони брали до уваги лише друковані російською мовою. У розгляді ж роки на Україні, скажімо, багато соціологічної літератури публікувалося українською мовою. Отже, картина боротьби навколо питань матеріалістичного розуміння історії, принаймні щодо України, виявилась неповною. Та, очевидно, автори й не ставили перед собою завдання дати повну картину історії соціологічних ідей в 20-ті роки в усій країні. Адже у передмові вони пишуть про те, що їхня книга — це «нариси історії соціологічної думки

¹ «Філософська думка», 1976, № 1, с. 7.

Радянської Росії 20-х років» (с. 7). Про те саме сказано і на с. 176, 396 та ін.

У монографії трапляються окремі фактологічні неточності. Так, на с. 68 пишеться про те, що на початку 20-х років на Україні марксистські статті друкувались, зокрема, в журналі «Прапор марксизму». Але цей журнал був започаткований 1927 року. Тут же подібуємо посилання на книжку О. М. Гілярова «Схема історії філософії у висвітленні історичного матеріалізму» (Харків, 1926), яка автором не була закінчена і окремим виданням не виходила. На с. 215 О. Руднянський, автор «Бесід з філософії матеріалізму», названий радянським філософом. Насправді ж він був польським філософом-марксистом, а книга його у перекладі на російську вийшла друком 1924 року в Харкові.

Загалом в монографії дається систематичний і досить глибокий аналіз стану дослідження проблем матеріалістичного розуміння історії у нашій країні в 20-х ро-

ках, а також ідейної боротьби навколо них. Вона є помітним внеском у створення необхідних передумов для написання узагальнюючих праць з історії марксистсько-ленінської філософії в радянський час. Ця книжка буде корисною не тільки для істориків філософії, а й для спеціалістів інших галузей суспільствознавства, які знайдуть у ній чимало цікавих спостережень і думок про науково-дослідну роботу своїх попередників. Вона також допоможе краще з'ясувати походження і суть багатьох сучасних буржуазних і ревізійністських соціологічних концепцій, точніше визначити їх місце в сучасній ідеологічній боротьбі. Рецензоване дослідження дає ще одне переконливе свідчення, що філософський процес по всій Радянській країні відбувався в одному руслі, що радянських філософів в різних республіках однаково хвилювали найважливіші проблеми і вони йшли до їх розв'язання спільним шляхом.

П. Т. МАНЗЕНКО, О. П. ПАВЕЛКО

Актуальні питання естетичного виховання

Визначаючи подальші завдання естетичного виховання, XXV з'їзд КПРС наголосив на потребі розглядати його в органічному комплексі з іншими формами комуністичного виховання трудящих — ідейно-політичною, трудовою, моральною. Основний зміст естетичного виховання — утвердження в свідомості і поведінці кожної радянської людини таких естетичних норм, які відповідають системі духовних цінностей, що паує в нашому суспільстві.

Маємо сказати, що естетична теорія не завжди встигає за практикою естетичного виховання, а тому ще недостатньо впливає на її процеси. Отже, слід вітати кожну спробу системного аналізу проблем естетичного виховання. Потреба в таких працях надзвичайно велика і з боку тих, хто професійно причетний до справи естетичного виховання, і, що особливо важливо, з боку найширшого кола людей, які самі прагнуть осмислити роль прекрасного в своєму житті.

Автор рецензованої праці* не вперше вдається до проблеми естетичного виховання. Нова книжка М. В. Гончаренка — підсумок тривалих роздумів про мету і зміст виховання прекрасним, результат узагальнення великого матеріалу — теоретич-

ного й емпіричного, що прямо чи опосередковано стосується досліджуваної проблеми.

Монографія відзначається масштабним підходом до проблеми естетичного виховання, розумінням, передусім, її соціального значення, її державної вагомості. «Від того, які цілі переслідує суспільство в естетичному вихованні, — справедливо зазначає автор на початку дослідження, — як воно його здійснює і якого значення йому надає, в суттєвій мірі залежить майбутнє цього суспільства, доля духовних та інших найважливіших цінностей, з якими це суспільство органічно пов'язане, поширення і утвердження естетичних критеріїв при розв'язанні корінних завдань матеріального виробництва, суспільних відносин, побуту і т. д.» (стор. 6). Варто нагадати, що сучасні буржуазні ідеологи дедалі частіше звертаються до мистецтва й естетичного виховання як засобу «соціальної терапії», що має «врятувати» людину, скалічену нібито технічною цивілізацією. Однак навіть найбільш обгрунтовані їхні концепції (наприклад, Г. Ріда) вбачають в естетичному розвитку особи лише певний компенсаторний механізм, який має відшкодувати людині неминучу й довічну неповноцінність її реальної — насамперед трудової — життєдіяльності.

Автор посідає чітку й недвозначну ідейну й методологічну позицію, послідовно й переконливо піддає критиці буржуазні ес-

* Гончаренко М. В. Проблеми естетичного виховання. Нариси теорії. К., «Мистецтво», 1976, 224 с.

тетичні концепції й практику естетичного виховання в капіталістичному світі.

Структура монографії М. В. Гончаренка вдало, на наш погляд, розв'язує двоєдине завдання: викласти основні положення марксистської концепції естетичного виховання, акцентуючи увагу на тому новому, що характерне саме для сучасного етапу розвитку нашого суспільства. Протягом всього дослідження автор прагне поєднати теоретичний аналіз з практичними висновками, всебічно розкрити дієвість марксистсько-ленінської естетики як теоретичної основи естетичного виховання. Зосереджуючи увагу на перевагах соціалістичного ладу, на величезних досягненнях естетичної культури розвинутого соціалістичного суспільства, він водночас по-діловому розглядає певні суперечності і недоліки у практиці й теорії естетичного виховання.

Вже сама назва першого розділу монографії — «Естетичне почуття людини. Суть і мета естетичного виховання» — формулює позицію автора щодо визначального, ключового поняття теорії естетичного виховання. Таким поняттям є для нього «естетичне почуття», з якого, як з клітинки, виростають інші форми естетичної свідомості — естетичний смак, оцінка, судження, ідеали, погляди. «Як не різнились би між собою всі форми і сторони естетичної свідомості, — зазначає автор, — вони неможливі без естетичного почуття, на якому вони підносяться... (с. 32). Докладно аналізуючи специфічну природу естетичного почуття, М. В. Гончаренко розкриває його зумовленість суспільно-історичною практикою людини, завдяки якій і саме естетичне почуття виступає як діалектична єдність безкорислової насолоди і практичного інтересу. Практичний інтерес, що супроводжує естетичне відношення до об'єкта, може мати різний характер, але існують певні межі, поза якими утилітарність стає несумісною з естетичним почуттям. «Практичність» естетичної насолоди, як пишеться в книжці, полягає, власне, в тому, що вона «передбачає пробудження творчої активності людини, її потенційних сил, вона здатна (не обов'язково в часі її відчуття) породити певне духовне піднесення, стимулювати погляд до дії» (с. 29).

На такому цілком правильному розумінні ґрунтується розгляд естетичних смаків, ідеалів, поглядів людини. Автор вважає, що через формування омаку пролягає шлях до вищого шабля естетичної свідомості — естетичних ідеалів і поглядів людини. Ідеал є виявом творчого характеру естетичного почуття, в ньому відбивається негавомність вічно живого потягу людини до вищої досконалості у всіх її суспільно значущих діях. Суспільний зміст естетичного ідеалу у всій його складності і багатогранності втілюється в життя творчої діяльністю людини, яка володіє високою естетичною культурою. А в основі останньої лежить передусім духовне багатство людини, формування якого і є метою есте-

тичного виховання як складової частини виховання комуністичного.

У визначенні мети й суті естетичного виховання М. В. Гончаренко послідовно дотримується класового, конкретно-історичного підходу, чітко розрізняючи соціальну спрямованість й об'єктивні можливості естетичного виховання в умовах капіталізму і соціалізму. Соціалістичне суспільство, підкреслюється в книжці, породжує нові об'єктивні критерії для визначення естетичної культури особи — «за її ставленням до суспільства, до праці, до інших людей тощо» (с. 65). Поклавіши край розриву між естетичною і трудовою діяльністю, соціалізм широко залучає народні маси трудящих до творення прекрасного, породжує об'єктивні умови для розквіту народних талантів у всіх сферах трудової активності. Разом з тим, розвиток естетичної культури не є стихійним процесом, він потребує цілеспрямованої уваги з боку суспільства, підвищення ефективності форм і методів естетичного виховання. Цим питанням присвячений другий розділ монографії М. В. Гончаренка, де йдеться про значення праці, середовища, мистецтва в естетичному розвитку людини і про основні методи, що забезпечують дієвість естетичного виховання.

Виділивши працю, середовище й мистецтво як головні форми естетичного виховання, М. В. Гончаренко, на наш погляд, вдало окреслив три вирішальні фактори естетичного розвитку особи. Праця (в широкому розумінні творчої діяльності взагалі) характеризує особу з погляду її власної активності: це процес опредмечування людських сутнісних сил. Середовище — природне, соціально-культурне, виробниче, побутове та ін. — становить в даному разі опредмечений результат людської діяльності, в процесі взаємодії з ним особа розпредмечує його, засвоюючи таким чином суспільний досвід попередніх поколінь. Нарешті, мистецтво своєрідно синтезує в собі особливості впливу творчої активності й середовища, виступаючи єдиним спеціалізованим видом діяльності, що безпосередньо спрямована на естетичний розвиток людини як гармонійної і всебічної особистості.

Звичайно, такий поділ схоплює лише найголовніше в різних формах естетичного розвитку людини. У книжці М. В. Гончаренка робиться спроба в межах обраної класифікації розглянути й інші форми діяльності та їх продукти, що мають стосунок до естетичного виховання: спорт (як діяльність і як видовище), обряди, ритуали та етикет тощо. На жаль, не дістав тут спеціального висвітлення такий важливий засіб естетичного, і не тільки естетичного виховання, як дитяча гра, хоча очевидно є глибока спорідненість ігрової діяльності не тільки із спортом, а й з художньою творчістю та естетичною діяльністю взагалі.

Видається дискусійним виклад питання про методи естетичного виховання. Вихідною думкою тут є твердження про нероз-

ривну діалектичну єдність раціонального й емоційного, виховання почуттів і виховання інтелекту (с. 142—144). Твердження цілком справедливе, особливо щодо взаємодії естетичного виховання з моральним: «...без єдності естетичного і етичного виховання втрачає свій сенс, оскільки ми прагнемо, — пише автор, — виховати насамперед людей, а не естетів. А така єдність можлива тільки як наслідок умілого використання методів впливу і на розум, і на почуття людини» (с. 149). Проте на цій підставі не можна, як це робить автор, відмовлятися від розуміння естетичного виховання передусім як розвитку й виховання «культури почуттів» (див. стор. 137).

Це положення фактично суперечить першому розділові книги. Погодимось з автором, що естетичне виховання за своєю сутністю й наслідками виходить за межі впливу тільки на почуття людини, але ж специфіка його саме в тому, що поза таким впливом воно вже не є естетичним вихованням. Мистецтво, як й інші форми естетичного розвитку людини, формує розум і волю особистості через її почуття, «олюднюючи», гуманізуючи, формуючи їх, за словами К. Маркса, як «почуття теоретиків». До речі, в цьому ж розділі принагідно згадується про потребу перетворити викладання літератури в школі на уроки естетичного виховання. Ось справді найкрасномовніший приклад недооцінки сили й вагомості естетичного виховання: адже й досі шкільні програми з літератури, методика її викладання орієнтують на вивчення, раціональне пізнання, а не на художню, в першу чергу, сприйняття творів світової й вітчизняної класики. То ж і виникає досить часто парадоксальна ситуація, коли учень, може, й багато знає про літературу, але не пережив той чи той твір естетично, не засвоїв його як художню цінність. Чи треба доводити, що в тому разі, коли уроки літератури не є уроками естетичного виховання, коли вони не формують естетичні почуття, вони знецінюються — якими б гарними не були наміри вчителя — і як уроки громадянського й морального виховання! Нині є чимало прекрасних й розумних учителів літератури, майстрів естетичного виховання, автори шкільних підручників — кваліфіковані філологи, та годилося б трохи більше покладатися на таких вихователів, як Л. Толстой і М. Горький, Т. Шевченко і В. Маяковський. Може, тоді б і не довели нашим теоретикам естетичного виховання вже в котрий раз порушувати питання про «перетворення» уроків літератури на уроки естетичного виховання — вони повинні ними бути за своєю природою.

Отже, книжка М. В. Гончаренка привертає увагу до гострих, нерозв'язаних питань не тільки теорії, а й практики естетичного виховання. Особливо змістовним, багатим на цікаві спостереження й висновки є останній, третій розділ книги — «Науково-технічний прогрес і естетичний розвиток людини». Стило й чітко, не порушуючи

меж головної теми роботи, автор зумів викласти досить складну й дискусійну проблему співвідношення науково-технічного прогресу й естетичного розвитку людини в нашу епоху, справедливо застерігаючи як від недооцінки, так і від перебільшення впливу сучасної науково-технічної революції на мету і сутність естетичного виховання. Серйозним і ґрунтовним є в цьому розділі аналіз змін, що їх зазнає мистецтво в системі масових комунікацій. Доцільно й те, що саме в цьому розділі сконцентрований матеріал з критики сучасних буржуазних теорій естетичного виховання (принагідно автор вдається до критики буржуазних естетиків протягом усього дослідження).

У нас немає заперечень проти основних положень і висновків рецензованої монографії — всім змістом вона відповідає завданням, поставленим автором, і є вагомим внеском в розв'язання багатьох філософсько-соціологічних питань естетичного виховання. Але в тексті праці М. В. Гончаренка є окремі спірні, на наш погляд, твердження, неточні формулювання. Деякі з них ми вже згадували. Висловимо ще кілька побажань. Так, хотілося б, щоб у книжці ширше, ніж це зроблено, було показано значення інших суспільних наук в науковому обґрунтуванні системи естетичного виховання (наприклад, недостатньо сказано про соціологію взагалі і соціологію мистецтва зокрема).

У розділі про естетичне почуття потребує уточнення співвідношення таких понять, як «практика», «користь» і «утилітарність» — без цього не зовсім переконлива критика кантівської тези про «безкорисливість» естетичного почуття. Так само бажано чіткіше розмежувати поняття естетичної теорії і естетичних поглядів.

На початку третього розділу варто було б спинитися на тих об'єктивних вимогах, які висуває НТР перед людиною (творча активність, суспільна відповідальність і т. д.). Спірними видаються міркування про народне мистецтво в епоху НТР (с. 193—194) — адже сучасна самодіяльна творчість (кіноаматорство зокрема), як правило, має за взірць професійне мистецтво, чого не можна сказати про традиційні види народної творчості.

Характеристика розважальної функції мистецтва, мабуть, була б доречнішою в розділі другому, де йдеться про мистецтво як форму естетичного виховання.

Напевне, годилося б закінчити книжку короткими висновками, а бібліографію подати окремо, оскільки вона становить самостійний інтерес для читача.

Проте часткові недоліки ніяк не можуть позначитися на загалом високому науковому рівні книги М. В. Гончаренка. Спеціалісти й широкі коло читачів дістали вагоме й хороче дослідження актуальних проблем сучасної естетичної науки.

Проблема мотивації у дослідженнях активності людини

Наприкінці 1975 року вийшла друком книжка С. Г. Москвичова¹, в якій автор робить спробу всебічно розглянути проблему мотивації у соціальній психології, критично осмислити основні концепції, що містяться у радянській і зарубіжній літературі.

Перша глава книги присвячена аналізу теорій мотивації, де головну роль надано спонуканням і побудженням. Тут автор подає критичний виклад біхевіористської та психоаналітичної інтерпретації мотиву, де чинниками поведінки вважаються зовнішні стимули або примітивні вроджені інстинкти. С. Г. Москвичов polemізує з багатьма положеннями цих концепцій; спираючись на дослідження радянських нейрофізіологів, він показує реальне значення загальнобіологічних чинників активності людини, вплив яких надто перебільшений аполгетами біхевіоризму та психоаналізу.

У наступній главі розглянуто відношення «потреба — мотивація» з погляду цілеспрямованої діяльності. Поведінка і діяльність розглядаються тут у широкому психологічному контексті, вони включені у загальну схему детермінації активності суб'єкта. Зокрема йдеться про свідомість як важливий чинник цілеспрямованої дії. Автор докладно спинається на мотиваційній концепції А. Леонтьєва («усвідомлення мотивів», «особистісний зміст» і мета). З цієї точки зору подано теорію установки (Д. Узнадзе). Через поняття «установка» простежується зв'язок потреби з об'єктивними умовами її реалізації.

Залежність мотивації поведінки людини від її індивідуальних особливостей аналізується у третій главі. Тут йдеться про визначення спрямованості як домінуючої системи мотивів (П. Божович), про емпіричні засоби виявлення домінуючих мотивів, про складності, на які натрапили дослідники на цьому шляху. Велику увагу приділяє С. Г. Москвичов критичному розглядові теорій домагань (Левін, Гоппе), самоствердження та самоактуалізації (Аткінсон, Мак-Клелланд, Мослоу).

Нарешті, у четвертій главі викладено сучасні теорії мотивації трудової діяльності. Автор polemізує з апологетичною спрямованістю буржуазних концепцій у галузі теорії управління. Глава містить також узагальнений аналіз результатів ряду конкретних соціологічних досліджень цієї проблеми у нашій країні.

Як бачимо, монографія порушує широке коло питань.

Проте, у книжці С. Г. Москвичова основні поняття «мотив», «мотивація» не мають чіткої визначеності, через те подибуємо їх неоднозначне вживання (стор. 29, 30, 32, 53, 59 і далі). Щоправда, така невизначеність понять притаманна й працям інших авторів.

Автори книги «Вступ до марксистської соціальної психології» пишуть: «Ми уникаємо поняття мотивація, оскільки воно ще недостатньо визначене» — і далі: «Установка з погляду функції є поняттям соціальної психології, еквівалентним поняттю мотив»².

Отже, перед С. Г. Москвичовим поставили певні труднощі у визначенні поняття мотив. Але він мав дати хоча б робоче формулювання, щоб не була порушена логічна цілісність викладу.

Якщо простежити за літературою, який зміст вкладається у поняття «мотив», неважко помітити, що мотивом називають: по-перше, те, що суб'єкт вважає причиною своїх дій (мотивування); по-друге, те, що спостерігач вважає причиною дії суб'єкта; по-третє, взагалі причину, переважно внутрішню, активності суб'єкта.

З цим останнім значенням збігається дефініція, дана у книжці «Соціальна психологія»: «Мотив — потреба, ціннісна орієнтація та інтерес суб'єкта, що спонукає його до прийняття рішення діяти певним чином у даній ситуації»³.

У психологів мотив поведінки, особливо стосовно тварин, означає те, що спонукає живу істоту до дії за відсутності чітко визначеного зовнішнього стимулу⁴. Очевидно, що таке спонукання внутрішнє і, за аналогією з людською поведінкою, для його позначення обрали термін «мотив». Згодом відбувається зворотний процес: психологи, вивчаючи те, що вони називали мотивом поведінки тварин, екстраполюють це поняття на поведінку людей. Тепер воно вже стало ширшим порівняно з тим, що було до перенесення на поведінку тварин.

Звідси виникла двозначність: для одних дослідників «мотив» — усвідомлена спонукка, для інших — неусвідомлена. Не уник цієї двозначності й автор рецензованої

² Гибш Г. и Форверг М. Введение в марксистскую социальную психологию. М. 1972, с. 155.

³ Социальная психология. М., 1975, с. 102.

⁴ Див., наприклад: А. Н. Леонтьев. Проблема деятельности в психологии. — «Вопросы философии», 1972, № 9, с. 96.

¹ Москвичов С. Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. «Научная думка», К., 1975, 144 с.

книжки. В одному випадку в монографії йдеться про мотив як неусвідомлену спонуку. В другому — мотив пов'язується з усвідомленням спонуки.

З огляду на сказане можна вважати, що поняття «мотив» у сучасному його розумінні вбирає як неусвідомлені, так і усвідомлені внутрішні спонуки дії. Останнє, певна річ, стосується людини. Межа тут, очевидно, досить нечітка і пролягає між психологією і соціальною психологією. Але, попри всю «розмитість» цієї межі, вона існує і про неї забувати не можна.

Закрид в неоднозначності стосується і вживання автором поняття «мотивація», до якого він вдається доволі часто (с. 35, 47, 59, 53 та ін.). І тут автора виправдати важче тому, що в літературі є визначення поняття мотивації, яке можна було застосувати принаймні як робоче.

Далі, авторові рецензованої книжки не можна не закинути щодо постановки проблеми. Адже праця називається «Проблеми мотивації в психологічних дослідженнях» і в тексті цей вислів вживається до-

волі часто, але в чому полягає проблема, так і залишається нез'ясованим. Чітке формулювання власного аспекту проблеми надало б праці С. Г. Москвінчова більшої стрункості, зробило б приступнішим сприйняття матеріалу.

Є в рецензованій праці й окремі похибки редакційного характеру. Зокрема дещо спрощено звучить твердження, що прагматизм є різновидом американського позитивізму (с. 25); не зрозуміло, що мається на думці під «феноменальною особистістю» (с. 282). Трапляються невдалі вислови на зразок: «в отличие от физиологии, где идея физиологии активности...» (с. 42); або в «исследованных советских психологов исследование уровней...» (с. 84).

Зазначені недоліки не могли не позначитися на якості книжки. Але завдяки своїй інформаційній насиченості і глибокій критичного аналізу вона є цікавим і потрібним дослідженням проблеми мотивації людської активності.

В. Ф. ЖМИР

Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності

У розвитку науки періоди нагромадження фактів, підтвердження і розробки деталей основних теорій неминуче змінюються періодами докорінної революційної зміни старих уявлень, гіпотез і теорій і створення нових більш глибоких і адекватних концепцій.

Фізика — безперечний лідер природознавства — внаслідок революційної ломки класичних уявлень на початку ХХ ст. сформулювала важливі принципи нової природничонаукової картини світу, яка зробила істотний вплив на всі галузі спеціальних наук. Цілком правомірна тому постановка питання про «гносеологічні уроки, викладені фізикою», про необхідність методологічного і філософського аналізу суті фундаментальних ідей і принципів, висунутих фізикою, але таких, що мають значення для всіх природничих наук. Цьому питанню і присвячена колективна монографія «Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності»¹.

До важливих гносеологічних установок фізики, формулювання яких зробило вплив на характер сучасного наукового мислення, автори рецензованої книжки залічують

ідею доповняльності. Використання цієї ідеї як загального принципу уже показало свою плідність у всіх тих галузях наукового знання, де доводиться мати справу з вивченням складного об'єкта, з використанням різних, в тому числі взаємовиключаючих методів дослідження, з необхідністю синтезу знань, що даються цими методами, в єдиному цілісному уявленні. Досить плідним (і розглядувана книжка становить багатий матеріал для такого висновку) є застосування концепції доповняльності в біології, де на перший план висувається надзвичайна складність, системність, ієрархічність об'єкта дослідження.

Перший розділ у монографії присвячений історії виникнення принципу доповняльності і його застосовності у фізиці. У двох наступних розділах: «Взаємодія, причинність і доповняльність» аналізується застосування цього загального принципу в природничонауковому пізнанні загалом (співвідношення доповняльності з причинністю і взаємодією) і особливо в біології, а також у кібернетичі. Така структура книжки методологічно і логічно доцільна, бо спочатку дає уявлення про виникнення цього принципу у фізиці, про роль доповняльності в сучасному фізичному знанні, і лише потім характеризується застосов-

¹ Материалистическая диалектика и концепция дополнителности. К., 1975, 208 с.

лість її в інших природничих науках, насамперед у біології.

Але якщо практичне застосування принципу доповняльності (точніше ідеї доповняльності) показана у згаданій книжці досить переконливо, то своєрідність цієї ідеї щодо різних галузей знання, специфіка її виявлення в окремих конкретних наукових проблемах висвітлена недостатньо. У монографії неодноразово згадується, що в біології, наприклад, ідея доповняльності знаходить застосування у неокласичній, неборівській формі. Але аналіз своєрідності цієї неборівської доповняльності ще незавершений. Хотілось би бачити чіткіші формулювання у книжці розуміння гносеологічного статусу принципу доповняльності, конкретніші визначення того, чим збагачує ідея доповняльності наші уявлення про методи аналізу і синтезу, особливо — чітке з'ясування того, які саме нові моменти теорії пізнання можуть бути розвинуті при її осмисленні.

Постановка питання про співвідношення загальнотеоретичних принципів, подібних до ідеї доповняльності, за законами і категоріями матеріалістичної діалектики правомірна. Сама назва книжки підкреслює важливість вивчення усіх аспектів такого співвідношення. Особливо і насамперед може йтися про близькість концепції доповняльності до діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей, що також неодноразово підкреслюється у «Вступі» та в ряді місць книжки. Однак, ця проблема розглянута авторами ще не досить ґрунтовно. Швидше можна говорити про напрям дальшої розробки проблеми, що потребує чималих зусиль багатьох дослідників. Ця ж монографія ілюструє важливість, плідотворність і актуальність розробки проблеми «матеріалістична діалектика і концепція доповняльності».

Найдокладніше, глибоко і всебічно аналізується у книжці співвідношення принципу доповняльності з категоріями причинності і взаємодії. У розділі, присвяченому цим питанням, висвітлена обмеженість можливостей класичного причинного опису не тільки у фізиці елементарних частинок, але і в інших природничих науках (у молекулярній біології та ін.), яка стає щоразу більш очевидною внаслідок переходу від емпіричних знань, які передбачають вивчення ізольованих явищ, поза їхніми численними зв'язками, до пізнання цілісних явищ, у всій багатоманітності їх взаємодій і зв'язків. Авторні цілком справедливо підкреслюють (с. 96), що в біології потреба вивчати цілісність організму як складної взаємодії великої кількості компонентів — особливо важлива. Адже організм, навіть найпростіший, відрізняється навіть високим рівнем структурно-функціональної організації і становить цілісну живу систему лише в міру найтіснішої взаємодії його елементів.

Отже, рел'єф категорії взаємодії, а також концепції доповняльності щодо життєвих

явищ висвітлена досить переконливо. Водночас зберігається деяка неясність стосовно меж і необхідності причинного опису біологічних феноменів. Може створитися враження, що з прогресом біології, через пізнання зв'язків і взаємодій біологічних систем і об'єктів, роль і можливості причинного їх опису стають обмеженішими. Проте дослідження причинно-наслідкових відношень зберігає своє значення під час вивчення походження і сутності життя загалом і окремих її виявів. Очевидно, потрібна більша чіткість формулювань при об'єднанні причинного опису і характеристики взаємодії біологічних об'єктів, їх елементів у рамках концепції доповняльності.

Якщо загалом книжка є цільним, колективним дослідженням, що безперечно є заслугою авторського колективу, то в деяких її місцях усе ж відчувається різностильність, недостатня пригнаність фрагментів. Так, на с. 128 загальний висновок до другого розділу недостатньо пов'язаний з попереднім матеріалом. Авторні пишуть (див. с. 99), що причинний опис пов'язаний з ізольованими об'єктами, водночас підкреслюється, що причинне відношення є істотний зв'язок між явищами, зокрема, біологічними.

На с. 154 автори стверджують, що під час повного аналізу неможливо провести межі між «живими» і «неживими» рівнями організації живого, не спiniaючись водночас на докладному розгляді цього питання. Щоправда у книжці все ж накреслюється розмежування між організмом, з одного боку, і рівнями, «які можна подати як його компоненти», як продукти аналітичного членування цілого, з другого боку. Однак це правильно твердження потрібно, на наш погляд, доповнити положенням, що існує нині на Землі життя — це життя клітинне, що ми не знаємо інших неклітинних форм життя, що життя в нашому земному розумінні починається з рівня клітини.

Звичайно, це положення слід конкретизувати. Адже з боку виникнення живого і неживого, процесу походження життя ми насправді не можемо провести чіткої межі між живим і неживим. Але якщо говорити про існуючі, розвинуті форми життя, то така межа може бути проведена досить надійно, оскільки ці форми зробили неможливими природне утворення архаїчних передбіологічних систем.

Не змінює згаданої тези і факт існування таких неклітинних форм життя, як віруси. Насправді, вірусні частинки мають порівняно більш просту організацію, ніж найпримітивніша клітина. Однак існування, харчування, розмноження, одне слово — життя вірусів нерозривно пов'язані з живими клітинами. Поза клітинно-хазяїном вірусна частинка не розмножується, не росте, не дихає; вона позбавлена здатності до самостійного обміну речовини, тобто поза клітинною вона не живе, а лише збе-

рігає життєві потенції. Тим самим вірусні частинки можна охарактеризувати як своєрідний продукт клітинного рівня організації матерії, як особливі клітинні органи, що вільно рухаються. Не випадково, як показали дослідження останніх років, існує схожість структурної організації вірусів і хромосом клітини, яка далеко сягає. До сказаного можна додати, що зв'язок між поколіннями вірусних частинок має суто інформаційний характер, бо їх самовідтворення здійснюється не тільки всередині клітини-хазяїна, з допомогою її ферментного апарата, але із молекул — попередників клітинної протоплазми.

Отже, положення про земне життя як явище клітинне досить добре аргументовано. Непрямо підтверджують такий висновок і деякі положення авторів. Так, на с. 155 цитується думка А. С. Пресмана, що «вивчення фізико-хімічних структур і процесів не тільки на субмолекулярному і молекулярному рівнях, але й на надмолекулярному і субклітинному не дає підстав для судження про функціонування організму».

Концепція доповняльності, як переконливо показано на сторінках книжки, відкриває шляхи поєднання даних вивчення живого, одержаних різноманітними аналітичними методами на всіх рівнях організації біотичних систем, в єдиній цілісній картині. Автори цілком праві, коли кажуть про методологічні труднощі сучасної біології, значною мірою пов'язаних із складністю теоретичного конструювання уявлень про живе на основі знання про виділення компонентів цілісного організму (с. 148).

Спірними уявляються судження авторів про взаємну доповняльність еволюційного вчення Дарвіна і генетики. Насправді сучасна генетика популяцій безпосередньо зливається з дарвінізмом, конкретизуючи найбільш методологічні важливі положення еволюційного учення. На основі прин-

ципу доповняльності можна характеризувати лише поєднання даних молекулярної генетики і цитогенетики з висновками еволюційного вчення, оскільки вони належать до іншого рівня організації живого.

На с. 170 автори стверджують, що поки не можна сказати, які особливості структури білка роблять його в даний момент каталізатором, а які перетворюють його у «будівельний матеріал». Проте справа не така вже безнадійна. Добре відомо, що власне каталітичну функцію виконує невелика частина білкової молекули — так званий активний центр, до складу якого, поряд з небілковими структурами (молекулами кофермента), входять кілька амінокислотних залишків. Основна ж частина білкової молекули виконує, звичайно, структурну і опорну функції, нерідко входячи до складу тих чи інших внутрішньоклітинних (наприклад, мітохондріальних) мембран.

Відзначимо і невдалі вислови, друкарські помилки (с. 118 і 149). Невдалим є вислів «менделівська генетика» (с. 149). Не існує і такого поняття, як «ген-дерепресор», яким автори послуговуються на с. 166. Правильно було б говорити про явища репресії і дерепресії генів.

Загалом праця «Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності» містить цікавий і значною мірою новий матеріал, що характеризує застосовність концепції доповняльності у біології, кібернетичі та інших науках, її історичні корені, пов'язані з розвитком сучасної фізики, її співвідношення з категоріями причинності і взаємодії. Конкретизуючи чимало незрозумілих чи нерозроблених положень, книжка водночас накреслює перспективи і напрямки дальших розробок.

Сказане характеризує монографію як помітне явище в сучасній літературі з філософських проблем природничих наук.

В. А. БАРАБОЙ, М. О. ПАРНЮК

ПІДСУМКИ КОНКУРСУ СТАТЕЙ З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ ДІАЛЕКТИЧНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Жюрі конкурсу на кращі наукові статті з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму ухвалило присудити премії авторам рукописів:

з діалектичного матеріалізму

першу — В. П. Іванову (Інститут філософії АН УРСР) — «К. Маркс і питання філософсько-світоглядного аналізу діяльності і практики»; другі: І. В. Бичку (Київський державний університет) — «Просторово-часові характеристики творчої свідомості»; В. П. Лисому (Львівський державний університет) — «Форми діалектичного процесу»; треті: І. І. Фурсіну (Севастопольський приладобудівний інститут) — «Творчість як родова сутність людини»; В. І. Гусеву (Київський державний університет) — «До питання про умови застосування діалектики в пізнанні»;

з історичного матеріалізму

першу — В. Ф. Безпальчому (Київський державний інститут театрального мистецтва) — «Роль праці в розвитку соціалістичного способу життя»; другі — Б. О. Рутковському (Інститут філософії АН УРСР) — «Відповідальність як об'єкт соціологічного дослідження»; Г. І. Горак (Київський державний університет) — «Методологічні принципи аналізу суспільно-наукового знання»; треті — В. Л. Глебову і Т. Я. Лаврушиній (Новосибірський електротехнічний інститут) — «Методологічні аспекти взаємодії рольових і культурних факторів у процесі формування світогляду радянського інженера»; М. М. Верникову (Інститут суспільних наук АН УРСР, м. Львів) — «Філософія як форма соціального пізнання».

ПРО ПРОВЕДЕННЯ КОНКУРСУ СТАТЕЙ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» прийняли постанову про проведення в 1977 р. закритого конкурсу на кращі наукові статті з актуальних проблем розвинутого соціалізму.

Утверджено жюрі конкурсу на чолі з головою Українського відділення Філософського товариства СРСР, директором Інституту філософії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР В. І. Шинкаруком.

Основна мета конкурсу — активізувати дослідження актуальних проблем розвинутого соціалізму членами Філософського товариства СРСР та первинними групами товариства.

Умови конкурсу

1. Остаточні підсумки конкурсу підбиває жюрі.
2. Статті надсилаються під девізом (прізвище автора не зазначається), надруковані у трьох примірниках з дотриманням усіх вимог, що ставляться до наукових журнальних публікацій.
3. На основному конверті, куди вкладаються три примірники рукопису статті, слід, крім адреси редакції, зазначити «На конкурс» і девіз. Зворотню адресу і прізвище автора тут не вказувати. Разом з рукописом в основний конверт вкладається додатковий закритий конверт, на якому має бути написаний лише авторський девіз. В середині цього конверта міститься аркуш, на якому зазначені прізвище, ім'я, по батькові автора, партійність, членство у Філософському товаристві СРСР, місце роботи, посада, наукове звання і ступінь, службова та домашня адреси і телефони.
4. Для преміювання переможців конкурсу правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» встановили такі премії:

одна перша премія	— 200 крб.
дві другі	— по 150 крб.
три треті	— по 100 крб.

5. Авторні — переможці конкурсу заохочуються також першочерговою публікацією в журналі. Крім премій, за всі опубліковані в журналі статті виплачується гонорар у встановленому розмірі.

6. Початком конкурсу вважається дата опублікування повідомлення про нього в журналі. Статті на конкурс приймаються до 1 вересня 1977 р.

7. Підсумки конкурсу будуть опубліковані в журналі «Філософська думка».